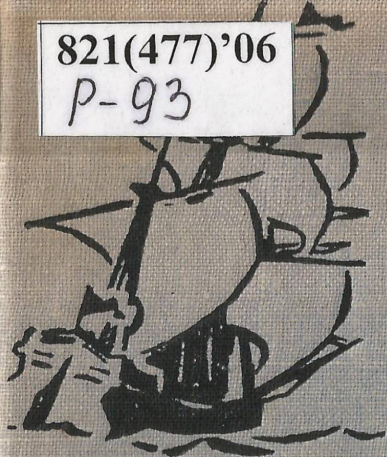

821(477)'06

p-93

НАТАН РИБАК

ПО-
РУЧ
З
НА-
МИ

FRANZISKA
PILSDORF

НАТАН
РИБАК

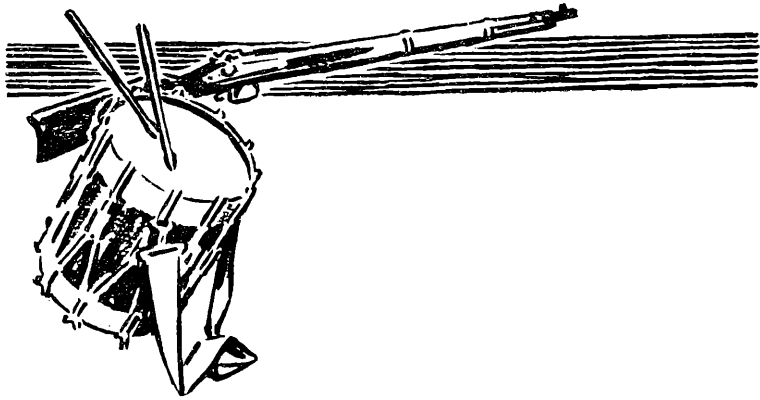
ПОРУЧ
З
НАМИ

ОПОВІДАННЯ

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ — 1963

Книга оповідань відомого українського письменника Натана Рибак тематично різноманітна і являє собою підсумок роботи письменника в жанрі новели за три десятиріччя. В книзі читач знайде цікаві оповідання на історичні теми — про Т. Г. Шевченка, Шандора Петефі, Ежена Потьє, Кібальчича, Христофора Колумба та ін. Хронологічним продовженням історичної теми будуть оповідання про Жовтень та громадянську війну, де ми зустрічаємось з В. І. Леніним, М. Фрунзе, Я. Свердловим. Окремий цикл оповідань змальовує події Великої Вітчизняної війни.

ІНТЕРНАЦІОНАЛ

Д

омбровський приїхав уночі верхи. Кінь під ним був зморений і важко ступав по розбитій бруківці. Гомінка луна від цокоту підків котилася вулицею. Домбровський проїхав вздовж барикад.

Еженові Потье, який їхав поруч з ним, здалося, що головою спить. Він похитувався в сідлі, міцно стуливши повіки.

З площі Огюста на барикади були спрямовані жерла ворожих гармат. Атаки чекали щохвилини. На розі площі, де кінчався ланцюг барикад, працювали жінки. Вони підвозили на тачках щебінь і пісок та зсипали його поміж бочками та залізним брухтом.

На варті за гостроверхим дерев'яним щитом стояв китаець Ван-Ю з гвинтівкою напоготові. В кварталі було підозріло тихо.

— Вони скоро почнуть, — сказав наче сам до себе Домбровський і спинив коня. — Атаку треба відбити, Ежен, — звернувся він до Потье. — Ти за це відповідатимеш, — додав він згодом, коли вони повертали в глибину вулиці.

— Ти не спиш третю ніч, — сказав Потье й поклав руку Домбровському на коліно. Вони їхали мовчки поруч кілька секунд. Раптом вдалині глухо ударила гармата. Вершники стріпонулися. Потье простягнув руку в бік Сен-Жерменського передмістя.

— Почалося,— проїдив крізь зуби Домбровський і дав коневі шпори. Він зник у темряві, лишивши Потье одного і нічого не сказавши на прощання. Потье не ворухнувся, доки не завмер у глибині нескінченної вулиці цокіт підків. Знову ударила гармата, і в небі зайнялася багряна смуга. Ніч загомоніла лускотом пострілів і лементом голосів, що безладно линули з вулиць і провулків на площу до кільця барикад. Коли Потье зсів з коня і повернувся на центральну барикаду, кулі, як бджоли, вже дзижчали над головами комунарів. Обстрілювали лівий фланг. Комунари не відповідали. Марно витрачати заряди не варто було. Комунари лежали за барикадами, вцілюючи в темну площу, й мовчки рахували постріли. Над барикадами маяв червоний прапор, і в перервах між пострілами чутне було його лопотіння.

Потье присів на бочці і запалив люльку. З темряви з'явилося кілька жінок. Вони спинилися біля Потье.

— Ми прийшли на допомогу,— сказала одна з них, і Потье кинувся в вічі її надмірно високий живіт. Вона віддалилася від гурту і стала зовсім близько від командира. Полум'я смолоскипа, заткнутого поміж бочками, освітлювало її продовгувате обличчя. За руку вона тримала хлопчика років восьми. Потье мовчав.

Сухо потріскувала смола. Схожі на сльози шматки вогню падали на пісок. Жінка дивилася йому в вічі схвилювано і щиро. Й лише тепер Потье помітив, що вона беззвучно плаче. Сльози його дратували. Він незадоволено пробурмотів:

— Тут без твоїх сліз клопоту не оберешся.

— Не буду,— мовила тихо, але твердо жінка і втерла пальцями очі.— Це так. Минеться. Мій чоловік помер. Він щойно відійшов. Лікар відмовився зробити йому операцію, коли дізнався, що він комунар.

Потье сповз із бочки і поволі зняв картуз. Він ступив крок до жінки, намагаючись впізнати її.

— Мого чоловіка звали Валіш,— її губи часто здригувалися, вона хотіла допомогти командирові пригадати свого чоловіка.

— Мадьяр Валіш... Слюсар,— сказав тихо Потье і схилив голову.

Валіша поранили вчора надвечір під час атаки. Він командував взводом стрільців і двічі відбив шалений наступ версальців. Він вартий був того, що Ежен Потье й кому-

нари хвилину стояли з непокритими головами, вшановуючи його пам'ять.

— Іди краще додому,— сказав непевно Потье, натягуючи картуза і вказуючи очима на жіночий живіт.

— Ні, мені тут краще, я лишуся на барикадах. І вони будуть зі мною.— Вона глянула на хлопчика, що вчепився рукою в її спідницю, і торкнулася долонею живота. Потье нічого не відповів. Стрільба на лівому фланзі посилилася. Цокіт копит залунав на площі. Підходила ворожа кіннота.

— По місцях,— наказав Потье й пішов сам до гармат. Низько нахилившись до землі, пробігли комунари. Від Домбровського примчав захеканий ординарець. Головком наказав атакувати ворога і, перерізвавши площу, іти на допомогу Сен-Жерменському передмістю. Потье подав сигнал до атаки. Першими почали справу гармати. Набрякнула тишу розпанахали вибухи. Вони висадили в повітря задушливий спокій, і ніч заговорила вже звиклою для Парижа мовою. В будинках тремтіли стіни. Скло розколювалось в рамах і з дзвоном падало на брук.

— В атаку! — заволав Потье і скочив на площу барикади. За ним, поблискуючи багнетами, бігли комунари. Гармати замовкли. Ніч наповнювала глухий тупіт чобіт і важке дихання коней.

— Нехай живе Комуна! — запально крикнув Потье, і це підхопили сотні голосів. Він знову хотів крикнути, але щось неймовірно гостре й холодне пронизало йому ногу і, спотикаючись, він упав обличчям до землі.

* * *

Червень 1871 року стояв у Парижі особливо сонячний і задушливий. Робітничі квартали, оточені версальцями, замерли. Тим, що не вдалося схватись, було зле. Ночі були короткі, тривожні і полохливі. В одну з таких ночей, коли несла було скіти в брудному підвалі, Потье вийшов на вулицю. Зарослий, у подертому вбранні, він скидався на жебрака. На вулиці було тихо й порожньо. Брук, вкритий дошками й уламками дерева, стелився вдаль, до серця міста. Потье застиг біля воріт і замріяно озирнувся.

— Ежен, куди ви? — Марта схвильовано доторкнулася рукою до його плеча. — Що ви надумали? Вас шукають. Мерщій заховайтесь.

— Не знайдуть, — озвався він тихо і, щоб заспокоїти жінку, перевів розмову на інше. Вони стояли біля воріт, дивилися одне одному в вічі, розмовляли про теплі ночі, про хліб, про відсутність води, але думали зовсім про інше. Десь в глибині ночі пролунав залп.

— Розстрілюють...— зблідла Марта і заломила руки. Її обличчя зморщилося, і Еженові здалося, що вона зараз заплаче.

— Не треба, Марто, мовчить.— Він хотів ще сказати їй, що на цьому не кінець. Вони ще будуть боротися. Але вона, повертаючи в темряву широко розкритими очима, глухо сказала в ніч:

— Валіша вбили. Хлопчика вбили. Дочку народила мертвою.— Марта поклала руку на живіт, і Потье помітив, що на руці бракує трьох пальців. Сірі плями закрутилися перед його очима. Щоб не впасти, він притулився плечем до воріт.

— Ми ще переможемо, Марто,— він нічого більше не міг сказати їй. Жінка схлипнула й пішла від воріт непевними короткими кроками. Місяць вийшов з-за хмар. Він лежав у синяві, як розколотий жолудь. Його холодне сяйво падало на брук, на будинки, розтопивши нічну темінь. Потье глибоко вдихнув гаряче повітря й рушив. Він тримався біля будинків, сторожко ступаючи по тротуару. Ніле поранене коліно, і боліла голова. Шкутильгаючи провулками, він добрався до Сени. В обличчя ввійшло нічну прохолодою. Вода лащилася до кам'янистого берега. Потье сів на перекинутий човен. Він склав руки на грудях і став вдивлятися в ніч, пригадуючи минуле. По ту сторону річки лежав Париж, весь у вогнях. Над ним злітали полум'яністі фейєрверки. Сухо лускали ракети. І Потье чомусь спало на думку, що ця ніч, завітчана вогняними пасмами, задушлива і таємнича, триватиме довго, хто знає скільки часу. Гострий біль в коліні пронизує усе тіло. Йому марилися гарматні вибухи і згарища барикад. Він вчував у нічній тиші важку ходу комунарів. Вогонь і дим обсмалювали йому обличчя. І почуття самотності і тривоги, що так непокоїло його, зникло, як зникає нічна примара, коли настає світанок. На уста спадали слова його пісень, тих пісень, які він складав багато днів тому. Вони були дозрілі, як серпневі плоди. Потье підвів голову догори. Островки хмар пропливали над Сеною, віддзеркалюючись в оксамитовій глибині річки, як ластівки, тріпотіли зорі. Потье

примусив себе вернутися в ніч. Вона була глуха й безжальна. По набережній проскакав вершник. Він двічі вистрілив і брутально вилаявся. Потъе стрепенувся. Він широко розкрив очі, і перед ним замайоріли рідні й дорогі обличчя. Ван-Ю з прапором в руці, Домбровський, юний Ваньян, слюсар Валіш, вони заглядали йому в зіниці, і його серце важко й уривчасто билось в грудях. Як кілька років тому, перейнятий нестримним бажанням всі ці почуття відтворити в піснях, він схопився і побіг, незважаючи на біль в нозі. Він біг, оповитий ранковим мороком, і, задихаючись, шепотів гарячі слова, що піснею клекотіли в ньому. Він заскочив у ворота і за одну мить опинився у підвалі. Руки його тремтіли, коли він запалював свічку. Її німецьке полум'я лягло жовтавим сутінком на сірий шматочок паперу. Потъе стиснув у пальцях перо і, закусивши міцно губи, щоб не скрикнути від болю, став писати.

Він схаменувся, коли на небі зійшло сонце. У пісні, бадьорій, як марш, кипіли заклик і сила. Вони видалися йому сонячними, як ранок. Він голосно прочитав пісню.

— Ежен, які хоробрі слова! Де ви почули їх?

Потъе замовк, здивований непроханим втручанням, рвучко обернувшись до дверей.

— Хто тут?

На порозі стояла Марта, загорнувшись у чорний платок. І запальними очима дивилась на нього. І раптом Потъе знайшов у собі невичерпне джерело бадьорості й віру в перемогу. Він простягнув назустріч їй руки й суворо скрикнув:

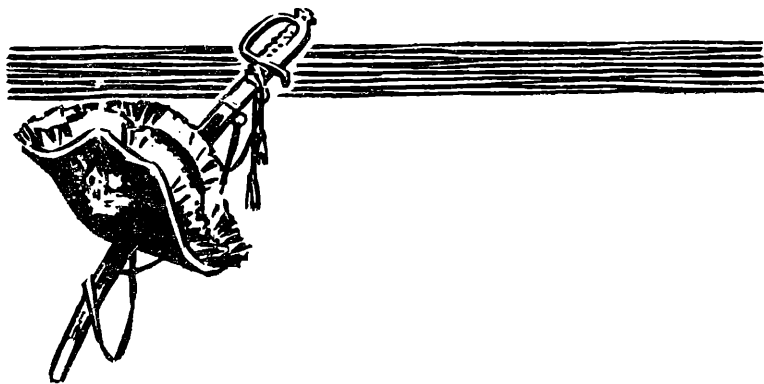
— З цією піснею на вустах ми вдруге підем на барикади! Це не кінець, Марто! Ви чуєте?

Потъе стояв, спираючись руками на стіл, і дивився у вікно. Лутка була на рівні тротуару. Перед його очима мелькали ноги в подертих черевиках, на залізних цвяхах. Скло ледве чутно дзвеніло в кособокій рамі.

— Що це за пісня? — спитала вдруге Марта. — Мені так стало радісно й легко, коли я почула її.

Потъе не відповів. Схвильованим голосом він вдруге речитативом прочитав цю пісню.

Ежен Потъе читав Інтернаціонал.

МАРСЕЛЬЄЗА

I

П'

ятий день тривав шторм.

Високі пінясті хвилі билися грудьми об кособокі скелі. Хмари плвли над островом. Вони, на якийсь час затримуючись над ним, проливались дощем і мандрували далі, безбарвні, як море. Серед гемряви й бурі, в мятежні ночі на самотньому закинутому острові не спало двоє. Не змикав очей Тайяд—командир шістнадцятигарматного брига Інконстан і Наполеон Бонапарт. Тайяд в капітанській рубці, схилившись над картою, вивчав дороги Середземного моря. Імператор, вгрузнувши важким тілом в крісло, вишукував дороги до слави і Парижа.

Шторм тривав п'ятий день. На диво був лютий, цей шторм! Море проковтнуло десяток рибальських човнів, і в принизистих хатинках рибалок голосили дівтора й жінки.

І на шостий день, коли шторм не вгамовувався, вирішення прийшло до Наполеона. Він спустився у бухту і піднявся на борт брига. Вони заперлися в рубці з Тайядом і в присутності Бертрана накреслили шлях можливих дій. Це тривало понад годину. Потім Наполеон вийшов на палубу в супроводі своїх помічників і довго вдивлявся в далечінь, затягнуту обложною завісою хмар і дощу, і непроглядні тумани видалися йому маревом пилюги, що здійме його кін-

нота у близькому поході. Він стояв на палубі, вчепившись короткими м'ясистими пальцями в поручні, і далина розкривалася перед ним, як майбутнє. За його спиною в німому чеканні завмерли Тайяд і Бертран, прислухаючись до гомону моря.

Згодом вони зійшли на берег, і Наполеон повернувся до себе. Цієї ночі він не змикав повік і до самісінького ранку писав. Раптово він схоплювався з-за столу, перерівав кімнату вздовж важкими нерівними кроками, спинявся біля вікна, притуляючись чолом до зав'язаного дощовими краплями скла, вслухався в неладну трамонтану. І сідав знову за стіл, знайшовши хвилину рівноваги і потрібні слова. Йому здавалося, що все мало йти гаразд. Він писав відозву до солдатів Франції, і йому ввижались тисячі облич, схожих одне на друге. Вони сходились біля нього величезним нескінченим колом. Вони прямували по несходжених і збитих дорогах, і повітря здригалось від їхніх вигуків, як від розриву снарядів.

— Хай живе імператор! — кричали солдати.

— Хай живе імператор! — падали вони біля стін фортець, обливаючи кров'ю віковічні мури.

— Хай живе імператор! — рвало й бентежило спокій ненависних Бурбонів і, як лютий шторм, мусило струсити весь світ.

Наполеон писав все швидше і швидше. Слова, що лягали на папір, видавалися йому найгострішою зброєю. В них спалахував вогонь, клекотіла пристрасть. Це був заклик і команда.

У вікні зажеврив шматок неба. Ніч відходила в море, як вітрила, підіймаючи сонячний схід. Близькість походу хвилювала Бонапарта. Йому бракувало повітря. Він дописав останнє слово відозви, відсунув від себе аркуші паперу і ступив до вікна. В розчинене вікно ударив різкий вітер, і важкі краплини дощу упали на щоку. Схід був скривавлений світанком, і море вгамувалося

«Погана прикмета», — подумав Наполеон, пригадавши світанок, схожий на цей.

Це була остання ніч у Фонтенбло. Все тоді здавалося втраченим. Його оточували зрадники. Дружину й сина забрав австрійський імператор, маршали зрадили його. Йому спало на думку покінчити з життям. Він довго не наважувався, а згодом, вирішивши, розв'язав мішечок, що носив на грудях, ще з руського походу, і витрусив отруту в

склянку з водою. Нічого не думаючи, він випив її до дна. Чоло його вкрилося холодними краплями поту. Секунди немов повзли. Його руки міцно здавили холодні поручні крісла. Він застиг в ньому, нахиливши голову вперед, ніби щосекунди готовий встати і боротися, чинити опір смерті, яка все не йшла до нього. Вогник остраху блукав у нього в очах. Смерть не квапилася. Вона затрималась десь на порозі, і Наполеон схибив бажанням, як ніколи за все життя, жити — тільки жити. Отрута втратила свою убивчу силу. Чи то через давність, чи то з іншої причини, але вона не діяла. І лише під ранок, коли треба було залишити замок, він відчув її вплив.

Він злякався, думаючи, що приходить кінець. Проте це швидко минуло. Розбитий і втомлений, він вийшов у сад. Замок був оточений вартою. Старі солдати з особистої гвардії несли караул в останню ніч його перебування на французькій землі. Він пройшов повз них, уникаючи пильних поглядів. В цю мить він бачив їх на верденських редутах, на Альпійських горах, біля стін московського Кремля. Він волів не зустрічатись з їхніми поглядами і майже пробіг повз стрункі шеренги, знайшовши притулок на старій лавці. Тут його знайшов капітан, який мав його супроводити до Ельби.

Трохи осторонь за капітаном стояли помічники Бальбі, Бертран і Друо. Вони виявили бажання провести останні роки свого життя разом з Наполеоном на Ельбі. Наполеон підвівся, поправив на голові трикутну шапку і, відстебнувши шпагу, простягнув її капітанові.

— Я готовий,— сказав він покійно. Він мовчки приклав пальці до трикутника, і офіцери взяли на караул.

Серед глухого мовчання вийшов він за ворота замка і сів у закриту карету. На кораблі він так само весь час був один в каюті. Він нікого не кликав до себе і бажання генералів побачитись з ним відхилив. Коли корабель згорнув вітрила біля берегів Ельби, він перший ступив на берег. За його спиною завмерли поплічники і друзі. Вечірнє море було спокійне. З півдня налітав бриз. Йому, що володів десятима державами, залишили малий острів, який на карті відзначався невеличкою жовтуватою крапкою. Наполеон зняв трикутну шапку і зрушив з місця. І генерали помітили на його скронях сивину. Так, було це давно. Принаймні йому ввижалося, що було це давно.

...А тепер... Тепер ранком бриг підняв вітрила. Праворуч і ліворуч від нього на відстані кількох вузлів йшли два парусники. На борту цієї невеличкої ескадри було 1100 солдатів. Десант висадився в порту Жуан, і імператор взяв командування на себе. На берег вони зійшли уночі. Ішов дощ. Треба було хоч годину спочити. Проте ніхто не наважувався запропонувати це Наполеонові. Він наказав рушати далі, і тієї ночі солдати вирушили в похід по знайомій землі, під рідним дощем. Наполеон і Бертран з двома солдатами кінноти йшли в авангарді. Вони вибралися за смугу дощів, і перетомлені коні пішли тихіше. Дорога прямувала через село. По обох боках розташувалися хатинки. У вікнах блимали поодинокі каганці. За всю дорогу вони не зустріли жодного пагураля, кордон відкрився для них просто. На четвертий день походу до загону приєднався полк солдатів на 1500 багнетів. Надвечір вони підступили до Гренобля. Звістка про те, що Наполеон висадився на берег Франції, ширилася з швидкістю вітру. Значно перебільшували сили, на чолі яких він стояв. Звістка летіла від села до села, від міста до міста. Гарнізон Гренобля, помітивши на підступах до міста кілька невеличких загонів кінноти, склав зброю. Наполеон вступив у Гренобль вдень, на чолі своєї невеликої гвардії. Сюди йому принесли звістку, що маршал Ней веде проти нього 12-тисячний корпус і що маршал поклявся королю взяти Наполеона живим в полон і привести його до Тюїльрі.

Помічники радилися, а Наполеон сидів над картою, розхриставши сорочку і слухаючи гарячі суперечки. Одзакowo він знав, що він один і що вирішення за ним. Але якась незрозуміла байдужість опанувала його думки. Це грапилося майже вперше в його житті. Він зімкнув повіки з такою силою, що снопи іскор вибухнули в зіницях. Потім за зімкнутими повіками пролітала кіннота. Коні м'яли жита, і снаряди рвали землю, як людське м'ясо. Це не розмикаючи повік, він підвівся і сказав:

— Ми рушимо далі. Я солдат, насамперед. І труднощі я не боюся. Це ви мусите пам'ятати.— Вони нічого не відповіли йому, його полковники, і скорилися його вирішенню. Перед готелем, в якому спинився Наполеон, зібрався численний натовп. Сюди стікалися люди з усіх кварталів і передмість. Він вийшов на ганок сказати кілька привітних

слів натовпові. Його привітали радісними вигуками. Він повернувся до кімнати, де його чекав Бертран. Треба було думати про завтрашній день.

З ремісничих кварталів поспішали до готелю. Лави виростали з казковою швидкістю. Їх було безліч, в синіх фартах, в брудних сукнях. Їхні обличчя, зморщені від горя і злиднів, світилися надією. Передні, поважні, літні ремісники, несли на високо витягнутих руках браму міста. Магістр загубив ключі, і вони несли замість них Наполеонові саму браму. Дубові дошки, перековані залізом, важко хиталися над головами. З вікон визирали налякані обивателі, і особиста охорона Наполеона нерішуче тулилася до стін. Гул наростає, як морський прибій. Брук гомонів, вигинався і промовляв зливою громохких кроків. Вони ступили на вулицю Сен-Жюста, і пісня, яку співали вони, як вогонь, спалахнула на вустах. Вони співали її у надмірному захопленні, висловлюючи радість з першої перемоги над Бурбонами.

Вони співали, і їм здавалось, як з кожним вимовленням словом щезає тягар податків, тривоги і клопоту.

Вулиця вибухала піснею. Вона здригалася гомінким гулом кроків, і здавалося, що злива людської ходи зміє стіни готелю. Наполеон дивився у вікно. Тремтячими пальцями вп'явся в гудзики мундира. Навідомий острах блукав перед ним. Вулицею йшли ті, що завтра мали стати його солдатами. Він вдивлявся у витягнені жилаві руки, на яких, як домовина, коливалася брама, і щось гостро вразило його в серце. Він відскочив од вікна, збентежений і блідий.

— Що вони співають? — тривожно і гнівно спитав він Бертрана. Розгублений Бертран, схиливши голову, мовчав, вслухаючись в могутні розкоти пісні. І тиша розколювалась на тисячі скалок словами грізної пісні.

— Вони співають Марсельезу, — не зразу відповів Бертран. А за вікнами грізно і владно гомоніла вулиця. І в її голосі лунало щось більше та значніше, ніж радість, зв'язана з поверненням імператора.

— Припиніть це, — похмуро наказав Наполеон, показуючи рукою на вікна. — Чуєте? Припиніть! Чого ви чекаєте?

...І в цю мить він зрозумів, що вірний Бертран безсилий виконати його наказ, та й (це було, власне, найстрашніше) він сам позбавлений тепер такої влади, — влада його втратила свою всемогутність.

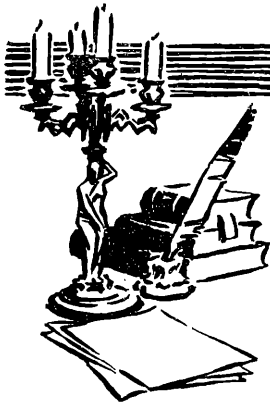
Ця здогадка блискавкою пронизала душу, і тривога, схожа на відчай, залякла в його очах.

Там, унизу, вітали не його, імператора Франції. Там вітали свободу.

— Гру програно,— розгублено пробурмотів Наполеон, опускаючись в крісло, послужливо підсунуте Берграном, і, похиливши голову на руки, в одчای проказав знову:

— Гру програно.

1935

ГОТЕЛЬ „ФАВАР“

Анрі Бейль, міланський громадянин, писав під найменням Стендаля. Мандрував, ховуючись під багатьма іменами Любви Чімарозу, Моцарта і Шекспіра. Ось роки і дні його життя: 23.I 1783 р. в Греноблі — 23.III 1842 р. в Парижі.

(Напис на надгробній плиті).

Арієго Бейль — писав, кохав, жив.

(Написано італійською мовою на надгробній плиті).

I

Він поважав тільки одну людину—Наполеона.

Коли у Вересні 1830 року його було призначено на консула в Чівітта-Веккіа, Анрі Бейль написав міністрові іноземних справ:

«Не сподіваюся створити великої справи, але обіцяю бути вірним батьківщині, бо так вчив Наполеон, а вам, пане міністре, мусить бути відомо, що імператора я поважаю найбільше за всіх великих людей світу».

Чи була це звичайна примха, чи певний тактичний хід, в міністерстві точно не знали. Проте до Бейля поставились з довір'ям. Діставши призначення, консул почав готуватися до від'їзду. Він побажав написати листи друзям і, надмірно захоплений цим бажанням, сів до столу, але з сумом пригадав, що друзів у нього немає. Звичайно, для нього це не було відкриттям, і Анрі Бейль не хвилювався. Тоді він написав листи майже всім своїм коханкам. Вони були подібні один до одного, ці короткі листи, повні м'ятежних слів

і зворушливих поривань. Вони починалися одними й тими ж словами і кінчалися клятвами і поцілунками. Коли Бейль прочитав їх, він посміхнувся сам собі, вражений такою одноманітністю, і листи кинув у кошик. Бейль підійшов до вікна. За вікном був вересень, не по-осінньому холодний і похмурий. На підвіконні притулився пощерблений кленовий листок, перетятий сіткою зжовклих прожилок, він сиротливо здригався від вітру і майже щосекунди міг злетіти на брук. Листок був до болю знайомий. Десь вже бачив Анрі Бейль такий листочок, і це навіяло спогади. Йому закортіло взяти його з собою, щоб за сотні миль від Парижа на березі Середземного моря тримати його на долоні і згадувати Париж, похмуру осінь і готель «Фавар» з його дивними мешканцями. Рішуче штовхнув він вікно, воно з скрипом розкрилося, але зачепило рамою листок, і він упав долі, підхоплений вітром.

Бейль перегнувся через лутку і стежив, доки листок ліг на брук. Якийсь пішоход з торбиною через плече наступив на листочок, і він зник під великим незграбним чоботом. Це роздратовало Бейля. Він закрив вікно, опустився на ліжко і став чекати. Час тягнувся неймовірно повільно. Марія не приходила. Можливо, що вона й не прийде. Така думка зникла у Бейля раптово і принесла тугу. Анрі Бейль зімкнув повіки, поринаючи в спогади. Пригадуючи минуле, він тішився своїми вдачами, що були такі різноманітні і різноманітні. Якщо навіть цієї хвилини хтось заперечував би йому, однаково він не йняв би віри, не зваживши на те, що заперечення було обгрунтоване досить, щоб стати переконливим.

В невеличкій кімнаті готелю пахло книжками і цвіллю. Над секретером висів портрет Наполеона. Імператор був червонолиций і самозадоволений. Холодними очима він дивився на свого прихильника, який лежав навзніч на ліжку, і імператорові було байдуже, що Бейлю набрид Париж, осточортів готель «Фавар», холодний вересень і кохання. Імператор (так видалося Бейлю) навіть сміявся з нього, і йому стало ще сумніше. Він хотів забуття — бентежний чоловік, скептичний політик і зрівноважений письменник. Він хотів забуття, а натомість приходили спогади, вони ставали невичерпним джерелом сумління і хвилювань.

І Париж того вечора був суворий і мовчазний. Його обгортало не по-осінньому холодні вітри. Вони голосили в кимнах старезних будинків, і в їхньому голосінні вчувався

незрозумілий смуток. Хтось постукав. Бейль підвівся і відчинив двері. Людина в чорному плащі стояла на порозі. Вона запитливо дивилася на господаря і, незважаючи на гостинний рух, яким Бейль запросив незнайомого до кімнати, людина нерішуче стояла на порозі. Потім, ніби наважившись, ступила два кроки вперед, міцно закривши за собою двері.

— Сідайте, — запропонував Бейль, сідаючи сам і не без здивування розглядаючи людину в плащі. Її кремезну постать обтягував досить-таки несвіжий на вигляд цивільний одяг. Сорочка на грудях була розхристана, і волосся, чорне кучеряве волосся, торкалося бортів піджака. Широка голова сиділа на короткій шиї, обличчя звичайне, трохи сірувате, під високим зморщеним чолом неспокійно сновигали очі невиразного кольору. Вуса двома мотузками звішувались на підборіддя.

— Чим можу прислужитися? — запитав Бейль, задоволений зовнішнім оглядом незнайомого і склавши для себе уяву про нього.

«Він полюбляє вино, — вирішив Бейль, — бо ніс у нього широкий і червоний, він так само любить жінок — бо губи в нього затовсті».

Незнайомий сів, підозріло глянув на двері, але нічого не відповів.

— Будьте цілком спокійні, — зауважив Бейль, перехопивши його тривожний погляд, — ми самі, а в цей час в цьому шановному готелі немає жодної живої душі, якщо не вважати за таку господарку цього палацу. — Незнайомий дивився кудись у куток і, здавалося, не слухав Бейля. Ледве чутно він промовив:

— Готель «Фавар»...

— Саме так, — підтвердив Бейль, — це щось нагадує вам?

— «Фавар», — повторив трохи голосніше незнайомий і поклав руки на стіл долонями донизу. Бейль побачив великі товсті пальці з пожовклими нігтями, а вище пальців на потрисканій шкірі синіли дивовижні малюнки. Він не встиг їх розглянути, бо незнайомий прибрав руки, помітивши цікавий погляд Бейля.

— Це 18 номер? — запитав він раптом, тикаючи пальцем в долівку, а очі його блиснули коричневим вогнем.

— Саме так, — підтвердив Бейль, — проте чим пояснити вашу зацікавленість і чи варт для цього заходити до не-

знайомої людини (незнайомий здивовано глянув на Бейля) і турбувати її, вашу цікавість в даному разі міг би задовольнити швейцар. Слово честі.— Незнайомий мовчав. Потому, як минуло кілька хвилин, він спитав:

— Ви знаєте мене?

— Даруйте, але ні.

— Ви мусите знати мене,— тоном, що не визнає жодних заперечень, ствердив незнайомий.

— Не пам'ятаю,— вагаючись, відповів Анрі Бейль.

— Гаразд. Я нагадаю вам,— ніби заспокоїв його незнайомий.— Ви залишаєте Париж?

Бейль здивувався. Призначення до Італії він одержав позавчора, і ніхто про це, крім нього та ще двох осіб з міністерства, не знав. Звідки ж це стало відомо цій людині?

— Ви їдете до Італії,— сказав незнайомий, примусивши Бейля ще більше здивуватися.

— Не буду заперечувати, але дозвольте поцікавитись, звідкіля вам це відомо.

— Я хочу, щоб ви приділили мені півгодини уваги,— ухилився від відповіді незнайомий.

— Пробачте, але я не зможу,— я чекаю...

— Вона не прийде,— перебив незнайомий,— даремно чекаєте. Не нервуйтеся, вельмишановний пане, у вашому становищі не личить бути таким. До речі, саме сьогодні ваша улюблена має бути в опері і її супроводить герцог де Гіз.

— Однак, ви знаєте занадто багато, — зауважив Бейль,— та все-таки мені кортить знати, з ким маю честь розмовляти.

Незнайомий підвівся, він стояв перед Бейлем, випроставшись, випинаючи кремезні груди. Він ніби давав себе на розгляд, чекаючи, мабуть, що Бейль сам впізнає його. Ніщо в цій постаті не нагадувало Бейлю знайомого. Ні це безстрашне лице, ні плечі — непомірно широкі, ні ноги, криві ноги кіннотника,— все це було звичайне людське і нічим не могло правити за притаманну ознаку.

І переконавшись зрештою, що Бейль його не впізнає, незнайомий, ніби рапортуючи, назвав себе:

— Капітан О'Ніри — ад'ютант його світлості маршала Нея, учасник походу на Москву.

І Анрі Бейль пригадав.

...Зимового ранку, 1811 року, в готелі «Фавар» в кімнаті № 18 відбулася перша зустріч генерала і ад'ютанта імператорської армії Анрі Бейля з капітаном гвардії маршала Нея — О'Нірном. Між ними відбулася розмова, що тривала понад дві години. Вони випили десять чашок кофе, і це не завадило спритному господареві подвоїти це число. Цікавий до таємниць, господар готелю припадав вухом до дверей, силкуючись вловити хоч одне слово. За дверима панувала мертва тиша, тільки щодесьять хвилин генерал сердито стукав кулаком по столу і кричав:

— Кофе!

Вони майже не розмовляли. Бейль читав, і господар готелю помітив невеличкий зошит, що лежав перед генералом. Бейль прочитав зошит тричі. Він неквапно перегортав невеличкі сторінки, вкриті бісером літер, вдумувався в кожне слово. Він шукав сили, що вибухала з кожного рядка, і запалювався вогнем, який палахкотів у кожному вислові. На останньому аркуші рясніли підписи, і Анрі Бейль в скуких рядочках літер чи, навпаки, в розмашистих стрибках пера пізнавав чимало знайомих прізвищ. І зустрівши їх під цим манфестом, він вкрай здивувався.

Мабуть, капітан помітив це здивування, бо він зібрався пояснити дещо Бейлю. Але той не дав йому говорити. Він відсунув недопиту чашку кофе, ложечка забряжчала, і одну секунду генерал вслухався в тонкий, холодний, як лезо шаблі, звук.

— Чому ви звернулись до мене і чому ви певні, що я, особа державного значення, погоджуся брати участь у таємних угодах?

Капітан не відповідав. Він пильно заглядав в очі Бейлю, і його розчервоніле обличчя скидалося на віспяне — вкритись рясно дрібними краплями поту.

— Добре. Я відповім вам. Насамперед, ви мусите знати, що я італієць походженням, і це має деяке значення у цій справі. Ми звертаємось до вас, бо ж нам відомі ваші політичні погляди, і ми знаємо вас як автора гострих памфлетів, який має прізвище Стендаль.

На одну мить капітан замовк, витираючи квітчастою хусткою піт з лиця. Він відзначив про себе раптову зміну в обличчі Бейля. Його пальці нервово сновигали по золотих позументах мундира, і мертва блідість вкрила щоки.

— Так от,— вів капітан далі,— ми певні, що ви підпишетесь. Зараз ми нічого не вимагаємо від вас. Але настане час, коли в ім'я свободи ви, людина передової думки, зможете допомогти нашому народові. Тоді ми звернемося до вас. А цей підпис стане тільки початком у великій справі.

— Шановний капітане! Чи ж не відомо вам, що офіцери імператорської армії не можуть брати участь у таємних угодах? Чи не думали ви про те, призначаючи мені побачення на 9 годин ранку, що в 12 вам можуть знести голову як державному зрадникові?

Капітан знизав плечима і спокійно зауважив:

— Надвечір в спині Анрі Бейля опиниться толедський ніж. Це однаково ймовірно, як і моє покарання.

І знову тривало мовчання. І знову Бейль перечитував зошит, вдумуючись в кожне слово. Далєбі, вони сподобалися йому, ці запальні вислови і ці вісім пактів таємної умови. Він відчув в них якусь надзвичайну силу, високу пристрасть і кам'яну суворість. Це припало до серця Анрі Бейлю. Проте підписати він вагався. Поставити своє прізвище — означало зробити непевний крок. А Анрі Бейль намагався іти в житті певними, точно розрахованими кроками. Але не ставити свого підпису він не міг ще, крім того, тому, що між прізвищем Стендаль і Бейль буде поставлено знак рівності. А цього вже аж ніяк не бажав він. І він підписав таємну угоду італійських карбонаріїв, у 8 пакті якої значилося:

«Член організації мусить тримати свою приналежність до організації в цілковитій таємниці. На перший поклик організації він мусить ретельно і дбайливо виконати її доручення. В ім'я волі і братерства він мусить заради справи організації офірувати собою».

Капітан згорнув зошит рукою і заховав його в кишеню мундира. Він підвівся, віддав честь генералові і зник за дверима.

Вони зустрілися знову, Бейль і О'Нірн під Бородіно, під час нічної атаки, і більше вони не зустрічалися. Минали роки, ніщо не нагадувало Анрі Бейлю зимового ранку 1811 року і розмови, яка відбулась у 18 номері готелю «Фавар».

Вечірні сутінки згустилися за вікном. Вони оповили кімнату дивовижними силуетами, і письменник Анрі Бейль і колишній капітан О'Нірн мовчали. Перший порушив мовчанку Бейль.

— Я пізнаю вас, капітане,— сказав він,— і дещо пригадую.

— Це добре,— задоволено хитнув головою О'Нірн,— настав час, коли ви можете зробити велику послугу організації. Ви йдете до Італії, і ви, мабуть, знаєте, якою сваволею вкрия Меттерніх мою батьківщину. Ви будете в Римі, ви пройдете на вулицю Святого Антонія і в будинку номер 64 знайдете цього адресата. — За цими словами капітан поклав перед Бейлем невеличкий квадратний пакунок.

— Тут гроші, пане Бейль, гроші і таємні інструкції. Ви передасте це адресатові, і цим поки що обмежитесь ваша послуга,— капітан завагався і, наважившись, додав:— Сподіваюся, що пам'ятаєте пакт восьмий?

— Звичайно,— відповів Бейль. Йому кортіло розпитати О'Нірна, почути розповідь цієї людини. І, ніби відгадуючи його наміри, капітан заспішив, він здавив у своїй широкій долоні тонку руку Бейля і вийшов з кімнати, не проронивши більше жодного слова.

Це була третя зустріч між капітаном О'Нірном і консулом Франції в Чівітта-Веккіа, і відбулася вона в готелі «Фавар» в номері 18. В Римі на вулиці Святого Антонія у будинку номер 64 Бейль адресата не знайшов. Він блукав цілий день по вулицях Рима, марно намагаючись знайти потрібну людину. За ним слідом навшпинеках простували шпигуни з третього відділу поліції графа Меттерніха. Через два дні зовсім випадково Бейль довідався, що людина, якій він мав передати пакунок, зникла, і він облишив намір передати пакунк. Він зустрів на бульварі свого давнього друга художника Тосканеллі, і вони провели всю ніч в таверні «Три шаблі», оточені найпрекраснішими жінками римських передмість. Вони пили надзвичайне вино, і, похиливши на набряклі руки голову, Бейль розповідав їм про великі події, які струсять світ в недалекі часи. Його слова були пристрасні і полум'яні, але що вони могли зрозуміти в цих високих словах, чотири сп'янілих жінки і невдаха художник. І Анрі Бейль замовк.

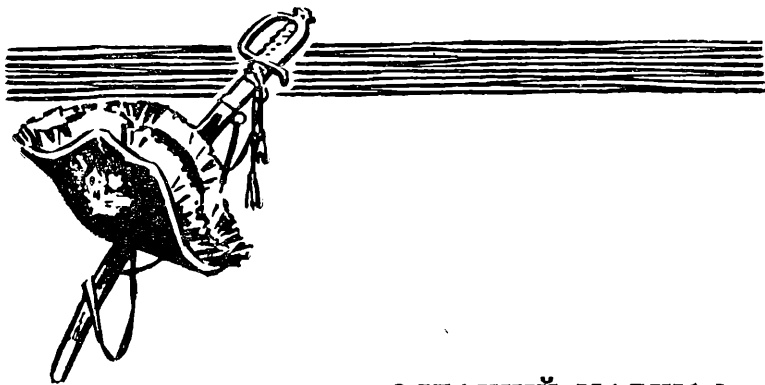
Наприкінці 1830 року в консульство з'явилась людина і вимагала негайного побачення з консулом. І саме в цей час Анрі Бейль писав «Нотатки егоїста» і звелів секретареві нікого не приймати. Відвідувач був настирливий. Не звертаючи уваги на протести секретаря, він сміливо відчинив двері консульського кабінету. На порозі стявся О'Нірна, і Анрі Бейль пригадав, що доручений йому пакунок він забув у таверні «Три шаблі» в Римі. Але зустрівшись поглядом з очима О'Нірна, він побачив у них дивну безнадійність і невигойну порожнечу, розради яким нема і ніколи не буде.

І в одну мить в очах О'Нірна, наче у дзеркалі, Анрі Бейль узрів свою скривджену мету, і цупкий жах скував його тіло. Тоді він втямив всю згубність надій, які виколисували його віру у прийдешнє, і зрозумів, що все скінчилося для нього в цьому проклятому містечку Чівітта-Віккіа, як і зрозумів те, що нічого і не починалося в брудному покої паризького готелю «Фавар».

Все скінчилося, подумав гіркотно Бейль, але лишаються його рукописи... Тисячі написаних ним сторінок. В них таїться його мрія, і живе в тих рядках його серце.

...О'Нірна стояв перед ним, але Бейль наче забув про нього. Його мислі були там далеко, на паризьких вулицях, і капітан О'Нірна відступив у передпокій і тихо причинив за собою двері.

...І то була їхня третя і остання зустріч.

ОСТАННІЙ МАРШАЛ

I

Вісімнадцятого червня 1815 року Наполеона Бонапарата було переможено під Ватерлоо і заслано на острів Св. Єлени. Цього дня Мюрат, якого він напередодні безславної битви назвав «мій останній маршал», перестав бути королем Неаполітанським.

...Парусник, маючи на борту опального маршала, перерізав солоні вітри, і на грот-мачті бився в пропасниці язикатий прапор. Маршал стояв біля капітана, позираючи в далечінь. Він вслухався в рокіт хвиль, і йому вчувався брязкіт зброї.

Дрож пройняла його тіло, і в глибоких очах спалахнула туга. Він поклав руку на шаблю і відвів голову вбік, шукаючи берегів. Там залишилося даюване колись Наполеоном королівство, палац, розбита армія, почесні і слава. Все воно перетворилося на чорнв, ледве помітну смужку. Вітер міцніше напинав вітрила. Куди мчав корабель? На таке запитання відповісти було важко. А втім, маршал не дошуквався відповіді. Його серце набрякло тугою, і незнання майбутнього породило непевність. Він ще довго стояв на палубі, спираючись на поручні, вдихаючи свіже морське повітря, слухаючи ладний посвист моряни.

Він думав, вірний маршал уславленого Наполеона, про

перейдений шлях, але згодом відзначив про себе, що думки ті невиразні і плутані. Його уява зосередилася на заіржавілому цвяшкові, який випинав з поручнів. Мюрат стулив повіки. З зімкнутими повіками було спокійніше відчувати оце погойдування парусника і слухати, як розбивають собі груди хвилі об його гострий ніс. Коли Мюрат розплющив очі, парусник мчав, оточений навколо синявими обр'яями, і, позираючи на сонце, що густо облило бронзою захід, Мюрат поклявся, що вернеться переможцем.

Він облишив палубу і замкнувся у своїй каюті з своєю коханкою Шарлоттою Менье. Вони всю ніч пили старе бургундське вино. І сп'янілий маршал розповідав своїй улюбленій історію життя паризького пекаря, продавця булок. Він розповів їй пристрасними словами цю цікаву історію, знамену несподіваними піднесеннями людини та її карколомним падінням. Хвилі однотонно билися в ілюмінатори. На столику, як п'янкi солдати, сходились зі дзвоном і розходились батареї спорожнілих пляшок. Здавалося, що корабель відстає від льоту ночі, він повз неймовірно поволі, а Мюрат все розповідав Шарлотті нескінченну історію свого змелчення і падіння. Повія з передмістя Сен-Дені, вона стала кращим другом маршала і була йому супутницею багатьох років життя. Він сміявся і плакав, і цілував їй руки, цей дивак король, і вихваляв свого імператора. Шарлотта майже не слухала його. Вона дозволяла йому все, міцно тримаючись рукою за живіт. Під корсажем лежали золоті персні і брильянти, нанизані на мотузку. Шарлотта воліла бути практичною людиною. Хто зна, чим все може скінчитися. Опівночі в двері каюти постукав полковник Ней. Йому відчинила розхристана Шарлотта. Він переступив поріг, не глянувши на неї, і випростався перед Мюратом.

— Ваша величність, — сказав він, і губи його звела саркастична посмішка. — Ви відпочиваєте, ваша величність?

Неаполітанський король і перший маршал імперії сидів на табуретці напівголий і розривав на грудях сорочку. Його очі, наляті безумством, зустрілися з холодним поглядом полковника. Кілька секунд вони дивилися один одному у вічі, і посмішка не сходила з вуст полковника. Шарлотта, позіхаючи, спостерігала цю сцену і келих коливався в її руці. Вино переливалося через край і стікало на пухку рожеву руку.

— Іди, — наказав їй Мюрат, показуючи на двері рукою.

Вона слухняно вийшла, міцно зачинивши за собою двері. М'юрат підвівся, ступив один крок вперед і, натикаючись на стіл, хрипко запитав:

— Що ти хочеш?

— Хотіти мусите ви, ваша величність, а я виконуватиму ваші розпорядження.— Ней недбайливим рухом змахнув з столу пляшки, і вони з дзвоном попадали на підлогу. Спираючись руками на стіл, М'юрат дивився на полковника і мовчав.

— Ще не все втрачено, мій королю,— іронічно проказав він і опустився на табуретку.— Ми ще можемо повернутися до Неаполя. І все залежить від вас.

— Що ти пропонуєш? — спитав М'юрат, нижче нахилиючись над столом.

— Гаразд, я вам скажу, що я пропоную. Я хочу, щоб ми негайно повернулися до Неаполя. Я вірю в те, що, коли ми дійдемо згоди з неаполітанським єпископом, тоді все йтиме по-старому.

— Але це неможливо! — крикнув М'юрат.

— Ви помиляєтесь. Все залежить від вас.— Ней дістав з кишені аркуш паперу і простягнув М'юратові.

Тремтячими руками маршал розгорнув його і, незграбно промовляючи слова, прочитав уголос. Він шпурнув аркуш на підлогу і люто затупав погамн.

— Зрадник! — закричав він на весь голос.— Що ти пропонуєш мені?

Ней спокійно чекав, доки мине лють, підняв з підлоги аркуш паперу і заховав знову до кишені. Він ніби вслухався, як передзвонювались пляшки, перекочуючись з одного кінця каюти в другий.

— Ви підпишете цього листа,— сказав згодом Ней,— і я повернуся раніше вас до Неаполя, передам його єпископові, а потім ви зможете зійти на неаполітанський берег як переможець. Подумайте, король, Бонапарту кінець, і нам треба думати про себе.

— Ти маєш рацію,— сказав хрипло М'юрат,— треба думати про себе, але ти думаєш тільки про себе, і я не вірю тобі.

Ней незрозуміло розвів руками і похитав головою.

— Ваша воля, але я раджу від щирого серця.

— Я знаю твоє щире серце. Ти готовий продати мене і ціною мого життя купити собі волю.— Ней мовчав.

М'юрат мав рацію, коли з недовір'ям ставився до свого

полковника. Він мав на меті щось інше, цей хитрий полковник. І, незважаючи на те, що Мюрат тягнув його за собою всюди, він ніколи не міг поставитись до нього з повним довір'ям. Хоч Мюрат завжди тримав Нея при своїй кінноті, але той ніяких нахилів до військової справи не виявляв. Ней більше цікавився поставками фуражу і купцями, ніж військовими справами.

— Геть звідси! — гнівно крикнув Мюрат, і лють знову заволоділа ним. Полковник вийшов. Тоді Мюрат опустився на ліжко і заплакав. Він кусав наволочку, що пахла морською травою, бив себе кулаками в зарослі груди, і п'яні сльози котилися по його щоках. І поки він плакав і скиглив, поруч з його каютою через стіну сиділи один проти одного капітан парусника і ад'ютант Мюрата. Капітан, бистроокий, з пишними чорними бакенбардами італієць, пихкав люлькою і слухав схвильовану мову полковника.

Вони незабаром дійшли згоди у своїй розмові, і заспокоєний полковник залишив капітанську каюту. Через кілька хвилин до каюти ступила Шарлотта. Вона не проронила ні слова. Спокійним рухом руки скинула з себе широку сукню і ступила до ліжка. Капітан поклав люльку на стіл, загасив світло і почав стягати ботфорти. В думках він похвалив полковника, який чесно дотримував своєї обіцянки.

* * *

І ніч переганяла парусник. Червнева ніч, безтямна, як забуття, звисала над Середземним морем. Парусник повз неймовірно поволі, вітрила ліниво обвисали на щоглах. Парусник мав на борту вигнанця короля, оголошеного поза законом союзними державами, і капітан, цілуючи його коханку, добре пам'ятав це.

* * *

Мюрат прокинувся другого дня надвечір. Його розбудив капітан. Він стояв над ним, широко розставивши ноги, з незмінною люлькою в зубах.

— Ми під'їжджаємо, — сказав він, — клади на бочку другу половину. — Він солодко позіхнув, згадавши минулу ніч, і, очікуючи, позирив на Мюрата. Маршал сів на ліжкові.

— Де полковник? — запитав він капітана. Той знизав плечима і нічого не відповів. Мюрат зсочив з ліжка і побіг до каюти полковника. В ній нікого не було. Тоді він

кинувся до каюти Шарлотти. Така ж пустка зустріла його і там. Непевними кроками повернув Мюрат до себе.

Голосом, повним надії й тривоги, він запитав капітана:

— Де вони?

— Зійшли ранком на берег,— відповів капітан.

Мюрат захитався і, щоб не впасти, притулився плечем до одвірка.

Полковник і Шарлотта зникли, захопивши з собою всі цінності.

II

Через два місяці потому від берегів Франції, тримаючи курс на Італію, вийшов старий парусник. Він був у морі п'ятий день. До кінцевого порту, куди прямував він, лишилося небагато. На ранок він мав опустити вітрила у неапольській пристані. Пасажирів було мало, але всі вони трималися одного гурту і в теплі сонячні дні грали на палубі в кості. Лише один у трикутному капелюсі з пишним плюмажем, кутаючись у довгополий плащ, годинами простоював, спираючись на поручні, тримаючись осторонь. Він простоював цілими годинами на палубі, задумливе позираючи в далечінь, і коротка шабля ледве підносила плащ, одкриваючи на чоботях довгі блискучі шпори. Ранком на шостий день плавання парусник дрейфував в неапольській пристані. Людина в чорному плащі, владно подзенькуючи шпорами, зійшла на берег. Вона хвилюбалася. Їй важко було дихати. Руки під плащем цупко вчепилися пальцями в рукоятку шаблі. На березі вештались рибалки, пасажери, просто цікаві, і загін неаполітанських стрілків стояв трохи осторонь. І коли людина в плащі ступила на берег, вона раптом відчула ледве вловимий страх. Вона ладна була повернутись на палубу і пливти далі, але в цю мить до неї підійшов офіцер і, навіть не прикладаючи руки до козирка, різко запитав:

— Ви Мюрат? — І людина зрозуміла.

Вона відкинула плащ, ніби бажаючи показати офіцерові всю велич і недоторканність своєї особи. Кремезні груди були вкриті медалями й орденами. Сонце ламало на золоті і сріблі своє проміння і відсвічувалося в них, як в дзеркалі.

— Я маршал Мюрат,— відповіла людина і запнула плащ.

— Ви заарештовані.

Офіцер подав знак рукою, і Мюрата з усіх боків оточила варта. Стрілки взяли рушниці на караул, і в супроводі такої варти Мюрата повели вулицями Неаполя, повз розкішний палац, де жив він кілька місяців тому, повз величнї бульвари, і зустрічні пішоходи загримувалися на мить, позираючи на дивний кортеж.

Його привели у фортецю, і він провів там кілька ночей на самоті. Тримаючись руками за залізні ґрати, він заглядав у сірий шматочок неба і думав про минулі походи. Двічі до нього приходив прокурор. Він домагався від нього неймовірних відповідей, і Мюрат корився йому. Його судив військовий трибунал, і на суді він зустрів свого полковника Нея, який сидів поруч голови суду, генерала Джуазеппо. І тоді Мюрат зрозумів, хто автор зрадницького листа, який надіслали йому від імені неаполітанського єпископа. Він одержав цього листа, повний надії, що повернеться до Неаполя як переможець, адже сам єпископ запрошував його. Проте сталося не так. Він показав членам суду цей клаптик паперу, на якому темніла печатка з святим хрестом, і вони сміялися, члени трибуналу, глузливо і досхочу сміялись з його довірливості.

На березі моря в присутності членів трибуналу загін неаполітанських стрільків мав виконати вирок над Мюратом.

Кремезна постать маршала застигла спиною до моря, і в маленьких очах мигтів невичерпний смуток. Він стояв, склавши руки на грудях, в улюбленій позі Наполеона, і вдивлявся в гурт офіцерів та генералів. Серед голосів йому вчувся знайомий жіночий голос. Серце його рвалося, і він міцно зціпив щелепи.

Смеркало. Теплий вітер линув з моря. Сонце сідало на заході, на блакитному обрії, і широка бронзова полоса перетинала голубу поверхню. Шарлотта стояла, спираючись на руку Нея, і дивилась на Мюрата.

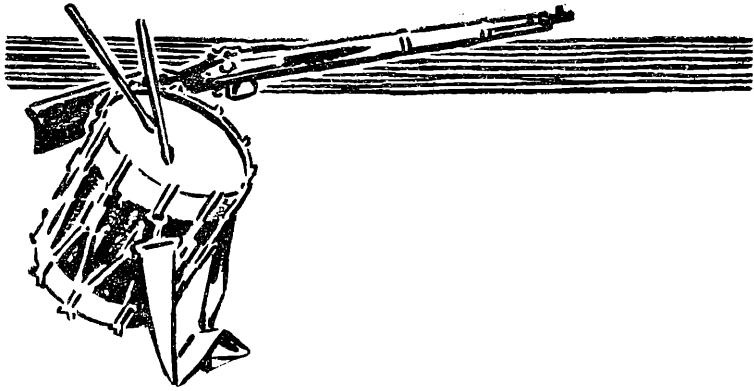
Суд задовольнив останнє прохання Мюрата.

Не заплющуючи очей, маршал ступив крок наперед і, заглядаючи в дула гвинтівок, тремтячим голосом подав команду:

— Солдати, по маршалові Мюрату, плі!

За секунду він упав. І скляний погляд його очей був спрямований на схід, і в своєму падінні він зберіг стремління до життя, бо пальці правої руки міцно вгрузли в пісок, ніби цей шматок піщаної землі став для нього рятівним колом.

Це сталося увечері 13 жовтня 1815 року.

КРИЛА

Дипломатичний кур'єр міністерства закордонних справ Франції Моріс Палеолог на довгі роки запам'ятав похорон імператора Олександра II. Він бачив візантійську пишність церемоніалу, блиск золота і срібла, струнки шеренги гвардії, засмучені, похмурі обличчя сановників і урочисту ходу вусатих генералів.

Моріс Палеолог поступився, даючи дорогу до катафалка принцові Уельському і кронпринцові Фрідріху. І його пильне око дипломатичного кур'єра ловило кожну дрібницю. В цьому церемоніалі, в бучній парадності гвардії вбачав він щось штучне і неспокійне. В холодному зовнішньому спокої притаїлася тривога.

Важкі, шиті золотом знамена ледве коливалися на вітрі. День був похмурий. Падав липкий і воложистий сніг. Туман низько висів над будинками.

Моріс Палеолог спостерігав похорон і мимоволі думав про людей, з вини яких Олександр II лежав бездиханним трупом на катафалку. Його уява вирізьблювала собі їхні суворі і, як здавалося йому, аскетичні обличчя. Він у глибині душі не розумів їхньої рішучості, з якою йшли вони на тортури і смерть. Його вдачі демократа були несприйнятні тиранічні закони порфіроносців. І він, коли б на те

змога, волів би пройти за мури Петропавлівської фортеці, щоб потиснути руки відважним людям. Проте далі цього бажання намір його не сягав. Молодого дипломата тимчасом задовольняла і сама тільки думка про подібний вчинок. Простуючи за катафалком серед членів іноземних місій, мовчки позирав на сторони і вслухався у цокіт копит, що лунко розлягався в повітрі. Полишивши мрії, він теж думав лише про те, як виконати доручення міністерства. З шести засуджених його, власне, цікавив один. Палеолог знав: від того, як виконає він доручення, залежатиме не тільки його дипломатична кар'єра... Він шукав собі способи, якими дійти мети, і знову ж таки цей клопіт не заважав йому спостерігати все, що діялося навколо.

...На Васильєвському острові принизистий будинок вузькими вікнами упирається в туманну Неву. Вночі, коли над містом лежить важкий волохатий туман, в мезоніні будинку мигтить свічка. Вночі, коли вітер з Неву шматує покрівлі, біля дверей будинку зупиняються прохожі. Вони скидаються на випадкових людей, які, закляпотані своїми справами, швидкують, а спиняє їх, мабуть, пронизливий вітер і сніг, що б'є у лице. Тоді вони, втягуючи голови в плечі, озирються і покvapно забігають у будинок.

Здається, що ночі немає кінця. У мезоніні мерехтить світло. За столом, на якому недбало розкидано хімічне приладдя, пляшки з реактивами і книжки, сидить прокурор фон Плеве. Він не зводить очей з літньої жінки. Вона замерла перед ним на табуретці. Прокурор заглядає їй в очі, повні остраху. Пальцями правої руки він міцно стиснув олівець, тримаючи його похило над аркушем білого паперу.

Стара мати не витримує суворого погляду прокурора, й її широко розплющені очі сповнюються сльозми. Сльози біжать по зморщених щоках і, затримуючись на підборідді, падають великими важкими краплями на груди. Прокурор палати чинить допит за особливим методом. Він не поспішає. Він може зачекати. Нехай плаче мати, нехай в її уяві встане увесь жах майбутнього, що чекає її сина. Так навіть краще. Прокурор палати абсолютно спокійний. Але раптом жінка перестає плакати, сльози ще течуть по щоках, але в очах спалахують гарячі вогники. Прокурор кладе олівець на аркуш паперу і, розглядаючи довгі тонкі пальці, спокійно зауважує:

— Ваше мовчання обтяжує і без того велику провину вашого сина. Ви могли б чимало полегшити його долю, коли б...

— Я не знаю. Я нічого не знаю.— Стара жінка проказує ці слова з рішучістю, якої не подолати. Але прокурор не хоче це помічати. Він тільки знизує невдоволено плечима і говорить:

— Його величність сповнений милосердя до злочинців. Його величність має намір простити їм їхній важкий гріх, коли буде повне каєття. Але вони вперті. Вони дуже вперті, ці злочинці.

Плечі жінки здригаються, і високе чоло, на яке спадають пасма сивого волосся, виорюють зморшки. Плева вичікує одну секунду, а потім лагідно продовжує:

— Доля вашого сина у ваших руках,— він заглядає матері у вічі і роздільно додає:— Від вас залежить, чи гоїдатися йому на шибениці, чи лишиться живим. Ви мусите розказати все, що знаєте, і повинні передати нам рисунки його винаходу. Ви слухаєте мене? Чого ви мовчите? Чого мовчите, питаю я вас? — Лагідний голос прокурора переходить у крик, і здається, що от-от жінка заплаче знову.

Прокурор перехиляється тугим корпусом через стіл і, заглядаючи їй у вічі, спокійно говорить:

— Ми примусимо вас заговорити.

І раптом настає мовчання. Плева відкидається спиною на жорстку спинку стільця і перегортає на столі книжки. Мати беззвучно плаче. В амбраурах вікон стоїть полохлива ніч, і над принизистим будинком пливе липкий туман.

Мовчання триває недовго. Але матері ці хвилини здаються вічністю. Для прокурора ж це — тактичний хід у суворій грі. Тактичний хід і перепочинок. Мати думає про сина. Їм не дозволили побачення. Але вона уявляє собі сувору темну камеру, ґрати, бездушних жандармів і свого Колю, свого безмежно ніжного Колю. В цю мить вона чомусь уявляє його собі ще малим хлопчиком з русявою голівкою, з блакитними очима. Він був слухняним і розумним. Він був такий ніжний з нею. І от Колю, її єдиного сина, хочуть страгити. Плева, ніби відгадуючи її думки, зауважує:

— Коли відповідатимете на мої запитання? Завтра вранці вашого сина не стане в живих.

— Я скажу,— каже мати,— я скажу. Тільки дайте згадати, дайте згадати..

Її уста тремтять, і знову по зморщених щоках повзуть слюзи. Мати плаче, важко зітхаючи, ламає в безсиллі руки, і страх перед смертю сина змушує поступитися клятвою.

Прокурор ще сам не вірить своєму успіху. Він напружено чекає, щосили удає байдужість. Він чекає. Він мусить примусити жінку сказати все.

Мати бачить шибеницю, петлю, схожу на змію, яка обвиває горло Миколі... Вона скрикує і, заломивши руки над головою, падає на підлогу.

Прокурор не підводиться. Він спокійно дивиться на жінку, яка безсило б'є головою в розхитані дошки підлоги. Він жде. Він позирає на годинник і морщитьється — він має ще півгодини.

За дверима завмерли жандарми, вслухаючися в розпачливі крики.

Коло будинку зупиняється людина в довгополому чорному пальті. Вона стоїть кілька хвилин, скоса позираючи на двері. Вона збирається простягнути руку до дверей. Але в цю ж мить помічає постаті жандармів, що немов прилипали до мурів.

Людина затримується ще на кілька секунд, поглядаючи на будинок, рвучко повертається і прямує далі. На розі її наздоганяють поквапливі кроки. Чиясь рука лягає на плече. Людина спиняється. В обличчя б'є тьмяне проміння ліхтаря. Двоє — один військовий, другий—у цивільному, безцеремонно розглядають обличчя людини. Це триває недовго, бо в ту ж секунду людина дістає з кишені невелику картку. Цивільний нахилиється над нею, присвічуючи ліхтарем, і в ту ж мить повертає її власникові. Він щось шепче на вухо військовому, і той чемно прикладає пальці до козирка.

Людина в плащі іде далі, а двоє ще лишаються стояти на розі вулиці.

— Моріс Палеолог—дипломатичний кур'єр французького міністерства закордонних справ,— каже цивільний,— це треба записати.

І мати не витримує іспиту. Вона кладе тремтячою рукою на стіл перед прокурором зошит і сувій рисунків. Вона благально заглядає у банькати очі прокурора, немов шукає в них відповіді і хоч краплинки співчуття. Проте погляд прокурора відгонить холодом. В цю мить чуття підкажує їй, що все загинуло. І проте вона благально просить:

— Ви ж урятуйте його. Ви ж даруйте йому життя. Ви скажіть імператорові.— Вона стоїть перед прокурором, маленька, худа, пригноблена горем і страхом за життя свого сина.

Прокурор забирає сувій рисунків і зошит, підводиться і прямує до дверей. Але мати переступає йому дорогу. Вона сповзає на підлогу, старечими руками хапає чоботи і цілує лаковані халяви. Фон Плева різким рухом відводить її руки.

— Я говоритиму з імператором. Сподіваюсь на монаршу великодушність. Але зловмисність вчинку сина вашого не дає особливої надії.

Він покwapно виходить з кімнати, і мати лишається сама. Вона сидить на підлозі і дивиться в куток, затінений чорними пензями ночі. Вона тепер не вірить в порятунок. Горе втрати вже цупко повзе їй в серце.

...Речі, розкидані на ліжку, скляні колби на столі, розкриті книжки — все, до найменшої дрібниці, нагадує Колю, все ніби завмерло в тривожному чеканні. Ось рипнуть двері, він зайде, як завжди заклопотаний, тепло гляне на матір, посміхнеться. А потім він сяде за стіл, почне поратися з пробірками, прийдуть до нього товариші, такі ж лагідні і спокійні, і вони сидітимуть отак до ранку.

В кутку блукають вічні сутінки, мати вдивляється в них і чекає на сина. Риплять сходи. Мати настожується. Це іде Коля. Це він. Здається, що серце, божевільне серце проб'є груди. Воно з такою силою калатає. І ось розчиняються двері. На порозі з'являється Моріс Палеолог. Він міцно закриває за собою двері і, трохи розгублений, нахилється над жінкою. Він допомагає їй встати і садовить її на стілець. Вона кориться йому та все очікує на рятівні слова, які мусить сказати цей невідомий.

Дипломатичний кур'єр французького міністерства закордонних справ недосконало володіє російською мовою. Йому важко говорити. Він чемно, схиливши голову, з глибоким жалем висловлює своє співчуття старій жінці.

— Я представник невідомих вам друзів. Якщо ви зможете допомогти нам в одній справі, то зробимо все можливе, щоб врятувати життя вашого сина.— Він замовкає, очікуючи чогось, але мати не промовляє ні слова.

— Ми хочемо просити вас, щоб ви продали нам за великі гроші рисунки і опис винаходу вашого сина. Це сміливий, прекрасний винахід,— з захопленням говорить Палеолог,— і лише ми зможемо здійснити його. Ви мусите його нам продати в інтересах цивілізації. Лише в нашій країні є цілкомита можливість здійснити сміливу фантазію вашого сина.

Мати мовчить.

— Ви продасте його нам, і ми заходимося рятувати життя вашого сина. Ви дістанете великі гроші. Вам не доведеться жити більш у таких злиднях, ви будете багаті, у вас буде багато грошей...

Холоне серце в грудях матері. Тане, наче крижинка на сні, надія. Як насмілилася ця чужа людина отак безсоромно розмовляти з нею, плюндрувати її змучене серце? Яке вона має право, ця жорстока людина?

— Як ви можете?— вголос, скрипло промовляє мати.— Які гроші? Що вам треба? Як ви насмілилися?..

Моріс Палеолог обережно відступає до порога.

— Подумайте, пані,— змовницьки притишуючи голос, говорить він.

— Я думаю про сина, — гаряче каже мати, — я думаю про нього, про його життя. Я не торгую його задумами. Ідіть геть, зла і безсердечна людина. Ідіть геть...

Вона підводиться і, простягаючи руки до темних вікон, розриває набряклу тишу криком:

— Сина віддайте! Віддайте мені сина!

...Моріс Палеолог похапцем вибігає на сходи. Він швидко виходить на вулицю і зникає в мороці ночі.

Прокурор фон Плеве був задоволений, він, як переможець, показував міністрові юстиції Набокову рисунки великого винаходу.

Набоков гортав сторінки старого зошита, вдивлявся короткозорими очима в написане і важко сопів, покручуючи великі сиві вуса. Він закрив зошит і ще раз обережно прочитав напис на титульній сторінці.

«Лаборант Микола Іванович Кібальчич.

Проект літального апарата та думки з приводу виготовлення вибухових снарядів найбільшої точності і руйнівної сили».

— Так, так, чудово,— злостиво сказав міністр,— я доповім імператорові. Ви молодець, фон Плевє. Ви молодець! Щодо снарядів, то вони нам згодяться. А літальні апарати — якось обійдемося без них. А? Ви як думаєте? Я думаю — без них. Нехай янголи літають. Вірнопіддані ходитимуть по землі. Крил захотів, ач, який! Ну що ж, ми допоможемо йому. А? Не те що літати, але й плазувати ніколи вже не зможе.

Фон Плевє догідливо засміявся.

— Зволили чудесно сказати,— шанобливо сказав він.

— Це треба сховати, і надійно. Щодо снарядів, то лаборант Кібальчич безсумнівно дасть користь імперії. — сухо сказав Набоков. — А тепер сідайте, Плевє. Сідайте і пишіть. На ранок треба подати проект присуду.

Прокурор палати кладе на край столу портфель і сідає.

— Почнемо з лаборанта Кібальчича. А? Ну да, з лаборанта... За належність до таємного об'єднання терористів-революціонерів, за зловмисну участь і замах на священну особу імператора, — роздільно диктував Набоков, — Миколу Івановича Кібальчича, 27 років, походження духовного, позбавити всіх прав на будь-яке майно та піддати покаранню на смерть через повішення.

Міністр замовк, очікуючи, поки прокурор запише, і коли той поставив крапку, похмурим голссом продовжував:

— Перовська Софія...

Фон Плевє писав, уважний до кожного слова, а у вікна кабінету проступав кволий весняний світанок. Міністр позіхнув, засновигав пальцями в борідці і дрімотно похилив голову на груди. Прокурор скоса позирнув на нього, іронічно всміхнувся і далі писав сам.

* * *

В дев'ятому равеліні, у 136 камері-одиначці, вночі на 2 квітня 1881 року було неспокійно. Вже двічі заходив сюди прокурор Муравйов, втретє відвідував оборонець Герард. Микола Кібальчич з байдужістю зустрів прокурора і оборонця.

Він спокійно відповідав на запитання, і на його виснаженому, блідому обличчі лежали скорботні тіні. У грати крізь розбите скло дув вітер. Пронизливий холод проймав усе тіло. Кібальчич сидів, знітившись, на жорсткому ліжку і вслухався в посвист вітру.

Він гнав думку про смерть, хоч смерть була неминуча,— цього він був добре свідомий. Ніщо — ні заспокоєння оборонця, ні влесливі обіцянки прокурора,—ніщо не дало йому віри в те, що йому подарують життя. Йому, хто винайшов величезної сили вибухову речовину, яка покінчила з двоєдушним сатрапом царем, порятунку не було від кого чекати. Надто велика ще сила у жандармів...

Але приходили прокурор і слідчий, приходив оборонець, і вони схвилювали Кібальчича. Чого вони хотіли? Однаково того, що вони хотіли дізнатися, вони не дізналися. Кібальчич умів мовчати. Він лишився вірний справі, як і його п'ятеро товаришів. І дарма Муравйов розповідав йому про боягузтво і каяття Перовської. Звісно, це була неправда. Вони прагнули обдурити його, залякати. Він заздалегідь знав мету їхніх відвідувань і набирався терпіння. На мокрій стіні чиясь тверда рука вирізьбила три переконливих слова. Кібальчич тихо проказує їх, і це наповнює його істоту вірою в себе:

«Борися до кінця».

Хто написав ці прості мужні слова? Якби ці кособокі незграбні літери могли розмовляти? Напевне, це писала людина, що так само у страхітну ніч чекала на ранок, що принесе смерть.

Коридором прогриміли кроки. Вони вибухли десь удалині, але луна ще довго гула по рavelіну. Луна котиться, як далекий відгомін іншого світу. Це вже життя, що більше не існуватиме для нього.

Кібальчич розпротерся в ліжку, стулив повіки і завмер. Він примушував себе заснути, але даремно. Він волів думати про щось одне, але думок було безліч, і всі вони були на диво невиразні, як плямисті кола, що в божевільному коловороті крутилися за зімкнутими повіками.

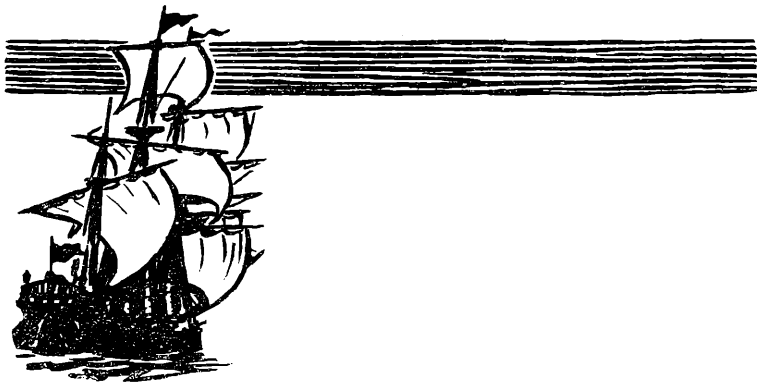
Якби мати крила! Якби мати крила та в цю мить вирватися з цієї задушливої камери. Піднятися у синяву, пропливти у височині, у далекі неозорі простори. Якби дати крила всім п'ятьом засудженим на страту. Якби... І за зімкнутими повіками, в неймовірному коловороті кружляло безліч таких близьких і однаково далеких крил.

В сонячний ранок, квітня другого дня 1881 року, на Семеновському плаці височіло п'ять шибениць. Прокурор фон Плеве стояв на трибуні в парадній формі, стиснувши в руках вирок імператора. За шибеницями суцільним муром застигли солдати. Ранкову тишу на мільйони скалок трощили барабани. Осторонь від помосту стояли сановники, міністри і представники закордонних місій. Серед них був і Моріс Палеолог у супроводі секретаря французького посольства. Настирливо били барабани. Під'їхали дві карети, і засуджених підвели до шибениць.

Відсутня була одна Геся Гельфман. Напередодні вироку вона подала до суду записку, в якій повідомила, що вона вагітна. Від прилюдного виконання вироку довелося відмовитись.

О 9 годині 20 хвилин другим за чергою був скараний Микола Кібальчич.

Не стихаючи, били барабани. Вони будили розпач і розносили тривогу по всій країні. І ранок ріс, окрилений цією неймовірною тривоگوю.

ШЛЯХ В НЕВІДОМЕ

I

Вони зібралися цього вечора всі в один час. У брудній портовій таверні було тісно й задушно. Столи вгиналися від незчисленної кількості пляшок вина й різних страв. Засмагли юнаки і вже досить літні чоловіки, вони здавалися справді мужніми і до краю безтурботними. Вогники від каганців освітлювали їхні обличчя, і коли вони сміялися, то господарка таверни боялася за стіни. Їй все здавалося, що від такого сміху стіни можуть луснути. Розпочинати ніхто не квапився. Вихваляючись один перед одним своїми достатками, скося позирали в куток. Там, за столом, одне проти одного, сиділи жінка і капітан. Жінка плакала. Капітан дивився собі під ноги, ніби вслухаючись, як плаче жінка. Раптом він підвівся і залишив її одну. Він підійшов до столу, де сиділи його матроси, і вони в ту ж мить розсунулися, приготувавши йому місце посередині.

Паоло Арана — штурман великих штормів, як звали його мореплавці, підвівся назустріч начальникові.

— Капітане! — весело вигукнув він, і на його рудому обличчі засвітилася радісна посмішка, — давай гуляти, капітане. Завтра ми відпливаємо. Каравели стоять у порту. У міхах бродить вино. Життя, як шторм, капітане. Що хоче від тебе ця жінка? Коли люди збираються пити і гуляти,

готуючись в далеку дорогу, і раптом приходять жінка з сльозами на очах, це погана ознака.

Від такої довгої, зовсім незвичної для нього промови Паоло Арана втомився, піт великими краплями виступив у нього на чолі. Він опустився на табуретку, очікуючи капітанової відповіді, і запустив обидві п'ятірні в кудлату густу бороду. Кілька хвилин тривала тиша. Було чутно, як за стінами будинку гомоніло море. В амбразурах вікон стояла полохлива серпнева ніч. Капітан завмер, вдивляючись в обличчя матросів. Багатьох з них він бачив вперше. Вони на диво були контрастні, і це втішило його. За коротку годину набряклої тиші кожен відчув надзвичайну вагу цієї ночі. В ній зачинався плід нового життя. Не відомі нікому шляхи стелила ніч, і йому, капітанові, високому, засмаглому, з гарячими очима і неспокійними руками, тільки йому були відомі таємниці останньої ночі на материках. І всі вони пройнялися глибокою вірою у високе капітанове чоло, за яким крилися таємниці їхнього майбутнього походу. Крізь розкриті вікна війнував з моря ніжний вітер, і матросам здалося, що вони на борту корабля, і кожен з них навіть відчув легке погойдування під ногами і почув, як лопотять вітрила.

Двері різко розчинилися. І на порозі з'явився офіцер королівської гвардії. Він обвів присутніх пильним поглядом, і більшість моряків унікали його очей.

— Капітана Христофора Колумба просять до палацу.

І він не проронив більше ні слова, зберігаючи мовчанку, стояв на порозі, доки капітан натягав плащ і перекидався тихими словами з штурманом Арана. Вони вийшли удвох, офіцер і Колумб, за кілька секунд, а потому, як зачинилися за ними двері, жінка, що сиділа в кутку, залишила таварну. Вона нерішуче спинилася на площі, вибираючи собі шлях. За її спиною, оточене кам'яними крутими берегами, плескотало море. Попереду лежав нічний Палос. І вона, не роздумуючи, бо думати вже було несила, повернула до моря. Вона зійшла крутою доріжкою на берег і сіла на камені, спершись підборіддям на руки. Лагідний вітер заволодів хусткою. Він напинав її, як вітрило. Вона дивилася в ніч, дивна жінка, сухим гарячим поглядом і важко дихала, перебираючи пошерхлими вустами. Вона розмовляла сама з собою, і окремі слова виривалися у неї з горла, як поклики відчаю й надії. В бухті застигли з піднятими ві-

рилами три каравели. В сріблястому сьйві місяця на золотий шлях, який коливався на оксамитовій поверхні моря, лягли химерні тіні вітрил. Зорі одна по одній, круглі, як яблука, зривалися в височині і зникали за обрієм. Жінка тихо застогнала і заплакала. Так стало легше. Він тікав від неї в море, вдалину, до невідомих берегів, які вигадав він, і тіні, химерні тіні вітрил, що коливалися на хвилях, стали для неї передвісниками бід і неминучого лиха. Жінка перестала плакати. У широко розкритих очах застиг острах, і крива посмішка вигнула уста. Вона відкинула платок і притулила руку до живота, вбираючи в долоні його легке коливання. Вона ніби вслухалася в ніч, чекаючи від неї чогось несподіваного і дивного. Рука її здригнулась, і вона відчула, як під серцем б'ється друге серце, як нове життя виростає в ній. І гостра думка, гостра, як голка, вибухнула у неї в голові.

— Ти не поїдеш! — божевільно крикнула вона в ніч, і безкрає море, і шпичасті скелі глухо, розкотисто, з глузливим сміхом відповіли їй:

— Поїдеш.

Вона довго вслухалася в луну, не приймаючи руки від живота, і муки, і страждання майбутніх днів стояли перед нею. Серед серпневої ночі, оточена вітрами і морем, вона раптом уздріла свій шлях, як добре второвану, знайому для неї стежку, якою ходила ночами на побачення. Це був шлях мук. Цнотлива родина, ганьба, одна з дитиною, а він буде далеко, в невідомих краях і, мабуть, загине. Дрож пройняв тіло, вона закуталась в платок, вбрала голову в плечі, знітившись, сіла на камінь, ледве похитуючись з боку на бік.

До таверни Колумб повернувся ранком. Міцним ударом ноги він розкрив двері і переступив поріг. За перекинутими столами на підлозі лежали у п'яному сні його матроси. Недоїдки і порожні пляшки валялися по всіх закутках, важке хропіння розтинала тишу. При його появі ніхто не прокинувся. Навіть господарка таверни не підвела голови, якою уткнулася в бочку горілки. Чопок вилетів, і горілка витекла на підлогу. Колумб ступив два кроки вперед, злісно кусаючи губи.

— Капітане,— проказав за його спиною хрипкий голос. Від стіни відплила постать з розкуйовдженою головою, і коли Колумб наблизився до неї, він впізнав штурмана Арана. Штурман хитався з боку на бік, балансуючи

неслухняними руками. Зрештою вчепився рукою за Колумбове плече і, ніби щось знаючи, хитро прошепотів:

— Багато дали?

Колумб гнівним поглядом зміряв п'яну постать і ворухнув плечем, намагаючись скинути руку. Цупкі пальці ще міцніше вчепилися в плече.

— Ти кажи правду, — хрипло й голосніше сказав Арана. — Не бійся. Куди ти ведеш нас? Скільки тобі заплатили за твої витівки? Ти думаєш, я не знаю? — Він вже кричав, розставивши широко ноги, раптово знайшовши рівновагу.

— Думаєш, я не знаю? Все знаю. Все. Хочеш всіх продати. Нові землі — це для туману. — Він засміявся липким булькотливим сміхом, ніби переливали з пляшки в пляшку горілку.

— Мовчиш? Мене не проведеш. Я перший штурман на все королівство. — Він ударив себе кулаком в груди і похитнувся.

— Давай ділитися, — зашепотів він і, показуючи рукою на матросів, додав: — Вони мене слухають, вони вірять мені. Без мене ти для них ніщо. Розумієш? А не хочеш, — грізно скрикнув штурман, — все їм розкажу. Не попливеш ти нікуди. Чини собі заробляєш. В адміралах лізеш.

Колумб легко відкинув праву руку і з усієї сили ударив штурмана в скроню. Арана звалився, як мішок, зачепивши стіл, і грюкіт розлігся в таверні. Від гамору перша схопилася господарка. Вона хитро позирнула на Колумба, і він зрозумів, що вона чула все. Матроси крутили сп'янілими головами, протираючи пальцями очі. Похитуючись, Арана підвівся і, низько нахиливши голову, вийшов з таверни. Штурман ішов плочою, рівною тверезою ходою, широко розкидаючи руками, на розі вулиць він озирнувся. На порозі таверни, спираючись рукою на одвірок, стояв Христор Колумб. Арана одчайдушно махнув рукою, рвучко повернувся і пішов у порт.

— Матроси! — скрикнув Колумб, повертаючись до таверни, він дивився кудись в стіну поверх голів і, здавалося, не помічав безладдя й бешкету, що панували тут.

— Сьогодні ввечері ми виходимо в море. Приготуйтеся! В обід всі мусять бути на своїх каравелах.

Він не сказав ні слова і рушив. Господарка таверни догнала його за порогом.

— А платити хто буде? — сіпнула вона його за рукав

і, ніби щось знаючи, хитро заглянула Колумбові в очі. Він дістав з кишені гаманець і кинув жінці під ноги. Колумб поспішав. Він мав ще побачитись з Пінсонами і настоятелем де ла Рабідського монастиря Хуаном Пересом.

Ранок підвівся над Палосом в гарячому небі серпневого сонця. На вузьких плутаних вулицях починалося життя. Христофор Колумб зашвидкував, заклавши праву руку за пояс, густою сіткою зібрався зморшки.

Бряжчали віконниці, у вікнах з'являлися обличчя заспаних обивателів, на грудях, в кишені, лежала угода, підписана між ним і королевою Ізабеллою. Капітан Христофор Колумб зобов'язувався на відкритих ним землях встановлювати королівську владу, а за те йому давалося дворянське звання, чин адмірала і двадцять тисяч пезет на обладнання експедиції. Втікач з Португалії, кресляр географічних карт, італієць з Генуї і невгамовний пригодник Христофор Колумб в одну ніч став адміралом і дворянином. Він підвів голову догори. Висока блакить, гаряче сонце розвеселили його. Він всміхнувся і, ніби шкодуючи про щось, знову похмурнів, ще більше зашвидкувавши.

II

Штурман Арана на свою каравелу з'явився по обіді тверезий, у чистому вбранні, з спокійним, трохи пом'ятим обличчям. Він пройшов біля Колумба, який стояв над сходнями, віддав йому честь і зайшов у штурмову рубку. Палос того вечора перебував у святковому настрої. Майже всі мешканці від старого до малого товклися на березі моря, з цікавістю розглядаючи каравели, і між ними точилися гарячі розмови про подорож відважного капітана і про її таємну мету. Проводжаючих майже не було нікого. Увесь екіпаж, від капітана до кухарчука, були люди моря. Ні матері, ні сестри, ні коханки не прийшли проводити їх. І тому вони з байдужістю ставились до численного натовпу палосців, який рясно обсіпав берег. На чолі першої каравели «Королева Ізабелла» стояв Колумб. Дві другі були під командою братів Пінсонів. Відважні й досвідчені мореплавці, вони погодились на пропозицію Колумба взяти участь у поході. Коли каравели підняли якір, Колумб зійшов на капітанський місток і махнув рукою гарматчикам. Двадцять чотири постріли струсили вечірню тишу. Ескадра

рушила. Колумб стояв на містку, міцно вчепившись руками в поручні, до того часу, де зникли з обрію береги Палоса. Вони вийшли в море, коли вже ночіло. Пасат напинав вітрила каравел. Колумб зайшов до каюти і розкрив дві великі у шкіряних оправах книги. Він підсунув до себе першу і, нахилившись над нею, старанно записав:

«Двадцять п'ятого серпня 1492 року — пасат, курс Канарські острови». Він важко зітхнув, посипав написане піском і закрив книжку. Потім він розклав перед собою карту і листи від Паоло Тосканеллі. Флорентійський вчений, захоплений його ідеєю, від щирого серця писав йому:

«Коли обминути береги Африки, тримаючи курс на східні береги Азії, я певний, що на путі виникнуть нові землі. Ваша здогадка має рацію, і я раджу вам піти шляхом, відміченим мною на карті. П'ять років тому я на каравелі пересікав шляхи, і на путі мені траплялися прикмети близькості невідомих земель. Відкрити зараз нові землі — це не тільки слава і велика честь, а певна вигода для держави. Мене дивує відмова португальської влади допомогти вам. Вони надто обмежені у своїх стремліннях. Проте не залишайте цієї думки. Якби не старість і хвороба, я, далєбі, сам сів би на каравелу і помандрував би шукати нові землі, які мусять бути прекрасними, багатими й плідними. Я надсилаю вам мою карту і прошу ще раз написати мені.

Вірний вам *Паоло Тосканеллі*».

Колумб знав цього листа напам'ять, проте він прочитав його ще раз. В простих переконливих словах була бадьорість і велика підтримка. Ніхто ніколи, навіть настоятель Хуан не казав йому таких слів. Всі вони, і Хуан, і радники королеви, цікавились, як скоро скінчиться експедиція і яких багатств можна сподіватися від винайдених земель. Палоські купці жадали скоршого кінця плавання, плекаючи надію про нові торговельні шляхи. Колумб взяв від них гроші, вислухав їхні вимоги, а сам горів бажанням знайти ці нові землі, вкрити своє ім'я славою по всіх краях.

Мало не до ранку просидів він у своїй каюті. Він похитувався в такт погойдуванню каравели, і одна думка весь час непокоїла його.

«А що, як землі такої немає? Як тоді?» Він намагався відігнати від себе це питання, силкуючись думати про все що завгодно, але йому не щастило в цьому. Майже ранком

прийшла рівновага. Він знайшов заспокоєння у великій втомі, що опанувала його тіло, і, витягнувшись на ліжкові, навіть не скинувши ботфортів, заснув глибоким важким сном. Він важко дихав уві сні, ворущачи товстими губами, і зовсім не думав про жінку, яка лишилась на далекому березі, до якого, можливо, не було вже вороття.

І саме в цей час ця жінка стояла на березі моря, замріяно поглядаючи в далечінь, де зникли каравели Колумба. Вона згодом дістала у портового сторожа човна, заплативши йому велику суму грошей, і випливла в море. Сторож дивився їй услід, аж доки човен не перетворився на чорну смужку і зовсім зник з очей. Коли човен був далеко в морі, Луїза облишила весла. Море було спокійне і лагідне. Воно, здавалося, радісно і гостинно приймало її. Луїза скинула з плечей плаща і лишилась в одній сукні. Теплий вітер оповив її тіло. Ранкова прохолода була на диво приємна. Велика тиша стояла над морем. Низько над головою пролетіла самотня чайка, тужно зойкнувши, і Луїза здригнулась. Вона ще ні на що не наважилась, але якась певність прийняла її вчинки. Човен легко погойдувався на хвилях. Вона перекинулась через борт і заглянула у воду. Ранкове небо глянуло їй у вічі, і прозорість води налякала її. Вона раптом заметушилася, озирюючись навколо, і їй стало невимовно страшно. Тоді вона, ніби поспішаючи, випросталась у човні на весь зріст і, дивлячись кудись поперед себе широко розкритими очима, переступила через борт. Човен різко литнувся, поплив далі порожній, і самотньо виглядали з нього двоє весел.

Море було спокійне, віддзеркалюючи в собі світанкове небо.

Ледве помітні хвилясті кола зникали на тому місці, де Луїза пішла на дно.

Перші дні плавання тягнулись довго. Особливо затяжними були ночі. Команда вешталась на палубі, граючи в кості, більшу частину часу Колумб проводив у каюті. Він читав щоденники великих мореплавців і вивчав карту. Його семирічний син Дієго, якого він взяв з собою, сидів у куточку, скося позираючи на батька, який, зігнувшись над столом, розмовляв сам з собою. Обличчя Колумбове витяглося, щоки запали, і в очах дрижали ледве помітні вогниці. Він міцно час від часу стулював повіки, здавивши руками голову, і марив. Йому ввижались неосяжні землі, квітучі сади, незчисленні поклади золота. В здогадках народжува-

лась уява про край, який, можливо, і не існував у природі. Він схоплювався з-за столу, як навіжений, вибігав на палубу і, приклавши до очей зорову трубу, вдивлявся в далечінь. Море було нескінченне і байдуже до його хвилювань. Матроси з прихованою тривогою дивилися на капітана і, важко позіхаючи, повертали голови на схід, де залишилася земля.

Вони ніколи не жалкували за нею і на морі почували себе завжди краще. Проте це було лише тоді, коли вони твердо знали маршрут корабля і знали, що крізь шторми і негоди він іде в якийсь порт. Тепер вони пливли у невідоме, і в багатьох серцях застиг прихований сум і невіра. Щоправда, ніхто з них не наважився б поділитися такими думками з кимсь іншим. Навпаки, в розмові поміж собою вони удавали з себе веселих, але розмови ставали все коротші, і більшу частину часу матроси стояли на палубі, налігши грудьми на поручні, позираючи в неосязну далечінь. І серед них, тихо посміхаючись про себе, походжав штурман Арана, старанно заглядаючи у стривожені обличчя, очікуючи довгожданих слів невіри і протесту. Він ночі і дні проводив у штурманській рубці, не довіряючи нікому керма. Уникав зустрічі з капітаном сам на сам, а коли розмовляв, то дивився собі під ноги. Тільки на розхристаних грудях, густо вкритих рудим волоссям, ледве помітно тремтіли м'язи, і Колумб помітив це. Він догадувався, чого штурман так ретельно виконує свої обов'язки. Колумб зненацька, ніби забувши, залишив корабельну книгу на столику біля штурманської рубки. Крізь щілину в дверях з своєї каюти він бачив, як матроси оточили столик і пильно вчитувались у кожний запис. Він сів за стіл, заспокоївшись, радіючи з потвердження своїх справедливих здогадок. Команду цікавила віддаль, яку пройшли каравели. І Колумб робив записи у дві книги: в одній для себе, в другій для команди. І в другій він пройдену путь зменшував на третину.

Брати Пінсони припливли до нього на човні, і між капітанами відбулася коротка нарада. Вони радили капітанові взяти курс на захід, трохи відхилившись від теплої течії. Весь час, доки вони сиділи, замкнувшись у каюті, на палубі вештались матроси. Штурман Арана зловісно посміхнувся, насвистуючи і ніби щось знаючи, підморгнув матросам. Пінсони і Колумб вийшли на палубу. Команда оточила їх тісним колом. Безносий італієць Поро, обводячи язиком

висохлі вуста, виступив наперед і тихо, але так, щоб почули всі, запитав:

— Коли буде земля?

Колумб глянув пильно йому в вічі, Поро замішався і зник у натовпі.

Команда розступилася, даючи дорогу Пінсонам. Брати йшли спокійно, на плечах їхніх коливались однакові плащі, вони скидалися на двійників. Пінсони сіли в човен і вернулися на свої каравели. Провівши їх до сходів, Колумб зійшов на капітанський місток. Моряки стояли внизу на палубі і чекали. Він простягнув руку і спокійним голосом, ніби все йшло гаразд, сказав:

— Скоро буде земля. Ми тримаємо вірний курс.

8 вересня Колумб записав у своєму щоденнику:

«8 вересня 1492 року. Курс на захід. Минули Канарські острови. Ідемо між 27—28° широти».

9 вересня вночі повісився на грот-матчі безносий Поро. Його тіло загорнули в брезент, до ніг прив'язали старий важіль і спустили в море. Про цю подію ніхто не говорив. Але у всіх на думці був безносий Поро. І кожний, проходячи палубою, підносили очі на грот-мачту. Через вісім день потому Колумб записав до щоденника:

«Пасати з південного боку. Курс 27—28° широти, вийшли в море, яким досі не плавав жодний з мореплавців. Над каравелами пролітають птахи. Матроси бачили плаваючі стовбури дерев. Земля близько».

Море, в яке вийшли каравели Колумба, називали Саргасовим, і він перший відкрив його.

В ніч на 18 вересня піднявся зустрічний вітер, і море загомонило на тисячі ладів. Шторм тривав до ранку. Проте все обійшлося щасливо і шкоди ніякої не сталося. Вечір Колумб зустрів на палубі. Тримаючи за руку Дієго, він розповідав про дивні краї, куди пливуть каравели. Хлопчик, притиснувшись головою до батькової ноги, слухав його розповіді як зачарований.

На обрії багряною стіною сідало сонце. І хлопчик, захоплений батьківською розповіддю, мрійно показав на захід, запитуючи батька:

— Це там?

— Так,— відповів Колумб, ніжно поглажуючи його жорстке волосся.

11 жовтня ранком Колумб помітив на обрії сіру смугу. Він затремтів всім тілом, насилу втримавшись, щоб не крикнути. Божевільна радість калатала в його серці. Але сіра смуга, що химерно пересувалася по обрїю, раптом зникла. І Колумб знепритомнів на палубі. Свідомість повернулася до нього надвечір. Він нічого нікому не сказав і, стривожений, знову вийшов на палубу. Він завмер біля поручнів і незчувся, як до нього підступив штурман Арана. Штурман кашлянув і, виймаючи з рота люльку, безстрасно запитав:

— Коли кінець, капітане?

Колумб не відповів. І, ніби нічого не трапилося, штурман запропонував:

— Лягай краще спати, капітане. Втомився ти, мабуть, здорово. А плавати ще хто знає скільки.— Колумб мовчав.

В каюті він спробував занести в щоденник бачене ним вранці, але не наважився. Смугу, яку бачив він ранком, він готовий був вважати за примару. Дієго спав на ліжкові, згорнувшись калачиком. Колумб нахилився над ним, поцілував у чоло і знову вийшов на палубу.

Наступну ніч штурман Арана не зводив очей. Він щупко тримав у руках кермо, намагаючись розглядіти туман, який висів над морем густим маревом. Штурман звелів гарматчикам стояти на шканцях, пояснивши Колумбові цей наказ потребою бути на сторожі в таку туманну погоду. Справді, каравели йшли оповиті туманом і одна одну бачили лише по сигнальних огнях. Арана плекав собі одну надію. Він мусив перший побачити землю. Від цього залежало багато. Здавалося, що ніч нескінченна. Арана неспокійно позирав навколо, ніби пильнуючи свою самотність у штурманській рубці. Він мріяв про те, щоб без свідків самому зустрінути землю. Це стало єдиною метою в його житті. Як на зло, туман густішав. Арана брутально лаявся і в напруженій тиші сам не пізнавав свого голосу. Йому стало страшно. Він пройнявся думкою, що туман вже не розвіється ніколи. Каравела буде кружляти в невідомих морях, оповита густим гнилуватим туманом. Це було щось жахливе. Арана знову вилаявся, намагаючись цим відігнати страх. Пливти було важко. Щосекунди виростала небезпека наскочити на підводний риф, і каравели могли піти на дно... Руки Арани, ніби чужі, лежали на еластичному колі

керма, і короткі м'язисті пальці тремтіли. Він так стояв, нахилившись над кермом, невідомо скільки часу, тільки ранком, коли густий туман з казковою швидкістю зник і блакитна далечінь розкрилася перед каравелами, Арана випростався і, радісно розкинувши руки, на весь голос крикнув:

— Земля!

Але крику Арани ніхто не почув. На секунду раніше Колумб, що висів на грот-мачті, охопивши її лівою рукою і ногами, махнув рукою гарматчикам і гармати висадили ранкову тишу, салютуючи невідомій землі.

Колумб перший побачив землю. Арана обернувся і зрозумів, в чому справа. Нагорода, яка була така близька, втрачена безповоротно. І, не володіючи собою, він люто, погрозово, з дикою силою закричав. Він упав навznak біля керма, широко розкинувши руки, і світанкове сонце безтурботно заграло промінням на його рудій голові.

12 жовтня 1492 року Христофор Колумб, капітан трьох каравел, португальський вигнанець, оголошений поза законом королем Португалії, капітан королівської служби іспанського флоту, відкрив нову землю.

Він перший ступив на неї, охоплений дивним почуттям тривоги за своє майбутнє. Він байдуже позирав на тубільців, які злякано товклися на березі, і йому раптом схотілося сісти на цій не відомій нікому землі, щоб на одну мить забути про все, скинувши з плечей тягар турбот, сподівань і ще не зазнаних страждань. Він повернув голову до моря, туди, де, кинувши якорі, з опущеними вітрилами стояли каравели. І, невідомо до кого звертаючись, чи до братів Пінсонів, які стояли за його спиною, чи просто до синього моря, сказав:

— Це тільки початок.

1935

ДОРОГА ПОЕТА

Спека була неймовірна. Земля пожовкла, і пил лежав на ній гарячий, як розпечене залізо. Людина йшла стежкою. Вона поволі переставляла ноги, взуті в незграбні дерев'яні черевики,

і дивилася собі під ноги.

Сонце стало рівно над головою. Одежа поприлипала до тіла. Піт рясно вкрив чоло, росинками висів на бровах. Чорна борода злиплася і брудними клаптиками спадала на груди. Подорожній раптом спинився. Він сперся сбома руками на довгу палицю і, примруживши повіки, озирнувся навколо. В роті було сухо, і пісок хрумтів між зубами. Подорожній стулив повіки, раптом подався всім тілом наперед, але втримався на ногах. Через якусь хвилину, трохи перепочивши, рушив далі, і палиця непевно хитнулася в кволій руці. Подорожній намадував нею дорогу, бо повіки були міцно склеплені. Він боявся глянути на цей безкрай степ, на безхмарне небо, на сліпуче сонце. Йому чомусь здавалося, що коли розтулить повіки, то в ту мить упаде і вже не встане ніколи. І він обережно пробував палицею дорогу, ступаючи вперед, перебираючи висохлими блідими губами. Знав, що треба так само забути зараз цей одномаїтний степ. Треба марити про високі хліба, про пахучий плодоспад, про росисті трави і тропічні зливи.

І на мить йому заввижалася голуба річка — в очеретяному кільці. Баскі коні, високо заносючи ноги, по груди ступають в очереті. Ударив в обличчя дух річної гнилі, і почувся мрійний шелест очерету. Йому здалося, що він мчить на коні. Кінь ніс його навпростець, через високі очерети, і він легко гойдався в сідлі, ловлячи губами воложисте повітря. Вітер шумів у вухах, ріка вигиналась, як шабля, і раптом кінь спіткнувся, впав на передні ноги, і вершник, перелетівши через голову, розпластався на землі.

Лежачи навзник, побачив над собою тільки сіру брудну стелю. Голова видалася неймовірно важкою, бо коли він захотів озирнутися по боках, то було несила повернути її. Мандрівник спробував піднести праву руку, але спроба скінчилася невдачею. Рука лежала чорна, схожа на обсмалений дерев'яний обрубок. Проте він всміхнувся. На зарослому перевтомленому обличчі ця посмішка промайнула, як сонячний промінь. Сам ще до ладу не відав, з чого радіти. Проте радість народилася в серці. Стуливши повіки, прислухаючись до тиші, він намагався визначити — де ж опинився. Ворухнувшись всім тілом, вперше відчув подразливий дотик одежі. Вона була зовсім мокра. Це вразило й нагадало, як падав з коня, летів через кінську голову в густий очерет, як майнула перед очима річка, що кривою шаблею перетинала степ...

Загомоніли за стіною і замовкли, затупотіли чийсь кроки, і двері з скрипом розкрилися.

Не розмикаючи повік, зрозумів, що увійшло двоє. Один підійшов зовсім близько до ліжка, другий спинився оддалік, спершись рукою на бильце, ліжко трохи загойдалося, і подорожній одкрив очі.

Над ним стояла, нахилившись, літня людина. Сірий кобеняк, перетягнутий в поясі мотузком, був розкритий на голих грудях, що густо заросли рудим волоссям. Під вицвілими бровами глибоко сиділи зелені очі, які вп'ялися в подорожнього.

Другий стояв, спершись одною рукою на ліжко, його широкі плечі обтягував червоний з вильотами кунтуш.

— Янош,— звернувся він до старшого,— очунав мандрівник...— І раптом замовк, зустрівши холодний блиск його очей.

Той, кого він назвав Яношем, запитав у подорожнього:

— Як тобі, чоловіче, краще?

Подорожній хитнув головою і скрипло вимовив:

— Де я і що зі мною?

Бородатий похитав докірливо головою, ніби подорожній був у чомусь винний.

— З тобою все гаразд. А опинився ти у добрих людей. Адже так, Ласло?! — звернувся бородатий до парубка, і той на знак згоди закивав головою, ласкаво усміхаючись.

— Я так і знав, — усміхнено озвався подорожній.

— О, я бачу — ти жартівник... — сказав Ласло, спершись на бильце ліжка.

— Куди ти прямував, чоловіче? — спитав він згодом.

Подорожній не відповів.

— Ми знайшли тебе на дорозі, за дві милі від села. Ти лежав обличчям до землі, і у тебе був повний рот піску. Ти не дихав, чорт побери, і ми думали, що твоя душа вже десь в небесах. Га? — Янош і Ласло засміялися.

— Проте ми взяли тебе на воза, і після кварта горілки та кількох відер води ти очуняв. В твоїх жилах, видно, мужицька кров. Ти кріпкий.

Подорожній мовчав, тільки ворухив пересохлими губами, уп'явшись очима в стелю. Вони переглянулися, Ласло і Янош, і останній на мить замовк.

Куди ти прямував? — спитав тоді через часинку знову Ласло.

— Хто ти? — додав Янош.

— Я мандрівник, — сказав подоржній, — я йшов без мети... У світ.

— Це дивно, — зауважив Янош, — людина без мети не ходить. Та ще й у такий час, без зброї і харчів, коли навколо панські посіпаки-головорізи зграями бродять. З тобою був тільки цей сувій, — і бородатий поклав на груди подорожнього перев'язаний мотузком сувій пергаментного паперу.

— Ми гадали, що то гроші, але це якісь листи, — додав Янош.

— Вони мені дорожчі за гроші, — подорожній підтягнувся на ліжку, намагаючись сісти і цупко схопивши тремтячими пальцями сувій. — Дякую, що зберегли, друзі мої, дякую.

— Дивак. Куди ж ти все-таки йдеш і що ти робитимеш далі?

— Я піду. Ось тільки стане краще мені, та й зараз мені краще. Тільки, — він замислився і, наважившись, сказав: — Але тільки, що грошей немає...

— Справа за малим, по-твоєму, виходить,— всміхаючись, сказав Янош, — а проте без цього важко жити на цьому світі. Ти, може, чернець?

— Ні.

— Ти тікаєш від свого пана?

— Ні.

— Ти накоїв щось на посаді?

— Ні.

— Ти злодій?

— Ні.

— Хто ж ти, чорт побери? — роздратовано скрикнув Ласло.

— Я сказав тобі — я мандрівник.

— Ти—дивак, ось хто ти,—вже байдуже сказав Янош.

— Можливо,— погодився подорожній.

Вони ще постояли трохи, зберігаючи мовчанку. Її так само не порушував і подорожній. Жіночий голос за дверима крикнув:

— Ласло!

Молодий, що стояв в ногах, озвався й вийшов. Борода-тий Янош підсунув табуретку і сів, важко зітхнувши.

— Тобі зараз дадуть поїсти і кварту вина. Вип'єш, поїси і одужаєш зовсім.

— Дякую, — відповів подорожній, стискаючи в руці сувій,— і вибачаюсь, що завдав вам клопоту.

— Щоправда, їжа у нас неабияка,— вів своє борода-тий.— Може, ти звик до кращого, а ми вже років десять одну юшку з паприкою їмо, коли з картоплею, коли без картоплі. Як пофортунить,— Янош сперся підборіддям на руки. Вони були широкі, з кривими чорними пальцями. Ніс у нього був посередині перебитий, і на місці перелому червоніла свіжа шкіра. Він торкнувся рукою носа і скорботно сказав:

— Ото бісовий граф Дюло, немарно величають його світлістю. Як кресонув кулаком, то й в очах засвітилося. Така тобі робота.

— Ти графський? — запитав подорожній.

— А то ж як. Ми споконвіку до його землі прикуті. Ото тільки брат мій, оцей, що стояв тут, злигався з повстанцями. Каже, що Угорщина мусить бути вільна, каже,— сказав бородач тихіше,— треба імператора вигнати, і тоді все гаразд буде. Тільки не вірю я. Як це можна імператора виганяти? Дурниці.

— Тебе бив мадьяр?— раптом спитав подорожній і прикусив губу.

— А то ж як,— здивувався бородач,— граф наш, звичайно, мадьяр.

— Чого ти розтеревенився,— перервала їхню розмову жінка, що увійшла до кімнати. Вона внесла на таці квартиру вина, миску супу і краєць хліба. Янош підвівся з табуретки і присунув її до ліжка. Жінка поставила тацю на табуретку.

— Їж,—сердито сказала вона і вийшла, з серцем грюкнувши дверима.

— Сердита в мене жінка, гірша за паприку,— сказав бородач,— та ти їж, нічого. Випий вина. Добряче. Недарма прозвали його люди «бичача кров». Вип'єш і сили, як у доброго бичка, набудеш... Очунюй!

Янош відкрив вікно і просунув одну ногу, потім тулуб і таким способом опинився надворі.

Кілька секунд подорожній бачив його спину, потім до нього долетіло гавкання собаки, і все затихло. Зібравши всі сили, подорожній сперся на лікоть і простягнув руку до кварти. Він трохи потримав її в руці і спостерігав, як вона тремтіла, потім підніс до вуст і, не кваплячись, випив до дна. Затим він поїв весь суп. Проковтнувши останній кусень хліба, він, трохи стомлений, опустив голову на ліжко і став чекати, що буде далі. Він вирішив не ворушитися, полежати до ранку, а там удосвіта встане й піде. Він поклав під голову руку, в якій тримав сувійчик паперу. Губи його щоразу здригалися, і якісь тихі слова злітали з них. Йому марилась пісня про дівчину високу, що йде полем, і коси в неї довгі і золотисті, як пшениця. Очі у дівчини замріяні і великі, і в кожній з очей лежить клаптик блакитного неба.

В двері зазирає хазяйка. Вона похитала головою і сама собі сказала:

— З гарячки бурмотить щось, ото клопоту собі завдали,— і зачинила за собою двері.

Він марив так довго, хто зна скільки часу, дівчина йшла все полем, коси її зливалися з пшеницею. Вони створювали одну суцільну золоту хвилю, що коливалася від ніжного легкого вітру. Зрештою він заснув.

Прокинувся подорожній від пісні. Пісня була добре знайома йому. Він раптово сів на ліжкові, і коли вже сів, здивувався—звідки це взялася у нього сила і куди поділися болі.

За вікном купчилися вечірні тіні. В сутінках іскрилися

цигарки... Селяни сиділи на витолоченій траві тісним колом, плече в плече, і наче зачаровано слухали пісню, котру виводив дужим, лунким голосом Ласло. Він звуженим зором пильно вдивлявся в синю далечінь битої дороги, що вилася вздовж убогих хатин, і співав про злиденну долю кріпака, котрий став конокрадом, про горе, що, як море, затопило села угорські. Зворушливі і безжальні слова котилися в просторінь ночі.

Подорожній поклав підборіддя на коліна і, охопивши руками ноги, пильно слухав. В його серці іскрилася невимовна радість, проте біль та одчай не полишали його. Як добре знав він кожне слово цієї пісні! Ось і скінчилась вона. Кілька хвилин тривала напружена тиша. Потому хтось тужно затягнув іншу пісню. Її так само добре знав подорожній. Він міцно прикусив губу, і по щоках його побігли сльози. Пісня наростала хвилею, і людська печаль билася в невидиму стіну мадьярської ночі, в задушне зоряне небо, у сірі стіни похилих хаток. Продзвеніли останні слова. Тихий гомін голосів, тупіт кроків... Видко, що люди стали розходитися по домітках своїх...

Подорожній швидко схопився з ліжка. Поклав сувій за пазуху. Пошукав очима капелюх і палицю. Палиця стояла біля вікна, і на лавці лежав капелюх. Сторожко ступаючи, він вибрався надвір. Ласкава теплінь огорнула його.

— Куди це ти? — здивувався його появі Янош і пішов йому назустріч.

— Видко, допомагає «бичача кров», — пожартував Ласло.

— Авжеж. Легше мені стало. Піду я. Треба йти. Дякую, що врятували мене, — сказав подорожній, стискаючи їм руки.

— Ти б до ранку зачекав. Чого поспішати в ніч? Дороги, мабуть, ти не знаєш.

— Дорога до правди одна, — мрійно відповів подорожній.

Янош зник у хатці, за мить він з'явився, несучи щось у руках, і подав подорожньому. Той взяв теплу хлібину і поклав собі за пазуху.

— Та вже я тебе хоч за село виведу, — сказав Янош. Він пішов попереду, за ним ступав подорожній. Ласло повернувся до хати.

Довго йшли мовчки. Порушив мовчання Янош:

— Ото ідеш ти і сам не знаєш куди. Хто ти і що ти за людина — бог відає. А скільки таких, як ти. Ідуть, ідуть,

ідуть. Мені іноді здається, що йдуть вони на край світу. Чого ви шукаєте — диваки? Правду, кажеш. А де вона? Я б, далєбі, теж пішов. Жінка тільки, дівтора, злидні тримають.— Він замовк, очікуючи, що озветься мандрівник, але той тільки порівнявся з ним і тихо зітхнув. Бородатий ішов мовчки. Десь позаду, далеко, брехали собаки. Вони вийшли на широкий шлях.

Подорожній глянув у небо — велика зеленкувата зірка відірвалася і впала десь за виднокруг.

— Багато їх падає, а куди летять — невідомо.— Янош кашлянув і сказав:

— Гомонять люди, що це душі померлих. Оце, значить, впала зірка, і вмерла десь людина,— пояснив він.

Подорожній не заперечував.

— Тяжко жити,— озвався він згодом.— Дуже тяжко. Але треба боротися. Казав ти, що граф тебе ударив, а ти змовчав. Десь у другому місці другий поміщик б'є такого, як ти, і він також змовчує. А от коли б ти і він...

Подорожній раптом замовк і не закінчив. Янош важко зітхнув, ідучи поруч. Дорога вийшла за село і завертала в сторону до лісу.

— Підеш далі сам?— спитав Янош.

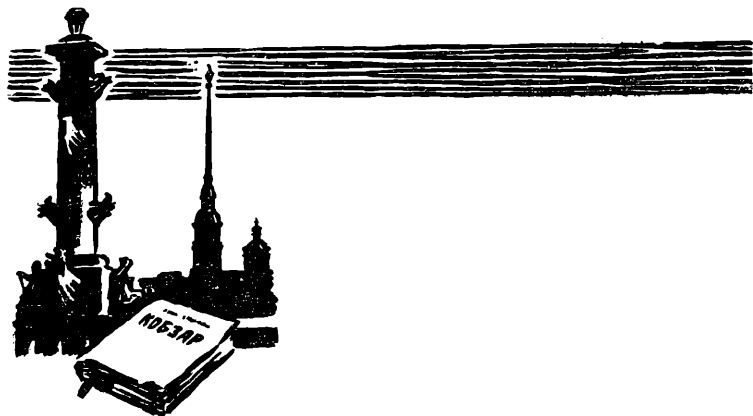
— Еге ж. Спасибі тобі. Тільки хочу і тебе, добрий чоловіче, спитати. Скажи, що це за пісні співали ви увечері?

— А, то хороші пісні. Їх в усіх селах співають. Брат мій привіз їх, переписані на папері. В сусідньому селі дістав. Кажуть, що склав їх Шандор Петефі, кажуть, він ходить по селах, одягнутий, як чернець, дивиться на людське горе і складає про нього пісні. І пісні ті співають скрізь. Хороші пісні,— замріяно повторив бородач.— Вони, я бачу, тобі до вподоби. Плакати хочеться, коли співаєш їх. Правда в них велика. Сама правда.

Мандрівник підвів голову. Перед ним стелилася широка дорога, вона, перетинаючи ніч, линула до ледве помітної світанкової смуги. Він міцно стис руку Яношу і схвилювано мовив:

— Ти маєш рацію, брате мій. Петефі ходить по селах і бачить людське горе. Прощавай! Та на прощання скажу тобі своє ім'я—я Шандор Петефі.— Він випустив Яношеву руку і пішов, постукуючи поперед себе палицею.

Бородач закам'янів. Очима, повними здивування, він дивився в ніч, де зник мандрівник.

ОСТАННЯ НІЧ

Він хотів мати втіху. Йому ввижалося, що світанок ще десь за суходолом. Там, на обрії, де до морських гребенів ниць падає волохате небо, звідкіля лине молочний туман, там уже давно день, а тут, на берегах Неві, ще ніч і ще невідомо, коли тій ночі настане край. Старезне ліжко порипувало від кожного руху, а він уже не мав сили лежати спокійно. Він затулив лице рукою і крізь пальці дивився на убоге своє житло. Воскові свічки, встромлені у пляшки, мерехтливо блимали вогниками, і химерні тіні гоїдалися через усю стіну, зникаючи десь під стелею. А ніч все не минала. Холодна петербурзька ніч, повна клопоту і страждань. Якою втіхою було забуття! Стуляв повіки. Лугом понад Дніпром, ген далі до круч високих, пливе блакитний океан небес, і, круто звівшись над рікою, гора висока, Чернеча гора, овіяна мереживом пісень страхітливих казок, в думах прославлена. Він стояв на ній, кремезний в плечах, притримуючи руками поли широкого плаща. Вітер обвівав його всього, наче пригортав до міцних грудей невидимих своїх, нашіптував на вухо чарівні слова, а низом понад рікою ступав босоніж побратим-кріпак, підганяючи волів, що тягли довгу, як той день, мажару з сіном. І він згадав братів своїх і сестер, і ту Кирилівку, відчув у серці напливцю — тугу широ-

кополих ланів опівдні, і цей спогад породив спрагу за добрим, втішним словом... Шумів вітер у верболозах. На небосхилі сизими крилами тріпотіли хмари. І він сів на траву, обхопивши руками коліна. Сидів так хтозна-скільки, погойдуючись і зітхаючи. Сонце сковзало по небу, перекликались невгамовні пташки, юрилися на видноколі хмари, і над дзеркальними водами Дніпра квилела самотня чайка. На Кос-Аралі він бачив таку ж чайку. Той самий чіткий розмах крил, ті ж, чорні плями на грудях, і такий же скорботний, не знати до кого звернений крик. То була вона, його давня приятелька, яка тішила його в самотні дні і ридала разом з ним над бездушною, жорстокою долею. Тоді він склепив повіки і в невчасному одчаї у'явся руками в землю.

Раптом пальці його відірвались від землі, вони неквапно загорнулись у кулаки, і він щосили вдарив ними по землі, наче вона була єдиною винуватицею всього лиха і стуми.

... Тупий біль пронизав тіло. Як це було давно, майнуло в голові, і як це близько... Схаменувся. І тоді вже, не криючи перед собою своєї слабості, ламав пальці над ковдрою з одчаю і безсилля, і по запалих щоках його, наче дощ в негоду осінню по шибках, струмочками стікали сльози.

Та ніч таки сконала під вікнами, і на шибках замайорів світанок, і тоді Тарас Григорович відчув якусь давню вже жадану легкість. Він спробував підвестись, але дихати стало важче, наче щось страшне, чуже причаїлося в його грудях, схлипувало і стогнало. Він усміхнувся і тремтячою долонею витер сльози. За дверима зарипіли сходи. Хтось підіймався на антресолі. Тарас зрадів і одкинувся на подушки, нетерпляче чекаючи, коли вже відчиняться двері.

Кроки на мить стихли. Приглушено і нерозбірливо пролунали якісь слова. Хтось говорив знизу, у відповідь почувся голос Барі, який уже стояв під дверима.

— Ні, ні, не можна. Що ти? Жени його геть.— І в ту ж мить рипнули двері. Несучи на короткій шиї усміхнене червонощоче обличчя, лікар Барі ступив у кімнату.

— Низький уклін, Тарасе Григоровичу, низький уклін. Як себе чуєте? Чи благополучні, мій друже?

— Спасибі,— одмовив Тарас і здивувався чужому звучанню свого голосу. — Спасибі, — наче перевіряючи, чи справді то його голос, сказав він удруге.

— А кого це ви гнали, мій спасителю?

— А так. Пусте.

Лікар сів на ліжку і холодними пальцями, наче обручками, схопив Тарасову руку.

— От якби додому, там би я одужав...— замріяно мовив хворий.

— Мушку. Ще раз мушку. Полегшає неодмінно.

— Не полегшає,— безнадійно хитнув головою.—А підсуньтесь ближче, дорогий лікарю, ще ближче...

Барі пересів зовсім близько.

— Ви думаете, я видужаю?— спитав просто і поклав на округлі лікареві плечі важкі руки. Чекав. Барі не відповів. Знизав плечима, наче хотів звільнитись від важких рук. Сказав непевно:

— Водянка, її виліковують, вона ж тільки в легенях...

— Неправда. Не видужаю. Помру неодмінно, — зняв руку з опуклих лікарських плечей і одкинувся на подушки.

І так уже лежав, ні на що не зважаючи, шукаючи спокою для себе в спогадах. А вони наринали Дніпровую повінню. Барі клопотався, поставив мушку, поклав на руки і ноги гірчичники. Погасив свічки. Визирнув у вікно, відхиливши кватирку. Напроти під ліхтарним стовпом у солдатському картузі з клунком у руках сидів той самий чоловік.

— Упертий чорт,— вилаявся про себе і вирішив:— Як ітиму, накажу Прохору ні за які... не пускати й годі.

Чоловік під ліхтарем, сидячи на дерев'яному тротуарі, безнадійно дивився перед собою і палив цигарку, потираючи час од часу широкі почервонілі руки.

...Хворий наче дрімав. Прохор відхилив двері і простягнув депешу. Барі перечитав двічі. Приємно усміхнувся. Приступив до ліжка. Тарас Григорович розтулив повіки.

— Депеша з Полтави...

— Спасибі. Не забувають,— з вдячністю сказав і знов замовк. Барі навшпиньках відійшов від ліжка.

— Піду, вдень заїду,— сказав, але відповіді ніякої. «Заснув. То чудесно»,— задоволено подумав і опинився за дверима. Задріботів по численних рипучих сходах униз. Прохор уже тримав у руках шубу. Кинувся в неї і, натягаючи рукавички, наставляв Прохора:

— Воду з лимоном. Можна ще гірчичники. Якщо гірше стане, біжи до мене.

Прохор хитав головою, подав циліндр. Уже на порозі Барі сказав:

— Тут солдат домагається... Не пускай... Не пускай... Чуєш?

— Ще вчора просив... Земляк, говорить...— спробував розповісти Прохор.

— Ет... Жени та й годі. Хвилювати Тараса Григоровича не можна.

— А як він, пане?— заглянув у вічі Прохор.

Барі промовчав. Штовхнув кулаком у двері і щез за ними, впустивши в коридор холодний струмінь повітря.

Прохор присів на скриню, рясно обцятковану бляшаними візерунками. Він прислухався, чи не покличе його з антресолей знайомий голос. Розгладжуючи сиву бороду, Прохор думав про непорядність людської долі, яка не хоче ні з ким і ні з чим рахуватись.

Хтось смикнув несміливо двері. Прохор одчинив. Солдат стояв на порозі.

— Не можна. Сказано тобі вже кілька разів. Горе ти, а не чоловік.

Прохор потягнув двері до себе. Але солдат уперся в них плечем.

— Пусти, батечку. Та я хоч сюди зайду, бо ж холод надходить, а він хворий, йому од холоду шкода тільки...— Солдат говорив усе це скоромовкою і все більше проштовхувався в передпокій.

— Я присяду,— мовив він і сів на табуретку,— та ти вже не сердься, я тобі ось зараз усе як єсть розповім, тоді ти зрозумієш, все як єсть зрозумієш...

— Ну й чоловік, ну й душа клята,— одмахнувся Прохор, але сам був не від того, щоб розвіятись розповіддю незнайомого.

Солдат перевів подих, розстебнув шинелю, зняв картуза.

— Таке воно, брат, діло. Да...— промовив він, зітхнувши, і дістав потертий кисет, але Прохор спинив його рухом руки, показавши на антресолі.

— Сам не палю. Тарасу Григоровичу дихати, брат, нічим, повітря бракує...

— Прохор!..— пролунало згори. Старий прожогом кинувся по сходах.

...Тарас Григорович сидів у ліжку. Він уже більше не міг лежати.

Сіра пелена туману пливла за вікном, і тому в кімнаті висів згуслий морок.

— З ким ти розважаєшся?

Прохор завагався.

— Та там...— сказав, затинаючись, Прохор,— там один солдат хочє вас побачити, земляком називає себе...

— А клич його сюди...

— Може, не варто, лікар наказував...

— Та до біса того лікаря, мерщій клич солдата, Прохоре. Швидше обертайся.

— Прохор зрадив. Пожвавішав хворий. Він зійшов з антресолей і швидко повернувся з солдатом.

Той скинув в коридорі шинелю і тепер стояв оддалік від ліжка в полатаному старому мундирі, витягнувши за звичкою вздовж тіла руки.

— Не пізнаєте мене, Тарасе Григоровичу?

— Господи! Та як же тебе не пізнати? Голубе мій, Кирило, ближче підходь, ближче...— розчулено мовив Шевченко.

— З холоду я... небезпечно.— Проте він ступив ще кілька кроків і сів просто на підлогу, заглядаючи у вічі хворому. Той схвильовано потирив руки і, важко переводячи подих, розглядав постаріле лице Кирила. Пам'ять воскресила далекі дні і серед них жвавого Кирила, що знав тисячі казок, легенд, пісень. Он який був той Кирило, і де ті ночі — разом під одною шинелею спати і марити і так, щоб унтер проклятий не чув, про своє вести розмову, або ж... у Кирила в халяві чи за пазухою од того ж таки унтера вірші ховати.

— Постаріли ми з тобою, друже давній.

— Мудрішими стали...— одмовив Кирило, і голос його затремтів.— Слава твоя, Тарасе, як ті орли, скрізь шугає, велика слава...

— Що та слава, віку не вистачає...

— Вкоротили твій вік...— сказав Кирило і зціпив зуби. Він мовчав, наче оберігаючи якусь спільність таємних думок. Стояв Прохор, прирісши до одвірка. Смикав віконниці вітер і стукав у шибки, наче кликав когось, а туман ковзав по дахах будинків, ніби навіки сховавши од людського ока височінь блакитних небес. Гіркота підступала до горла. Тарас Григорович вже не хотів ні спогадів, ні слів.

— На село своє вертаюсь,— розповідав Кирило, з жадобою заглядаючи йому в обличчя,— уклін твій землі рідній передам...

— Через Канів ітимеш... — перебив Тарас.— На Чернечу гору підіймись. На чотири боки світ ляже перед тобою,— мене згадай, не забудь.

— Як тебе забуду? Хіба таке можна?! Біля серця ти у

мене,— зніяковіло відповів Кирило і розстебнув мундир, дістав з пазухи в подертій обгортці книжку, розкрив і показав Тарасові.

— Біля серця ти у мене, Тарасе,—повторив Кирило.— «Кобзар» твій скрізь зі мною, в пам'яті він мойй...

Тарас Григорович змахнув неслухняними пальцями сльози, що застидали йому світло.

— Так мені говорити хочеться, так говорити хочеться, а говорити трудно.

Замовк, і мовчання те чатували — Кирило на підлозі біля ліжка і Прохор біля дверей.

— Степ перед тобою золотий, запаморочлива задуха липового цвітіння. Волга, Дніпро, моря і океани, вся земля, Кирило... Кирило.

— Вік твій вкоротили, падлюки,—зло вимовив Кирило і погрозив комусь.

— Путь далека мені лежить,— підвівся Кирило,— у мандри пускатись вже час.— Він збрехав, бо відчував — коли ще часинку посидить, то неодмінно заплаче, гірко, голосно, і тоді вже ніяк і нічим не вгамувати його великої образи за Тараса. Він підійшов до ліжка і нахилився над хворим. Вони міцно обнялись і поцілувались, і тоді вже, не озираючись, Кирило покvapно вийшов з кімнати, збіг хутко по сходах, похапцем накинув шинелю і вискочив на вулицю.

Прохор вийшов слідом за Кирилом. Хворий залишився сам. Не стуляючи повік, дивився перед собою, наче на сірій плямистій стіні проходило перед ним минуле. Що могло принести йому заспокоєння? Озираючись навколо. Нікого. Пустка. Запах цвілі. Самотність. Може б, краще... Коли дружина біля ніг, навколішки на килимчику, образ почорнілий в руках, дітки щебечуть заплакані, за дверима далекі родичі, спадкоємці радяться... Пусте. Ні дружини, ні діточок... Ні спадкоємців на маєтність. Родичі-кріпаки, яку спадщину їм лишити? Смішно. Кирило от хіба... Біля грудей тримає... Каже, в пам'яті. В село своє донесе. Увечері читатиме біля хати. Блискавкою майнуло перед зором... Сядуть навколо жінки, землистими руками щоки підпруть... Парубки, дівчата... Дітвора очима палахкотітиме. А Кирило, може, й справді чуб одкине з чола, книжку розкриє... Скаже:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм?
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились...

І буде над хатами, над головами кріпаків, над всім світом широким стояти зоряний намет неба, і буде вітер шарудіть в очереті, куватиме возуля на узліссі, степовим гостинцем воли мажари, повні збіжжя, везимуть, над оксамитною Невою височітиме Адміралтейський шпиль, і буде, все буде, та мене не буде, а може ж, ні, може... і, сам не помічаючи того, думав про Кирила, шепотів:

Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте...

— Ви кликали? Здалося мені,— обізвався Прохор, стоячи на порозі.

— Ні, ні, це так...

Тарас Григорович тремтячою рукою витер спітніле чоло.

— Темно як... день чи ніч... мабуть, спав,— виправдувався перед Прохором.

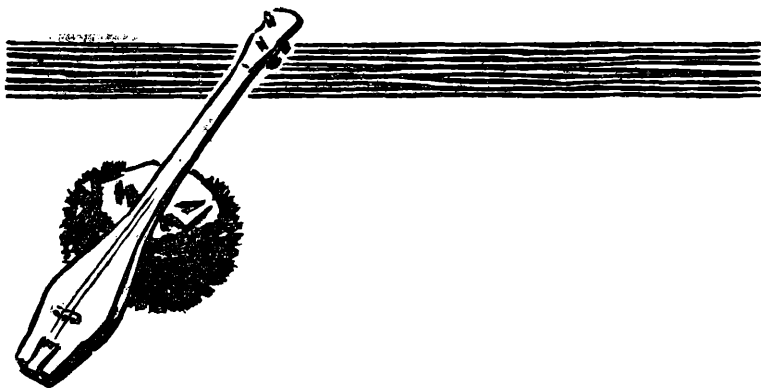
— Ніч, Тарасе Григоровичу, може, й ранок скоро...

— А мені наче й полегшало... веселіше стало. Земляк порадував.

— От і добре, Григоровичу, чудесно... Вершків випити, вони всяку рану гоять.

— Спасибі, друже, вип'ю...— Він з задоволенням проковтнув склянку холодних вершків і відчув, справді, якесь полегшення. Наче гарячка, що скувала все тіло, поменшала. Йому здалося, що він може рухатись, і, справді, якщо він підведеться і зможе ходити, це буде доброю причметою, тоді, чорти б його взяли, він ще сам почитає землякам свої вірші, він ще... А що, як спробувати? Що? — майнула думка.

— Прохор, прибери тут, а я вниз зйду...— промовив і спустив ноги з ліжка, накинув пальто на плечі, тримаючись руками за поруччя, став повільно спускатися по сходах. Спокійно, наче нічого з ним не скоїлось, зійшов у майстерню. Спинився біля мольберта. На столі, на стільцях лежали фарби і пензлі, біля стін стояли незакінчені картини. Він глянув у вікно. Синя петербурзька ніч причаїлась за ним. Наче блискавка навпіл розітнула темну завісу ночі в його очах, він крикнув щось, однією рукою схопившись за серце, а другою потягнувся до блискавки і впав обличчям вниз. На островах ще лежала лютнева ніч, а вже десь за виднокругом, за кучугурами важких темних хмар народжувався світанок.

ПІСНЯ

Він ішов у пустелю. Тисячорічні кургани, наче горби довжелезних верблюдів, стріли його на виднокрузі. Своїми крутими верхів'ями вони підпирали небо, і блакитна його нескінченність проливала на солончаки, на срібну порохняву ковилів свою ні з чим не зрівнянну ніжність. Вітер бавився блазеньким халатом. Смикав і загинав поли і, глузуючи, виставляв напоказ убоге вбрання, тавроване злиденністю.

Підбираючи під себе ноги, хлопчик сідав на гарячий пісок. Пальці владно торкали струни. Вони вишукували виняткової прохолоди степових ключів. Вода струмилась в словах пісні і гасила снагу. Вітер підхоплював пісню і ніс її на своїх крилах за виднокруг, за верблужі горби гір, де починався невідомий новий світ, і пісня виходила ніжна, широка, як пустеля, а схудле з запалими щсками обличчя співця було упокорене, тільки пальці, неслухняні і гнучкі, рвали струни домбри, наче з надр піщаної пустині вигрібали коштовні перлини води. І була то пісня — про долю Джабаєвого, що дав життя йому, Джамбулу, про гору, ім'ям якої нарекли його, про снігову бурю, в яку народила його мати, і про тисячолітні кургани, які ховали під собою минуле, як скарб вічності.

Джамбул замовк. Сидів, стиснувши руками домбру. На

вії вітер поклав сизий серпанок степового пилу. Куди вертатись? До юрт задимлених і жалюгідних йти несила. До худоребрих овець? До покори й умирання? В пустині, що слалась перед ним океаном, губились каравани, виникали маревом серед полудня міста й аули. Може, там ранковою росою вигравала на солончаках краща доля. Хлопчик, втягуючи голову в плечі, вдивлявся в ту безвість і ждав. Йому привиділось — навпіл розпадається день, височать на рівнині в зеленолистих пишних садах білопінні юрти, веселий кучерявий дим прямовисно зводиться і тане у небі, арики по-голубиному вуркочуть. І в цьому раю стоять вже не зголоднілі і не тавровані нуждою сотні таких, як він...

Джамбул випростався і всім тілом потягнувся вперед, наче те, що було тільки мрією, стало вже дійсністю.

Він притис до серця домбру і, наважившись, переступив невидимий поріг в жакну пустелю. В пустелі був той, хто піснями своїми завладав серцем Джамбула. Він мусив відкрити істину йому. І Джамбул пустився в небезпечну і пренадну путь. Ім'я акина Суюнбая стало для нього ніби криницею, якої шукає в пустелі мандрівник.

Спочатку було щось схоже на стежку. Ноги не знали втоми. Світило сонце палючо і занадто щедро. Суховійний вітер дув у спину. Вітер допомагав у ході. Діряві, просмалені юрти лишилися десь позаду. Треба було йти вперед. Шукати і знайти.

— Суюнбай,— вимовляли уста, і вітер підхоплював те слово і нескінченною хвилею котив над пустиннею одно лише протяжне і трохи суворе:

— А-а-ай...

Джамбул все йшов, не спиняючись, не прислухаючись до втоми. Ось вже щезла стежка. Починався шлях наосліп. Гіркота голоду і згаги томила мандрівника. Десь у глибині душі прокинувся сум. Злякавшись його, він прискорив свої кроки. Намагався пригадати все, що розпитав про шлях до Суюнбая.

Сутеніло... Вітер затих, наче заснув за тим таємним громаддям гір. Поцятковане зорями небо розіпнуло над пустиннею намет ночі. Джамбул не спинявся. Він упав, але підвівся одразу і заспішив, похитуючись на непевних ногах, йому вижалося... Хтось невмолимий і жорстокосердий кидає йому в очі, в лице, в тіло пригорщі гарячого, як вогонь, піску, і стомлені очі узрівали в темряві неіснуючий янтар

багаття та веселий плюскіт води, що вчувався йому. І все міцніше стискував під пахвою стареньку домбру.

Спочатку він думав—то омана. Але юрти були справжні, їх можна було навіть торкнутися рукою. Ніч згортала своє шатро, і багряні смуги світанку забарвили обрій. Літня людина стояла біля однієї юрти і дивилась в пустиню. Чужим хрипким голосом Джамбул спитав про акина Суюнбая. Старий показав рукою на третю юрту попереду. Зібравши останні сили, Джамбул кинувся туди. Знесилений, він упав перед юртою. Єдине, що встиг він, це вихопити з-під пахви домбру і торкнутися її струни кволими пальцями. Очі засліпило сонце, він не міг одразу побачити уславленого акина Суюнбая, який вийшов з юрти.

Джамбул устав. Слова, що злетіли з вуст, були легкокрилі і кличні. Ніби в пустелю раптом війнував вітер, спознений морської вологи. Джамбулові слова, наче настояні на тому вітрі, повідали про скорботне дитинство, про лютих баїв, про велику кривду народу, про злидні і горе, що лихими духами оселились у знедолених юртах. І на тих словах Суюнбай вловив, окрім смутку, ще й заклик до людства, до боротьби за кращу долю. Джамбул усе співав, а Суюнбай слухав ту повну тривоги і сили пісню, яка привела сюди юнака. Так починалась юність Джамбула одного липневого дня 1860 року.

2

У ТАЙЗІ

Цілу ніч до світанку над тайгою гасав вітер. Він здіймав поземку, і сіра смуга гострого, крихкого снігу врізалася в стіни недоладних будинків Максимчиного Яру. Навколо стелився засніжений простір. Тайга змикалась залізним колом.

Якийсь ледве вловимий стогін проносився в повітрі. Він вривався в низенькі убогі оселі, але нікого не будив. Сковані міцним сном, спали остяки. Тільки в одній хатинці, схилившись над столом, сиділа стомлена людина. Заросле обличчя, освітлене немічним полум'ям саморобної лампи, виявляло безмежний смуток, і здавалося, що ніщо не в силі розвіяти його.

Ніч тяглася неймовірно довго. Повільно минали години, і про їхній рух можна було лише догадатися по сірому небу. В квадраті вікна ясніло нічне небо. Одинокa зелена зоря, що мигтіла на блакитному клаптику, була передвіником суворої зими.

На столі лежала без обгортки книжка, кілька аркушів поживклого паперу і огризок олівця. Людина підвелася, загасила лампу й підійшла до вікна. Вона стала навколішки, і в квадраті вікна вмістилася тільки її голова. Чоло припало до холодної шибки. В цьому русі було щось подібне до того, коли мандрівник пекучого літнього дня припадає вустами до струмка.

Одну мить на обличчі світилося якийсь щасливе забуття. Але це тривало тільки хвилину. Потім людина розтулила повіки і почала прислухатися. Однотонний гомін вітру порушувався якимсь неясним скреготом. Через секунду на снігу з'явилися тіні. Тіні посувалися до будинку. Людина відскочила від вікна, накинула на плечі козушок і вийшла в сніг. В снігах вона стояла кілька хвилин. Кроки наближались, у нічній тиші різко рипів крихкий сніг. Людина рішуче відкинула клямку і переступила поріг. В обличчя ударив вітер, жбурнув жменю гострих сніжинок і різко шмагонував по колінах. Її помітили.

— Свердлов! — почувалися приглушені голоси. — Яків Михайлович!

Він пішов на оклики і спинився біля тих, що звали його. Вони потиснули руки. Кілька секунд озиралися навколо, — ніби вітер і ніч були небезпечними свідками їхнього побачення. Вони не промовили більше ні слова. Тільки мовчки простували за ним. А Свердлов ішов попереду, не застібаючи козушка, і вітер рвав розхристані поли, надимав їх, і вони були схожі на крила.

Ніч була тривожна, сповнена якимсь буремним стогоном. Над Максимчиним Яром ходив тайговий вітер, грюкав по покрівлях, стукав у шибки і рвав віконниці.

Спинились над річкою. Навколо глухою стіною стояла тайга. Дерева зсипали на сніг висохлу глицю. Вона вимежила сніг жовтавим візерунком.

Яків Михайлович глянув на небо; просто над ним була синява, на якій мигтіли самітні зорі. Він опустив голову, розглядаючи візерунки глиці на снігу, і торкнувся рукою чола. Пальці відчули на шкірі краплини поту. Застебнув кожух на два гудзики. Третього ніяк не міг знайти, а коли знайшов, то він чомусь відірвався і впав на сніг. Один з тих, що прийшли, нахилився і підняв його, але не випростався. Ліг на землю і приклав вухо до снігу. Він слухав пильно. І вони дивилися на нього, не заважаючи йому слухати. Потім він легко скочив на ноги й сказав:

— Гуде кволо, бубонить, як шаман... скоро річка стане.

Гудзика чомусь він не віддав, а поклав собі в кишеню і через три роки показував товаришам і Якову Михайловичу, пригадуючи цю ніч. Яків Михайлович не відповів. Він торкнувся знову пальцями чола і, поправляючи на перенісці окуляри, сказав:

— В Росії ураган, товариші. В Катеринославі страйку-

ють, у Тулі страйк, у Москві, в Петербурзі демонстрації. Володимир Ілліч і ЦК вимагають, щоб ми за всяку ціну вирвалися з цього пекла і були там. Ми не можемо сидіти тут, коли там назріває революція.

Він говорив тихо, заглядаючи кожному у вічі, злегка низуючи плечима. І вітер затих, тільки гомоніла Об, стиснута засніженими берегами.

— Човен буде завтра,— відповів перший, високий, — ми, товаришу Свердлов, певні, що все буде якнайкраще.

Другий, низенький, по партійній кличці «Семен», що весь час мовчав, озвався:

— На пароплаві «Тюмень» є свої люди. Ми проїдемо в машинному.

...Світало, коли вертався назад у Максимку Яків Михайлович. Сонце блукало за заслоною сірих хмар. Падав обложний сніг. Вітер вщух. Незважаючи на перевтому, на безсонну ніч, іти було легко. Яюсь радісно було на душі, і хотілось підвестися вгору, щоб власними руками розгорнути сіру бавовняну заслону хмар і відкрити дорогу сонцю. Він посміхнувся сам до себе з цих думок, згадав дружину й маленького сина Андрія і потягнувся в думках до них усією істотою.

Він забрався в свою комірку і ліг на дерев'яний тапчан, постеливши під голову кожушок. Від кожушка пахло сосною. Яків Михайлович ще раз вдихнув у себе цей тайговий запах і заснув глибоким спокійним сном.

...На другу ніч вони вирушили. Їх було п'ятеро. Двоє, що приходили тоді, і ще два товариші. Ніч була холодна й вітряна. Яків Михайлович усю дорогу розмовляв. Він був веселий, і його дотепи полегшували настрої усім. Він поводився так, ніби вже минули всі жандармські пости і воля була в їхніх руках. На березі Обі лежав невеличкий човен. Його легко зсунули в воду і вместились. Яків Михайлович сів на руль. Він глянув на воду. Вода була непроглядно-темна, густі брижі пробігали на її поверхні.

— Рушили,— сказав він, і високий відштовхнувся від берега. Вони впливали на середину. В нічній тиші різко плескали весла, й важкі краплі води спадали з них у ріку. Вітер міцнішав. Немов вітрило, він наліг на правий борт човна, і Яків Михайлович, відриваючись від руля, кидав їм бадьорі слова. Проте вітер турбував його. Він усе наростав. На річці з'явились хвилі. Вони підкидали човен як легеньку трісочку. Всі сторожко й тривожно поглядали

один на одного. Раптом висока пінява хвиля ударила в ніс. І човен, клонувши носом, занурився в білопінний вал, зачепнувши води і перевернувся.

— Хапайся за борт! — крикнув Яків Михайлович. — Хапайся за борт! — Він сам блискавично вчепився рукою в борт і знову крикнув:

— Озвіться... товариші! — Пальці ледве чіплялися за слизькі дошки.

Товариші озивались. Їх було однесло хвилею, але вони здолали її і були вже поруч. Той високий, що сховав його гудзик, поплив поруч з ним, притримуючи його за плече. Яків Михайлович відчув цей батьківський рух, він хотів йому щось сказати, але не встиг—висока хвиля знову ударила в човен, і їх закрутив вир. Вони важко дихали, виринаючись з обіймів скаженої хвилі. Розтинаючи ніч, пролунав крик. Волав хтось з берега довго й надривно.

Тоді високий, що плів поруч з Яковом Михайловичем, озвався. Через кілька хвилин вони були врятовані, Рибалки, шукаючи своїх, випадково побачили їх у річці.

...Того ж дня вони рушили далі. Яків Михайлович квапився.

— Ми не можемо гаяти часу. Нам треба поспішати,— говорив він, і його послухали.

Вони прийшли в Новалінське надвечір і пробрались у машинний відділ пароплава «Тюмень». Кочегари оточили Якова Михайловича. Вони стискували йому руки й привітно заглядали в обличчя. Йому влаштували постіль. Але він ще довго не спав. Всі сиділи навколо нього й слухали, немов зачаровані. Він замовк, знесилений дорогою, і поринув у важкий сон. Всі мовчали й дивилися на поршні, що ритмічно рухалися в циліндрах. Один з машиністів тихо, ніби ні до кого не звертаючись, сказав:

— Таку людину як зіницю ока берегти треба. Такий виведе на вільну путь.

А ранком неждано на пароплав з'явилися жандарми. Вони заскочили в машинний відділ несподівано. Взяли Свердлова сонного. Оточений вартою, Свердлов стояв, мружачи очі на сонці, і гіркотна туга зламала уста.

А в машинному відділі тривав трус. Забрали старшого механіка, решті заборонили виходити на палубу.

Жандармський офіцер, прощаючись з капітаном, сказав:

— Важна птиця. Член ЦК більшовицької партії, Леніна

підручний... Добре, що дали знати. Начальство за це вам віддячить.

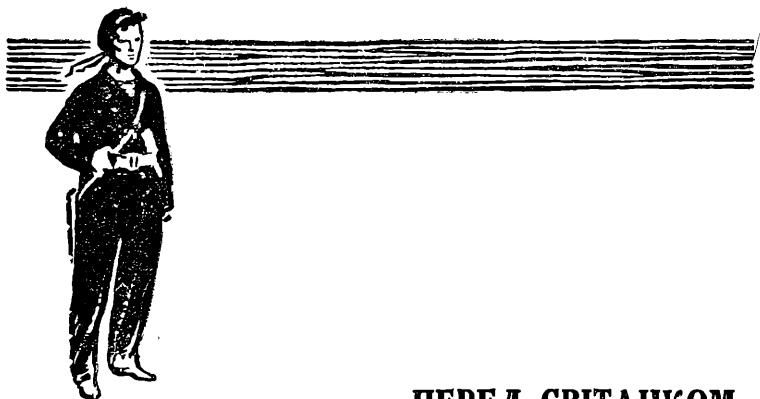
...Коли Яків Михайлович зійшов на берег, гострий біль пронизав серце, він заточився, мало не впавши, але в ту ж мить випростався, обернувся до пароплава і завмер, наче прощався з надією...

Він нічого не сказав. Тільки очі йому горіли якимсь зазивним полум'ям, і в цьому погляді була незламна віра і рішучість. Капітан, що стояв на містку і дивився на берег, не витримав цього погляду й відвернувся.

— Пішли,— різко наказав жандарм, поклавши руку на плече Свердлову.

Свердлов різким рухом скинув з плеча жандармову руку і звернувся до Семена, який стояв між ним і товаришем Данилом:

— Вони думають, що нас перемогли. — Він засміявся весело і, раптово обірвавши сміх, жорстоко проказав: — Вище голови, друзі. Он бачите, сонце сходить. А сходить воно для нас, пане жандарм,— уїдливо усміхнувся Свердлов і твердо, рішуче мовив вдруге: — Тільки для нас!

ПЕРЕД СВІТАНКОМ

Мінливі зорі миготіли у холодному небі. Над Невною хвилястою смугою здіймався туман. У високих вікнах Зимового палацу було темно. Тільки пагрулі на плацу чули цокотіння кулеметних колішат за ворітьми, вигуки команди і якийсь тривожний гамір. Заходила з півночі ніч, вітряна і холодна. Розкладати багаття на плацу заборонили. Бігали по черзі грітись у під'їзди будинків, підворіття. Дочекавшись своєї черги, побіг і Максим Найда. Біля багаття стояв гурт озброєних людей.

— Ану, товариші, дайте хвилину погрітись,—попросив Максим. Люди розступалися неохоче. Максим проштовхнувся до багаття, простягнув задубілі руки до вогню. Навколо стихла розмова. Максим окинув оком присутніх. Стояли пліч-о-пліч літні й молоді робітники з гвинтівками на ремені через плече, юрмилося кілька моряків, і в стороні, наче його хтось підсмикував, пританцьовував низенького зросту, в синіх окулярах під широким дашком кепки, вусатий чоловічок. Він, видно, до появи Максима був самим балакучим, але тепер затих. Чийсь голос з гурту чи то глузливо, чи то заохочуючи, спитав:

— Чого замовк? Гомони далі!

— Що він тут розказував? — кивнув головою в бік вусатого Максим.

— Агітацію розвів,— відповів солдат, протискуючись ближче,— мовляв, навіщо на Зимовий ідете, постріляють вас юнкери, у них гармат там безліч, все само по собі і так налагодиться. Дурять більшовики вас. А тепер, бач, замовк. Не сподобався, мабуть, ти йому, он що.

Людина у кепці метушливо озирнулась, поправила окуляри на перенісці і, застібаючи довге пальто, зібралась іти.

— Стій! — охриплим голосом наказав Максим.— Куди поспішаєш? Ти й мені розкажи. Негоже так, громадянине. Ану, покажи свій документ.

— По якому праву? — огризнувся той.— А ти хто?— Він насторожено озирнувся по боках, шукаючи підтримки.

— Я начальник червоногвардійського загону. Ваш документ?

Максим помітив, як вусатий зблід, покvapно шукаючи щось у кишені.

Громохий постріл гармати пролунав десь зовсім недалеко, і відразу ж за ним клопітливо заговорив кулемет.

— Почалося! — радо крикнув хтось.— Тепер держись! «Аврора» почала!

— «Аврора», — захоплено проказав Максим і звернувся до гурту: — Давайте, товариші, швидше.

Він висмикнув маузер і рвучко кинувся бігти. Хтось із тих, що бігли поруч, зачепив рушницею безкозирку, і вона злетіла з голови. Через хвилину у підворітті залишився тільки вусатий у кепці. Він швидко нахилився, підняв Максимову безкозирку, вогонь освітив золоті літери на околиці — «Аврора». Чоловік сунув у кишеню кепку, одягнув безкозирку і вибіг з підворіття...

...За Зимовим палацом, над темними громадами міста, спалахнули вогні. Наростав кулеметний вогонь. Максим прибіг на заставу, коли вже загін шиковався. До нього підскочив його помічник, слюсар з Путіловського заводу Дронов, і, пересилуючи гамір навколо, прокричав на вухо:

— Наказ Леніна штурмувати Зимовий! Нам дано завдання прорватись крізь загородження правого флангу,— він показав рукою вбік, але Максим уже не дивився на нього.

— Загін! — крикнув він гучно, і це слово клично пролунало у повітрі.— За мною, вперед!

Навстріч ударила коса злива кулеметного вогню, і хтось, протяжно зойкнувши, упав перед Максимом. Переступивши через пораненого, Максим скомандував:

— Залягай цепом, вогонь!

Дружно вдарили гвинтівки.

— Вперед, товариші, по одному, вперед!

Підводились поодиночі, перебігали кілька кроків, лягали і знову підводились.

Слюсар з Путіловського лежав за кулеметом. За низькою кам'яною стіною флігеля притаїлись юнкери. Через ґратчасті ворота видно було, як вони перебігали з місця на місце.

Максим підвів свій загін близько. За стіною замовкли.

— Остання для них ніч,—проказав тихо путіловець,—чуеш, матрос, кажу тобі, остання.— Він замовк і через часинку замислено додав: — Може, уб'ють, шкода буде, але знаю я і вірю, кінець їм приходить. Так. А сина мого замордували, сволота, на війні згноїли. Брата у п'ятому году козаки 9 січня на Сенатській площі заповороли...

Максим лежав, слухаючи схвильовану розповідь кулеметника, пильно стежив за тим, що діялось за стіною. Мимохіть подумав про те, що з путіловцем його доля звела вчора вранці, а до цього він ніколи не бачив і не знав кулеметника, і ще зараз не знає його імені, а проте в грудях уже плещеться тепла, зворушлива хвиля хороших почуттів до старого слюсара.

Ніби відгадуючи його думки, слюсар сказав:

— Ти моряк, а я робочий, уперше вчора зустрілися, а в бій ідемо за одне діло. Звуть мене Степан, тебе як?

— Мене Максим.

— Звідки?

— З Херсонщини, з Алешок. Є таке на Україні село, багато моряків з нього родом.

— Чув. Дома хто?

— Мати і троє сестер, батька в японську війну вбили.

— На «Аврорі» служиш?

— Еге ж.

— Більшовик?

— Так,— відповів Максим,— а ти?

— Я теж, з 1914 року.

— Леніна бачив? — спитав Максим, зводячись на лікті і пильно вглядаючись перед собою.

— Не бачив. Дуже побачити хочу.

— А я бачив,— гордо сказав Максим Найда.— Бачив і розмовляв, як оце з тобою.

— Щасливий! — вигукнув задрісно Дронов. — Властивила тебе доля. Велика людина наш Ленін.

— Нашою правдою живе,— тихо проказав Максим, пильно вдивляючись перед собою. Серце його забилося часто; і, схвилований спогадами про зустріч з Леніним, він уже не міг мовчати, а хогілося про неї оповісти всім, хто лежав поруч біля кулемета, хто напружено чекав жаданої команди, щоб підвестися і кинутися, здіпивши зуби, на штурм царського палацу, де причаїлися люті вороги. Адаже так і сказав йому Володимир Ілліч: «На останній штурм сьогодні поведете, товаришу Найда, бійців за робітничо-селянську кращу долю».

У Максима Найди перед очима ожили ті радісні хвилини, і він знову побачив себе біля просторих дверей Смольного з рушницею в руці, а на відстані двох кроків Леніна і Держинського. І знову почув Максим Найда уважний і ясний голос Леніна:

— Кажете, пишуть односельчани, щоб зі мною перадились, що з поміщиком робити? Чи забирати у нього землю, а чи ні?

Ленін засміявся, торкнув Максима рукою за плече, заглянув у очі і, наче посуворівши, спитав:

— А ви як думаєте, товаришу Найда?

Максим знав, що мусить відповісти, та від хвилювання не міг говорити. Він тільки міцніше стискав у руці лист від своїх односельчан, про якого розповів щойно Володимир Іллічу. Ілліч взяв з його рук листа і швидко вголос прочитав косо написані рядки. Держинський через плече Леніна заглядав у пом'ятій аркушик. Ленін повернув листа Максимові і знову торкнув його рукою за плече:

— Пишіть їм: землю забирати, обов'язково забирати, і поміщика гнати геть. І напишіть їм, що я вітаю їх і бажаю їм доброї долі і щастя.

— Дякую, товаришу Ленін. Добре, товаришу Ленін.

А Володимир Ілліч уже йшов далі довгим коридором, оточений своїми товаришами і людьми у військовому, а через кілька хвилин Максима покликали до Держинського, і Держинський вручив йому наказ за підписом Леніна — очолити третій зведений загін червоногвардійців, що складався з матросів, робітників-путіловців та солдатів.

— Веди бійців на Шпалерну, а там чекай сигналу «Аврори».

Максим Найда міцно потис простягнуту Держинським руку і сказав:

— Як лев, буду битись, товаришу Держинський.

— Себто як революціонер,— мовив, засміявшись, Держинський.— Зичу удачі, товаришу Найда.

...І от Максим Найда лежав біля кулемета в оточенні своїх поплічників і чекав наказу.

Продунав басовитий голос Дронова:

— Ти ж розкажи, про що з Леніним гворив.

Максим тихо і неквапно заговорив і відчув, як, затаївши подих, люди слухали його розповідь.

Коли він замовк, хтось з гурту спитав:

— А листа послав землякам своїм?

— Послав. Аякже! Зразу ж ще там, у Смольному, написав і кинув у скриньку.

— Чи дійде? — сумнівно озвався той же голос.— Розруха!

— Дійде! — впевнено проказав Дронов.— Раз ленінська воля в ньому, воно обов'язково дійде. Правді ніяка розруха не страшна.

— Правда Леніна — наша правда,— мовив твердо Максим Найда.

Вітер з Неві міцнів. Червоногвардійці лежали на дистанції двох-трьох кроків один від одного. Гарматний постріл струсив ніч.

— «Аврора»,— сказав Максим.

— Вона,— підтвердив Дронов.

— Починай,— наказав Максим Дронову,— вогонь!

Дронов кивнув головою, і в ту ж мить зацокотів кулемет. Максим звівся на ноги і кинувся вперед, за ним побігли червоногвардійці. Через хвилину вони вже були біля стіни. Бджолиним роєм дзижчали кулі над головою. Кілька чоловік принесли балку, розгойдали й ударили двічі в ворота. Вони хряснули і розкрились. Максим вскочив у двір, за ним кинулись червоногвардійці. В кутку між мішками з піском причаїлись юнкери. Максим підніс над головою гранату.

— Руки вгору! — крикнув він.

* * *

...Ніч відходила на захід. Туман згори повз уздовж гранітних берегів. Стрілянина стихла. Тільки десь за казармами гвардійських полків стрекотіли кулемети. Над Зимовим палацом замайорів прапор революції. Вітер на-

пинав червоне полотнище, і воно, наче парус, струмило на схід до світанку. Скрізь на території палацу розставляли караули. Загони шикувались на плацу перед палацом. З Невського проспекту линули звуки оркестрів, і грізним відгомонам тисяч і тисяч кроків повнілись вулиці і провулки, майдани і бульвари.

Максим повів свій загін згідно з наказом до Смольного. Чітко лунали по бруку кроки червоногвардійців. Бадьорими голосами дзвеніла пісня: «Смело, товарищи, в ногу». На Шпалерній затримались. Юрба заповнила вулицю і гомоніла.

— Розійдіться, товариші, дайте пройти загонові,— почав Максим, але осікся, розвівши від здивування руками: серед гурту був той самий чоловік, який стояв біля багаття у підворотті. Його тримали двоє солдатів за руки. Максим пізнав на ньому свою безкозирку. Побачивши Максима, чоловік став щосили вириватись.

— Пустіть, чуєте, пустіть! — кричав він солдатам. — Ви будете відповідати!

— Помовчи,— наказав йому Максим. — Де впіймали його, товариші?

— Він біля казарми нашої крутився, казав, що з «Аврори» його послали, кликав нас виступати в тил червоногвардійцям, що атакують палац. Полковий комітет наказав одвести його у ревком, він іти не хоче.

— А, так,— кивнув головою Максим,— зрозуміло тепер. Ось і зустрілися,— звернувся він до чоловіка і взяв у нього з голови свою безкозирку. — Тепер ти скажеш, хто ти?

— Я член комітету меншовиків, я особа недоторкана, і ви не маєте права...

— Іменем революції,— проказав Максим,— як провокатора і контрреволюціонера вас арештовано. Кужельов! — крикнув Максим.— Бери двох матросів і веди його у ревком, а якщо спробує тікати — стріляй.

— Знайомий чоловік,— сказав бородатий двірник у фартусі,— він у нашому кварталі чотириповерховий будинок має.

— Більше не матиме! — сказав Максим.

Перед Смольним збиралися загони. Світало, коли Максим привів туди і свій. Було тут гамірно і весело. На сходи з високих дверей вийшов чоловік у шкірянці і попросив товаришів затихнути. Він показав рукою вгору на

вікно, тиша запанувала на площі. Підвівши голову, Максим, як і сотні інших червоногвардійців, побачив у відчиненому вікні Володимира Ілліча Леніна.

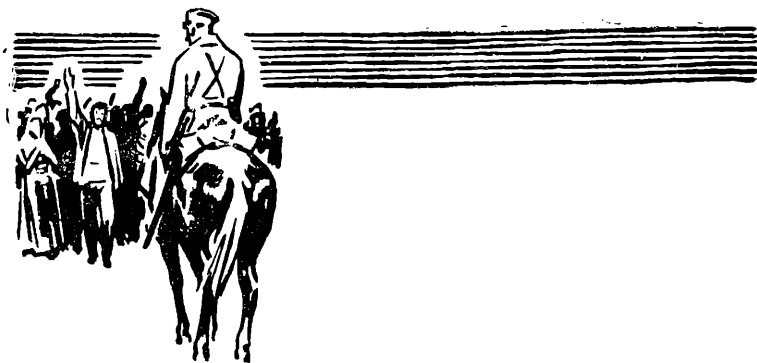
Володимир Ілліч стояв з простертою до червоногвардійців рукою, а над площею високо в небо могутньо гриміло хвилею всепереможне щасливе і щиросерде «ура».

Червоногвардійці, робітники, солдати й матроси вітали вождя революції.

— Ленін! — захоплено вигукнув путіловець Дронов.

— Ленін... Ілліч,— одізвався Максим Найда і тихо додав: — Наш Ленін.

...І вже весь майдан повнився цим одним простим і рідним ім'ям, яке з любов'ю і відданістю вимовляли уста.

АРСЕНІЙ

I

На покрученій Міщанській вулиці від ранку до вечора не стихає гамір. Крізь невеличке вікно, що луткою впирається в панель, Полікарп Голишев бачить ноги пішоходів, колеса екіпажів і возів. Час від часу, відриваючи очі від стиснутого між колінами чобота, він довгим допитливим поглядом вглядається у віконце.

На панелі поземкою в'ється пилюга. Черевики, черевички, лапті, лаковані чоботи в гармошку, чоботи з острогами, але серед десятків пар ніг Полікарп безпомилково пізнає ноги урядника Асакія. Великі наваксовані чоботи на високих підборах, халяви, як міх гармонії, то збігаються, то роздаються на кожному кроці. Урядник ходить неквапно. Хода його гідна й поважна. Полікарп Голишев опускає очі долі і замагується молотком. Один по одному під міцними ударами вгрузають в шкіру білі дерев'яні цвяшки. В брудному з зацвілими стінами підвалі душно. Краплі поту тремтять в зморшках на високому чолі Полікарпа. В кутку на ліжку муркоче величезний кіт. За ліжком хтось сопе уривчасто й дзвінко. Чмихає носом і кахикає. Полікарп дивиться в куток, і посмішка розтулює міцні зціплені уста.

— Васько, чорт, вилазь!

Удавано розгніваний голос швидко впливає на того, до

кого звернені ці слова. Ліжко дивно випинається посередині, кіт неохоче підводить сонну голову і лниво хитає कुценьким хвостом.

З-під ліжка відхиляючи непевного кольору ковдру, виповзає Васько. Він випростується і потирає кулаком заспані очі. Позіхаючи, Васько виходить з підвалу, і Полікарп чує, як хлюпає в цеберці вода. Вмившись, Васько з'являється на дядькові очі, смирний і догідливий

Над Міщанською від сходу до заходу мандрує червене сонце. У підвал Полікарпа воно не потрапляє ніколи. Васько, допомагаючи дядькові лагодити взуттєве дрантя, думає: як би зробити так, щоб сонце гріло скрізь однаково. Раптово згадуються знайомі хлопчачки. Мабуть, тепер вони гасають десь в галявинах поза містом або ж на березі гнилої, забрудненої річки. Васько мріє. Молоток непевно ходить в його руці. Цвяшки ламаються і не потрапляють в намічені дірки.

— Чорт! — кричить Полікарп своє улюблене слово. — Куди очі вилупив?

Васько не боїться дядька. Хоч би як кричав, йому не страшно. Однаково він знає — не поб'є. Дядько у нього єдина рідня. Рік тому в селі помер батько, а матері і не пам'ятав Васько. Дядько став у пригоді. Васько шмигає носом і, знаючи наперед, що втішить дядька, сповіщає:

— А вчора ми його коневі вистригли хвоста.

Васько не називає прізвища, але Полікарп розуміє, про кого йде мова.

— Гляди мені, гляди! Дограєшся... — повчально говорить Полікарп, але не осуджує. З цього Васько робить висновок: можна ще щось заподіяти урядникові.

Урядника на Міщанській вулиці не люблять. Не любить його Полікарп, коваль Сухенький, Ванькова мати — швачка Параскева, не любить його і Васько.

Дядькова поведінка — Васькові загадка. Незважаючи на свої одинадцять років, Васько навчився розуміти людей. Ось Ванькова мати, хоч і доросла, проте з хлопчачками розмовляє. Вона і про себе розкаже, і за село, де колись жила, і про людей, для яких працює. Дядько Полікарп мовчазний. Курить, мовчить і стукає молотком. Обличчя у Полікарпа скудле і зжовкле. Борода густа і поруділа від тютюну. В очі дядько дивиться довго і допитливо, а посміхається рідко. Вечорами він зникає. Приходить пізно. Нещодавно двірник допитувався у Васька:

— А де це дядько ходять?

— Де? — перепитав Васько.— У шинок. Звісно, де бувають! — І як дорослий, цвиркнув крізь зуби, зненацька попавши на чобіт двірникові.

— Ти, кодло! — погрозив двірник кулаком, витираючи вінником плювок.

Рік прожив Васько у дядька.

Васькові іноді кортить почути пісень. От коли б у дядька була гармонія...

— Дядю,— питає раптом Васько, кладучи молоток на коліна,— а що, як гармонію купить, ви б заграли?

Запалі очі Полікарпа вдивляються у Васькове обличчя. Ніс догори, відкопилені губи, на худих щоках густо розсіялось ластовиння.

— Гармонію? — перепитує Полікарп, пристукуючи молотком.

— Еге ж, гармонію.

Надія жевріє у Васьчиному серці. Він уже бачить жовту трирядку в дядькових руках, і заскорузлі з пожовклими нігтями пальці перебирають блискучі перламутрові гудзики.

— Віднеси чоботи Махоткіну, — сердито говорить дядько,— тільки швидко, не барись.

Васько встає з протертого стільчика, знімає з полицки купецькі штиблети крамаря Махоткіна і, не озираючись, виходить з підвалу.

Полікарп щосили вганяє в шкіру цвяшки. Він кусає губи, і йому кортить жбурнути порваний чобіт у вузьке запилене віконце. Нехай він хоч на якусь мить затримає розмірений потік людських ніг.

Васькова згадка про гармонію сполохнула давно забуте. Гармонія у Полікарпа колись була. Справжня тульська трирядка, підбита шкірою, з розкішним лакованим поясом. Гармонія виводила чарівні пісні на всю околицю. Та одного ранку її порубала на шматки лиха козацька шабля. Гармонія лежала на брукові, її топтали коні, вона не співала більше, людські ноги нівечили її, перламутрові гудзики виблискували на брукові, як сльози. А Полікарп, сходячи кров'ю, ховався під тинном, на незнайомому подвір'ї, рятуючи собі життя. Це сталося за місяць до появи племінника Васька. Васько не знав, та й звідки він міг знати історію дядькової гармонії... Полікарп облишив роботу, кинув на долівку чобіт і задумливим поглядом уставився у відчинені двері.

Це було ввечері другого дня, після недоречного запитання про гармонію. Полікарп з Васьком сиділи на ліжкові. На столику, звільненому від чоботарського приладдя і вкритому газеткою, парував бляшаний чайник. Дві мідні кружки, вичищені дбайливою рукою Васька, радісно виблискували. Полікарп смоктав грудку рафінаду і, тримаючи на долоні блюдечко, ковтав чай.

Рипнули двері, і на порозі виросла незнайома постать. Перше, що впало у вічі Полікарпові,—студентський кашкет з темно-зеленим околицем. Трохи згодом він розгледів під козирком світле, повновиде обличчя і ясні очі. Незнайомий розвалистою ходюю переступив поріг і наблизився до Полікарпа. Полікарп поставив блюдечко і, витираючи спітніле обличчя рукавом, запитливо дивився на незнайомого.

— Вечір добрий,— пролунав приємний грудний голос.

— Доброго вечора,— Полікарп підвівся,— чим можу служити?

Очі за звичкою шукали в руках незнайомого пакунок з штиблетами.

— Чоботи готові? — спитав студент таким же бадьорим голосом і глянув на Васька. Полікарп насторожився. Ніби зважаючи кожну літеру, відповів:

— Як для кого...

— Купцеві Петру Афанасьєву.

— Для нього знайдеться,— лагідно відповів Полікарп і міцно стиснув простягнуту йому студентом руку.

— Васько, катай до Махоткіна по бублики,— Полікарп кинув Васькові мідяків, і той неохоче підвівся з ліжка.

— Навіщо? Адже ще п'ятеро лишилися,— Васько показав рукою на стилик.

— Катай, катай,— підганяв дядько, все позираючи на студента.

Васько вийшов. Він постояв хвилину за дверима. Чув, як студент сказав:

— Бойовий він у вас. Цікавий. Син?

— Небіж.

— Допомагає в ремесстві?

— Потроху. Вчу.

Васько був вкрай ображений на дядька. Він вийшов на вулицю сердитий і знехотя почвалав до крамаря.

— Ви будете Арсеній? — спитав згодом Полікарп у студента.

— Я самий.

— Гм... — промовив Полікарп, — чудне прізвище.

— Дивно, — погодився студент. Він пройшовся кілька раз по кімнаті, торкнув двері і, заклавши клямку в скобу, спинився перед Полікарпом.

— Тепер до справ. У друкарні Останкіна ви працювали?

— Три роки тому, — відповів Полікарп, не розуміючи, навіщо це знати Арсенію. Арсеній мовчав, щось роздумуючи. Ось він який, майнуло в голові Полікарпа. А скільки мови було про нього. Полікарп пригадав вечір у слюсаря Хованського, коли говорили про приїзд з Москви Арсенія. Спокійний голос Арсенія обірвав спогади.

— За що вас звільнили? — В тоні запитання Полікарп відзначив бажання перевірити особисто те, що Арсеній, мабуть, уже знав. Це сподобалося Полікарпові.

— Звісно за що — неблагонадійний. І от за старе довелося взятись, згодилася батьківська наука. — Він показав рукою на купу взуття під стіною.

— Так от, товаришу, — сказав Арсеній, — доведеться вам цими днями згадати стару професію. Ми захопимо друкарню. Треба буде випустити відозву. На робітників Останкіна надії мало, отже, будемо розраховувати на свої сили. Правда, з Москви я дещо привіз.

Арсеній повернувся спиною до віконця, витяг з-за пазухи згорток паперів і подав його Полікарпові.

— Передасте це на ткацьку.

Ховаючи під матрац прокламації, Полікарп притише-ним голосом питає Арсенія:

— Коли? Коли вже?

Арсеній пильно дивиться чоботареві в обличчя. В запалих очах, перетятих червоними ниточками, він читає ледве приховану тривогу.

— Швидко, Голишев. Швидко, — заспокоює старого Арсеній, — одним словом, будь готовий, можливо, завтра, можливо, позавтра, побачимо.

Він потискує Полікарпові руку і виходить. На розі Міщанської і Холодного провулка покручуючи вуса, стоїть урядник Перлов. Арсеній проходить повз нього, неприховано всміхаючись і прямо заглядаючи урядникові у вічі. Урядник дивиться йому вслід довго, аж поки зовсім зникає

з очей синя формена куртка. Цього молодика він бачить сьогодні вдруге на Міщанській, і невідомо чому це будить у ньому підозру. Урядник кидає свою варту і прямує в розкриті ворота невеличкого подвір'я. Через хвилину довга ворона кобила, припадаючи на передні ноги, трусить вулицею довготелесого урядника.

Арсеній вибирає людні місця. Але таке вже це місто, що людей на вулицях дуже мало. Арсеній іде неквапно, заглядає в кожне обличчя. В ці хвилини він нагадує перехожим юнака, що вийшов на ранкову прогулянку. На мить його увагу захопив гурт хлопчаків, що здійняли на вулиці куряву і наповнили її неймовірним гомоном.

Арсеній спиняється на дерев'яному тротуарі, намагаючись розгледіти крізь марево пилюки, що зробили хлопці. Тупотіння численних ніг розсипається на всі сторони, через вулицю пропливає ворона кобила з урядником Перловим у сідлі.

Арсеній робить кілька кроків назад і зникає в дверях невеличкої майстерні годинникаря.

— Ось погляньте, щось з годинником,— невдоволено простягає він старенькому майстрові свій годинник і позиряє через забруднені шибки на вулицю. Майстер розглядає годинник Арсенія, копірається у механізмі, обережно переводить стрілки і зрештою повертає власникові.

— Він зовсім справний,— здивовано каже старий, — годинник як годинник.

— Дякую. Дуже дякую.

Арсеній кладе на столик карбованець і зачинає за собою трухляві двері майстерні. Він прямує в протилежний бік. Пилюга на вулиці спадає. Арсеній притишує ходу, знімає кашкет і довго витирає хусткою шию і розчервоніле обличчя.

III

Вночі над містом пройшла гроза. Косий дощ нещадно сік посірілі стіни будинків. Одноманітний шум дощу, хлюпання води у рівчаках порушувалися кашканням фабричних електростанцій. Відчинивши вікно, Арсеній сів на лутку і охопив коліна руками. Вікно виходило в сад. У високій траві шарудів дощ, немов хтось ходив по ній. Пахла м'ята, осипався вишневий цвіт. Арсеній набирав повні груди повітря і слухав далекий відгомін грому. Це була якась над-

звичайна ніч, в яку хотілось мовчати і мріяти. У сірому небі, пробиваючи собі шлях крізь хмари, плив місяць. Одинокa зоря замигтіла в височині і, лишивши по собі вогневий хвіст, впала на обрії. В цю хвилину блискавка розірвала пільму, і у шибці, затулений з другого боку віконницею, Арсеній побачив відбиток свого обличчя, міцно зведені губи і блиск очей.

— Кажуть,— сказав Арсеній, звертаючись до друга, який лежав на ліжкові,— на небі стільки зірок, скільки людей на землі. Щойно впала зоря, виходить — померла людина.

Той, що лежав на ліжкові, засміявся.

— Пусте,— сказав він згодом переконливим густим голосом.— Ловити зорі в небі однаково, що журавля, коли синиця в руках. Люди живуть самі по собі, множаться і вмирають, а зорі існують самі по собі. І залежності тут немає ніякої.— Він знову засміявся.

Арсеній легко зіскочив з підвіконня, підійшов до ліжка і сів біля друга.

— Синиця в наших руках,— промовив він тихо,— треба починати. Робітники захилинаються від злоби. Голод і злидні стали постійними гостями у фабричних будинках. Це буде злочин, коли ми прогавимо слухний час.

Той, що лежав, підвівся, спершись на лікоть, і запалив цигарку. Полум'я від сірника на мить освітило чорнобородє заросле обличчя. Він був значно старший віком від Арсенія і досвідченіший. Це був старий підпільник більшовик, який встиг відвідати Сибір, побувати у Петропавловській фортеці і сходити пішки Росію.

— Миша,— назвав він Арсенія справжнім ім'ям,— ти кажеш правду. Зараз, справді, слухний час. Але у нас мало шансів розраховувати на повну перемогу. Тепер наша мета домогтися єдності в діях робітників. Об'єднати їх навколо чіткого визначених економічних і політичних вимог. Володимир Ілліч цього насамперед вимагає від нас. Особливо воно має вагу в такому місті.

Він замовк, затуляючись цигаркою, встав і підійшов до вікна. За вікном шумів дощ, і сипався на високу траву вишневий цвіт. Арсеній не порушував мовчання. Його старший друг відійшов від вікна, спинився перед ним і, поклавши ласкаво на плече свою важкувату руку, повчально сказав:

— Партія більшовиків у всіх своїх діях повинна виходити з наявних сил і завдань пролетаріату і вчити проле-

таріат, як найповніше використовувати свої сили. Ленін так вчить нас.

— Ленін.— повторив Арсеній,— я мушу побачитися з ним. Ти знаєш, я глибоко вірю в нашу остаточну і рішучу перемогу, бо в його руках кермо партії.

— Було б дивно, коли б ти думав інакше.

— Слухай,— хвилювання підносило Арсенія,— я добре вивчив тутешніх робітників, з багатьма з них я зв'язаний дружніми стосунками. Навіть найвідсталіші розуміють, що єдина партія, яка справді дбає про їхні інтереси,— це наша партія. Те, що ми маємо намір підняти, перетвориться в знаменне явище.

— Треба чекати, що в Москві.

— Так,— погодився Арсеній,— але я певний, звістки придуть завтра.

Вони замовкли, прислухаючись до шуму дощу. Раз по раз тишу розколював грім. Ніч відходила на захід. В сірому небі замайоріли криваві плями. Зі сходу мандрував новий, невідомий ще ранок, і кожний з них думав, що принесе цей червневий ранок.

IV

Погожого червневого дня 1905 року безперервні пронизливі фабричні гудки, як тривожна сурма, заграли над містом

Слово «страйк» вихором перекотилося по вулиці. Від будинку до будинку шугало воно, це коротке і владне слово. Арсеній приєднався до колони ткачів, які стрункими лавами посувалися до центру міста.

Коли тривожні гудки розірвали ранкову тишу, Полікарп Голишев напівроздягнений вискочив з підвалу. Він кілька хвилин постояв на вулиці, прислухаючись. По тротуару, як і завжди, посувалася юрба пішходів. Поспішали міщани, крамарі, у відкритих фаєтонах, здійсмаючи куряву, проїздили чиновники.

Полікарп замислився, дивуючись зовнішньому спокоеві вулиці, певний, що не мине й години, як цей спокій доценту зруйнує шквал, що покотиться з фабрик. Раптом на змиленому коні прискакав урядник Перлов. Кашкет йому збився набік, розчервоніле обличчя виявляло розгубленість. Він глянув спантелічено на Полікарпа і промчав далі. Чоботар засміявся. Міщанська вулиця відразу відчула

щось неладне. Полікарп збіг у підвал, засунув чоботарське сміття в куток і, надягаючи святкову вишивану сорочку, якимось схвильовано проказав:

— Ну, Васько, збирайся!

Васько саме підводив над подушкою заспане обличчя. Дядьків голос примусив поспішати.

Через кілька хвилин, тримаючись за черству дядькову руку, перебирав ногами, ледве встигаючи за ним. Чи то від здивування, чи то тому, що сон ще не зовсім відійшов від нього, Васько навіть не спитав, куди вони йдуть. Полікарпове обличчя якимось повітлішало, ніби хтось розгладив зморшки.

Вони минули кілька людних вулиць, звернули у незнайомий Васькові провулок і вийшли на широку площу. За площею протягнувся довгий високий паркан, і над ним у блакиті підводились димарі ткацької фабрики.

Побачивши великий гурт людей, Васько зніяковів. Полікарп прибавив кроку. Коли вони приєднались до натовпу, ніяковість Васькова зникла. Дядька зустріли привітно, потискували руку, ляскали по плечу.

Серед робітників пізнав Васько студента, який приходив до дядька. Арсеній стояв, оточений тісним колом робітників. Кипіла жвава розмова. Полікарп закивав йому головою і протиснувся до нього, потягнувши з собою Васька.

У небі, чистому й прозорому, раптом з'явилася хмарка. Вона лебединим крилом черкала синяву. Арсеній глянув на неї, ніби шукав чогось особливого в небі, а потім звернувся до робітників, що оточили його:

— Пішли, товариші! — Над натовпом на свіжовитесаному деревку заповм'янів багряний прапор. Вітер легко напнув його, і він розправився над сотнями гелів, як вітрило.

Арсеній ішов спереду і посміхався. Поруч з ним крокували члени страйкового комітету. Літні бородаті майстри мружили очі на Арсенія.

З кожним кроком колона виростала. Мовчки приєднувались чоловіки, жінки, діти. Арсеній оглядався. Він вдоволено відзначив про себе це зростання. Гордість наповнила його душу. В чітких кроках робітників він чув надзвичайну музику. Кроки лягали на брук, немов удари барабана, що будить тривогу перед великим боєм.

Арсеній пригадав, як ще вчора на засіданні страйкового комітету Лященко — представник місцевої організації меншовиків — пропонував, щоб керівники не брали участі в

страйкові. Яка ганебна пропозиція! Навіть у цю мить, згадавши її, Арсеній не може не обурюватись. Він добре пробрав цього крутія Лященка, який злякався бою. Керівники мусять бути з страйкарями в найнебезпечніші хвилини. Арсеній розумів, що Лященком, крім боягузтва, керує зрадницька мета підірвати авторитет більшовиків.

Хіба не радість іти на чолі демонстрації, вести сотні людей за собою. Арсеній озирнувся. Кожне обличчя, натруджене й суворе, світилося радістю. Він бачив теплі погляди жінок, літніх і молодих, дітей, що їх вони вели за руки, зосереджені погляди чоловіків, рішучість в очах молодих робітників.

Це був початок єдності.

Хтось подав Полікарпові гармонію. Полікарп зраділо схопив її, і Васько, як і всі інші, почув дивні бадьорі звуки. «Варшав'янка» полум'ям пройшлась по серцях. Арсеній схвально кивнув головою Полікарпові і, знявши з голови кашкет, затягнув революційний гімн. Співали всі.

Залізна бадьорість, владна і непоборна, бриніла в голосах.

Вулиці зустріли демонстрантів з тривогою і цікавістю. З вікон у щілини гардин і фіранок виглядали налякані міщани. Закривали поспішно двері крамниць, замикали ворота будинків. Тримаючись руками за серце, примчав у розкішному фаєтоні міський голова Бабокін, зляканими очима розглядаючи демонстрацію.

У похмурому будинку, що відгородив себе від вулиці високою цегляною стіною, люто помахаючи кулаками перед носами урядників, бігав поліцмейстер. Урядники стояли струнко, схожі один на одного обличчям і поставою. З глибокої ніші мертвими очима дивився на них цар. Золочена рама, запаскуджена мухами, тьмяно виблискувала над письмовим столом.

— Це бунт! Революція!— кричав поліцмейстер.— Перевішати вас всіх! Розстрілять! Пороть! Як ви допустили? Припиніть, я наказую!

Він аж захлинався від крику, бігав по кабінету, кидався у глибоке шкіряне крісло, але сам не знав, що робити. Щохвилини він чекав наказу з Іванова. Задеренчав телефон. Поліцмейстер, ніби рятувальне коло, схопив тремтячими пальцями трубку. Низький охриплий голос фабриканта Лотошнікова зазвучав біля вуха.

— Чому ви не вживаєте заходів? Я буду скаржитись

губернаторові! — кричав Лотошніков. — Спинилися фабрики, збиток державі... Чому ви бездіяльні?

— Федот Федотович, — поліцмейстер мимохить витягнувся струнко перед телефоном. — Любусенький, любусенький. Я б з великою приємністю... але я боюсь, — він гнівно глянув на урядників, та, махнувши на все рукою, сказав одверто: — Розумієте, що може з цього вийти. До того ж і наказу немає з Іванова, чорт знає цих лібералів.

— Це боягузтво! — крипів у трубці голос Лотошнікова. — Я беруся відповідати за все. Негайно припинить страйк. Розженить їх! Стріляйте, бийте, робіть що завгодно!..

— Ваше благородіє, до телефону з Іванова!

Поліцмейстер кинув трубку, не дослухавши Лотошнікова, побіг у суміжну кімнату. Через кілька хвилин, зрівноважений і суворий, він вийшов до урядників. Торкаючи пальцями сиву ріденьку борідку, наказав своєму помічникові:

— Випускайте обидві сотні козаків. Під вашу особисту відповідальність взяти Михайла Фрунзе, студента під прізвищем Арсеній. Наказ з Іванова. Розумієте?

Помічник, низенький, присадкуватий, з невиразним одутлим обличчям, жандармський офіцер, віддав честь і, мовчки повернувшись на підборах, вийшов з кабінету. Урядники один за одним, притримуючи шаблі, пішли за ним.

З двору поліційної управи норовисті коні винесли на вулиці дві сотні кінноти. В першій шерензі скакали урядники на чолі з жандармським офіцером.

V

Юрба гомоніла. Арсеній перший побачив, як з провулка вискочила кіннота. Присадкуватий офіцер, розмахуючи над головою блискучою шаблею, відділився від козаків і в супроводі чотирьох урядників наблизився до демонстрантів.

— Розійдіться! — вигукнув він, спиняючи коня.

— А що ми таке вдіяли, що ви на нас військом наїхали? — лагідно спитав літній робітник, виступаючи наперед.

— Маніфестації заборонено.

Кінь нетерпляче бив ногами брук, крутився і заважав говорити, офіцер шукав у натовпі когось очима. Арсеній арозумів. Він насторожено чекав.

— Розійдіться миром, інакше я змушений буду вжити заходів, — погрозив офіцер. І все продовжував шугати очима по численній юрбі, шукаючи когось. Нарешті він знайшов. Маленькі заплали очі спинились на Арсенії і стали нерухомо.

— Розходьтесь, — втретє наказав офіцер і поманив пальцем урядника. Скоса позираючи на демонстрантів, він нахилився до урядника і щось зашепотів на вухо План офіцера був звичайний. Почнуть розходитись, негайно затримати Арсенія. Якщо чинитимуть опір, все одно взяти. Урядник відійшов від офіцера і пішов просто на юрбу.

Арсеній міцно стиснув у кишені револьвер. Він на мить зібрав всі свої сили, щоб опанувати себе. Йому, як і всім, що стояли поруч з ним, членам страйкового комітету, було ясно, куди поціляє офіцер.

Хтось із членів комітету зашепотів на вухо, що Арсенію слід зникнути. Він навіть почав пропонувати, як саме це зробити. Але Арсеній відкинув цю пропозицію. В такі серйозні хвилини він мусив бути разом з страйкарями.

«Коли б усі, що стоять за моєю спиною, мали в руках зброю, — подумав Арсеній, — о, тоді б ми розмовляли інакше». Кільки хвилин тривало важке мовчання.

Полікарп Голишев підійшов до Арсенія. Гармонія хиталася через плече. За руку вчепився Васько. Наляканими очима дивився він на дядька.

Арсеній глянув на нього і сказав:

— Дарма, діти тут, — але водночас виникла інша думка: — Ні, це краще, ця картина згодиться їм у майбутньому.

— Вам краще піти, — тихо вимовив Полікарп, — я проведу вас.

— Ні, Голишев. Це не годиться. Ми будемо всі разом.

— Товариші! — Арсеній повернувся обличчям до демонстрантів. Він твердо наважився не відступати. Десятки облич застигли, звернені до нього. За спиною залунав цокіт підків.

— Товариші! — ще голосніше крикнув Арсеній. — Не розходьтесь! Ніхто не має права заборонити нам ходити по нашій землі. Вся робітнича Росія піднімається проти гнобителів. Ми не отара овець, щоб розбігтися від удару нагая. Ми вимагаємо...

Постріли обірвали Арсенія. Розгорнувшись в одну шеренгу, вершники оточували демонстрантів. Поки що стріляли вгору. Діти і жінки здійняли крик. Арсеній відступав

разом з усіма. Йому кортіло вихопити з кишені револьвер і розрядити обойму в заліплені хрестами груди офіцера. Свистіли нагаї, дзвеніли шаблі. Полікарп затуляв грудьми Арсенія. Васько не випускав дядькової руки і схлипував. Урядник і двоє козаків підскачили до них. Над головою Полікарпа блиснула шабля. Кінь рвонув убік. Козак похитнувся, і шабля, крутнувшись в його руках, упала на голову Васька. Не пам'ятаючи себе, Арсеній вихопив револьвер і вистрілив в упор. У цю мить над ним засвистів нагай і окрутився навколо плеча. Кінь рвонув з місця, і Арсеній упав. Його потягло по землі за конем. Козак скажено гнав. Арсенія било по брукові, кидало на всі боки, каміння врізалось в тіло. Він знепритомнів...

Понівеченого Арсенія виніс на руках Полікарп.

Завулками, як дитину, проніс він непритомного в Слобідку у маленький будиночок, схований у зеленому саду.

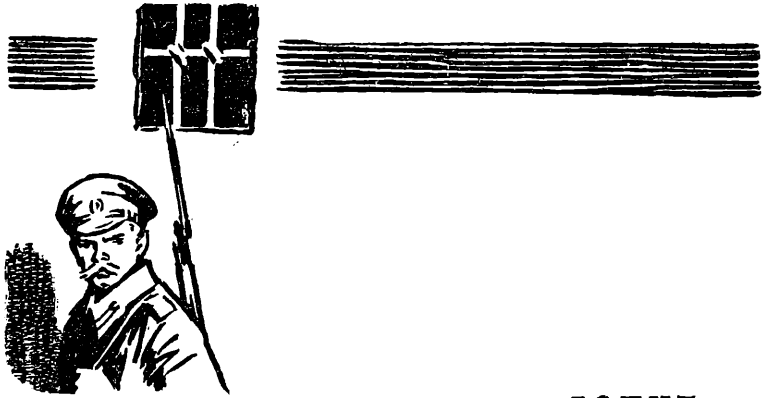
Розпростершись на брукові, лежав з перебитою головою Васько. Скрючені пальці розкинутих рук щупко вчепилися в потолочену землю.

Спадала спека. З вулиць прибирали вбитих. Курява тонким маревом ходила над містом.

Поліцмейстер складав рапорт. З досади покусуючи вус, він сповіщав, що революціонера Михайла Васильовича Фрунзе, він же Арсеній, затримати не пощастило і що для цього вжито всіх заходів.

Поліцмейстер підписався, з серцем кинув перо і виглянув у відчинене вікно. Непорушна і таємнича тиша тішила його.

Небо було блакитне, майже прозоре, лише невеличка сіра хмарка, мов лебедине крило, розтинала височінь, пробираючись до загасаючого сонця.

ДОПИТ

З

ранку падав вологий сніг. Рясно встеляв плити тротуарів. У місті панував звичайний зимовий спокій.

Генерал-майор Мілков виїхав у закритому екіпажі. За екіпажем на достатній відстані, передбачуваній інструкцією про охорону державних осіб, скакала варта.

Це був ранковий моціон генерала. Він мовчки смоктав задимлену довгу люльку і думав про важкі часи.

Генералові подумалось: мабуть, зараз в його лісах у Владимирській губернії шугають зайці. Як було б прекрасно перекинути через плече рушницю і в супроводі економів вийти на полювання. Але справи, справи...

Генерал презирливо закопив нижню губу, і бакенбарди торкнулися твердого коміра мундира. Виявилось, що не так легко залишити Владчмир і виїхати в свій маєток. Знайшлися люди, що загрожували його спокоеві, власності, добробуту. Які мерзennі дії цих людей. Генерал знову захвилювався, хоч хворе серце погребувало спокою, і лікар суворо вимагав цього. Але до біса той спокій, коли не знаєш, чим скінчиться сьогоднішній день!

Екіпаж мчав центральною вулицею. М'яко коливався на пружних ресорах. Пішоходи, не спиняючись, довгими поглядами, проводжали екіпаж. На перехрестях віддавали, завмираючи струнко, честь городові.

Коли проїздили біля в'язниці, генералові спала дивна і не зовсім зрозуміла навіть йому самому думка. Він звелів кучерові завернути у в'язницю. Кучер здивовано знизав плечима і, виконуючи наказ, повернув екіпаж. Коні процокотіли підковками по мосту і стали біля високої залізної брами. Охорона оточила екіпаж. Доки відчиняли браму, генерал хвилювався, думаючи про своє вирішення. Він стулив почервонілі повіки, немов бажав дати на часинку відпочинок хворим очам.

Коли екіпаж спинився біля ганку канцелярії в'язниці, генерал, немов прокидаючись від важкого сну, повів плечима і, не зовсім розплющуючи очі, виглянув на подвір'я.

На ганок вискочив начальник централу Гудима і ще якісь чини.

Рябе обличчя тануло в улесливій посмішці, плутаними кроками підскочив начальник до екіпажа і, витягнувши струнко, охриплим голосом, що видавав певні його нахили, привітав генерала.

— Без гомону, мій дорогий,— сказав генерал, спираючись на простягнуту руку і виходячи з екіпажа.

Крадькома глянувши на в'язницю, він помітив у загратованих вікнах обличчя людей. Підбираючи рукою довгополу шинелю, пройшов у канцелярію.

У кабінеті начальника генерал, крекчучи, вмовив своє подагричне тіло в крісло і знову запалив люльку.

Гудима, не догадуючись, чим пояснити несподівані відвідини в'язниці такою високою особою, і маючи на душі чималі гріхи, трохи хвилювався, нетерпляче чекаючи цієї хвилини, коли йому стане відома мета приїзду.

Генерал не поспішав. Посмоктавши люльку, він спокійно дивився в стурбоване обличчя Гудими, потім кинув оком на брудні стіни, прикрашені портретами царів, і почав вистукувати пальцями по столу. Це вистукування було відомою ознакою того, що генерал не «в серцях». У Гудими відлягло.

«Виходить, мене розпикати не буде»,— полегшено подумав він.

— От що, мій дорогий,— сказав фамільярно генерал, рідко коли дозволяючи собі таку вільність з підлеглими.— Приведи сюди того... як його...— Генерал нарочито пом'явся, не назвавши прізвища, але Гудима відразу вгадав, про кого йдеться. Хто ж інший міг цікавити генерала?

Гудима догідливо дзенькнув шпорами і вимовив:

— Фрунзе, ваше превосходительство, політичний з ка-
мери № 16.

— Еге ж... мій дорогий.

Генерал засмоктав люльку і ближче підсунув крісло до
стола.

Гудима вийшов.

Генерал прислухався, як танули важкі кроки людини у
довгому коридорі в'язниці. Лишившись на самоті, він від-
чув неспокій. В напруженій тиші одноманітно цокав стінний
годинник. Через високе загразоване вікно генерал бачив
широкий плац в'язниці, оточений міцною кам'яною стіною.
По стіні з рушницею в руках туди й сюди ходив вартовий.

Генерал незчувся, як рипнули, відчиняючись, двері і пе-
ред столом опинилася постать ув'язненого.

Мілков цікавим поглядом пройшовся по всій постаті
Фрунзе. Він бачив його вперше. А знав і чув про нього
чимало. Як якусь заморську птицю, розглядав генерал
ув'язненого революціонера.

Йому кортіло бодай з зовнішності цієї людини відкрити
ознаки цієї впертості і небезпеки, про яку так багато й
суворо писалося у зведеннях жандармерії.

Вирішивши віч-на-віч зустрітись з головним бунтарем,
Мілков зовсім не думав цією зустріччю вплинути якось на
хід думок Фрунзе.

Ця зустріч повинна була стати інтимним початком май-
бутніх офіціальних зустрічей на суді, який мав вирішити
долю Фрунзе.

Проте дії жандармського генерала не позбавлені були
сподівань вивідати дещо в цій інтимній бесіді.

Молода людина середнього зросту, з ясним поглядом
очей, набряклі повіки, заросле обличчя. В'язень стояв спо-
кійно, навіть занадто невимушено, і це не могло не драту-
вати генерала.

Проте свого невдоволення генерал не виявляв. Фрунзе
так само з цікавістю дивився на жандарма.

Він без страху і належної шанобливості, як це не ли-
чило б ув'язненому (так подумав Мілков), переводив очі
з генералового обличчя на вкриті медалями груди.

Фрунзе міг наперед сказати, які питання посиплються
з старечих вуст. Він навіть знав, що цей допит, який мав
ніби невинний характер, розпочнеться з незмінного запро-
шення:

— Сядьте!

І пухла рука генерала простягне йому срібний або золотий портсигар, і лагідним голосом, ніби зверненим до співрозмовця, генерал запропонує:

— Паліть, будь ласка.

Так і сталося. Фрунзе сів, взяв із золотого портсигара цигарку і запалив.

Генерал якось увесь підібрався у кріслі, і від цього руху плечі його звелися вгору, а голова подалася вниз.

— Ви знаєте, що через два дні має розпочатися слухання вашої справи,— сказав генерал, поклав на стіл люльку і теж запалив цигарку, виправляючи цим свій промах, бо в'язень міг відгадати, яку спеціальну мету має його портсигар. Фрунзе усміхнувся, зрозумівши генеральський вчинок.

Мілков продовжував:

— Наскільки мені відомо, ваш оборонець готовий. Я хотів просто, неофіційно порозмовляти з вами. Ми всі — люди, перед лицем небесного повелителя однакові. Але на землі, на землі, пане, кожний мусить виконувати свою місію, звичайно, корисну державному ладу.

Генерал затагнувся і, доки легені його наповнювались цигарковим димом, намагався знайти на обличчі Фрунзе вияв ставлення до своїх слів.

— Так от,— вів далі генерал, пускаючи струмок диму вгору,— я хочу поставити вам кілька запитань, на які ви вільні відповісти або не відповісти. Бо це не допит, а звичайна розмова.

— На допиті я так само хазяїн собі,— зауважив Фрунзе, перебиваючи генерала.

Мілков примружив повіки і удав, що не дочув.

— Ваша провина важка. Ви надто завинили перед державою. Підняти руку на існуючий лад, сіяти смуту,— генерал заговорив тихо, ніби боявся, що хтось може підслухати ці небезпечні слова.— Чи свідомі того, який тяжкий злочин заподіяли ви?

Генерал замовк, одвернувши голову до вікна.

— Ми — люди,— продовжував він, нахилившись через стіл.— я повторюю, ми — люди і, на жаль, живемо тільки раз.

— На жаль,— сказав Фрунзе, заглядаючи у вічі генералові.

Не розуміючи, як розцінити ці слова в устах ув'язненого, генерал похитав головою.

— Помилку іноді виправляти пізно але іноді можливо.
У вас є ця змога.

Фрунзе різким ударом загасив цигарку і кинув недокур-
ок у попільничку. Він глянув генералові просто у вічі і,
ніби зважуючи кожне слово, сказав:

— Ви хочете підкреслити, що мені загрожує смерть.
Дарма. Я знав про це хоча б уже в ту хвилину, коли пере-
ступив поріг камери смертників. Я не запитую вас, яке ма-
ють право ще не засуджену людину поміщати в цю камеру.
Та це ваше право, ви вільні в своїх діях.

Генерал, вслухаючись у кожне слово, раптом підвівся
і, перехилившись через стіл, майже на вухо прошепотів
Фрунзе:

— Але у вас є змога одвертістю виправити свій злочин.
Бути одвертим. Бодай тільки зо мною. Зараз.

Генерал упав у крісло і, впинаючись пальцями у холодні,
оббиті цератою поруччя, чекав.

Могло статися так: або в'язень схопиться з місця і від
обурення закричить, люто замахає кулаками, або він зго-
диться.

Фрунзе не схопився з місця. Він нічим не виявив свого
обурення. Генерал майже тремтів від напруження.

«Невже він скаже? Все? Все до краю? Яка це буде
перемога! Так! Ось він починає. Проте що це?»

Генерал відкинувся на спинку крісла і занімів.

Дзвінкий, бадьорий сміх, глузливий і переможний, кле-
котів у прокурених стінах кабінету начальника в'язниці.

Фрунзе сміявся на повний голос.

— Припиніть,— скипів генерал.— Негайно припиніть!

Фрунзе встав. Він мовчки глянув на жандарма повним
ненависті поглядом.

Погляд його прослизнув над лисою головою. У шибці
він побачив мур в'язниці. По муру крокував вартовий. Па-
дав пухкий січневий сніг. Фрунзе захотілося звести рuku,
жбурнути, як тріску, цього езуїта-генерала, який щойно
пропонував йому зраду, розтрощити вікно і вирватись на
волю.

Чи не відгадуючи ці думки, Мілков, опанувавши себе,
перевів небезпечну розмову на інше, ніби щойно нічого не
сталось.

— У вас під очима синці, очі червоні. Читаєте? — спи-
тав він.

— Вивчаю англійську мову.

Генералові очі забігали, і в куточках вуст лягла тонка іронічна посмішка.

— Ви дивуєтесь,— спитав Фрунзе,— мовляв, як це людина, сидючи в камері смертників, готуючись на шибеницю, вивчає іноземну мову. Вам цього не зрозуміти. Ніколи. Але колись,— швидко і впевнено закінчив Фрунзе,— ви відчуєте силу цієї впертості.

— Як знати? Як знати? — сумнівно захитав Мілков головою.

— Все? — спитав Фрунзе, висловлюючи цим небажання продовжувати розмову.

— На сьогодні все,— підкреслив генерал.— Скарг у вас нема?

— Скарги є,— відповів Фрунзе,— але не на владимирську в'язницю. Є скарга на в'язницю, що носить ім'я «Російська імперія», та не вам дано розв'язати цю скаргу, бо ж служите цій імперії охоронцем. Ми самі розв'яжемо цю скаргу. Ми самі!

Фрунзе замовк і вирішив більше не промовити ні слова.

Генерал нервово стукнув двічі по столу долонею. Тієї ж хвилини на порозі блиснула оголена шабля жандарма.

— Візьміть!— наказав генерал, ховаючи очі від Фрунзе.

Знесилений, він завмер у кріслі. Вбіг Гудима і догідливо клопотався біля генерала.

— А знаєте, він небезпечний,— промовив Мілков, звертаючись до Гудими,— з ним на самоті того..

— Ваше превосходительство, будьте спокійні, — улесливо заспокоїв начальник і показав рукою на порт'єру на протилежній стіні, що прикривала двері в суміжну кімнату. Він підійшов, смикнув шнур, і порт'єра розсунулась. У глибокій ніші, спираючись плечима на двері, стояло два жандарми.

— Ступайте,— наказав їм Гудима.

Коли жандарми зникли, Мілков похвалив:

— О, у вас безпечно!

— Будьте певні, ваше превосходительство, — зрадив начальник в'язниці. — А Фрунзе я б, знаєте, прибрав до рук.

Гудима для більшої виразності стиснув свій великий кулак і помахав перед собою.

— Не варто,— махнув пальцем Мілков,— однаково шлях його — на шибеницю.

І, зрозумівши, що сказав зайве, передрікаючи вирішення суду, суворо сказав:

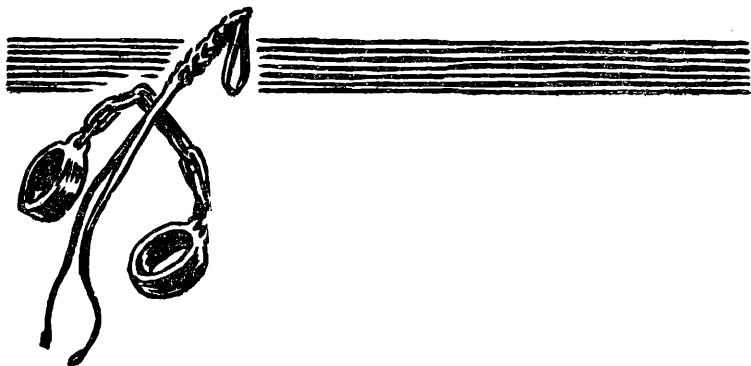
— А у вас тут брудно, гидко, пилюги на два пальці скрізь, це ж не шинок.

Гудима витягнувся струнко і, розуміючи причину раптової зміни в настрої генерала, сказав:

— Точно так, ваше превосходительство, не шинок, а в'язниця.

Генерал безпорадно махнув рукою.

Влізаючи рукою в шинелю, яку послужливо тримав Гудима, він з жалем відзначив, що ранковий моціон зіпсовано.

В КАМЕРІ СМЕРТНИКІВ

Військовий суд у місті Володимирі 26 січня 1909 року за закритими дверима ухвалив: Фрунзе Михайла Васильовича (він же Арсеній), належного до соціал-демократичної партії більшовиків, за зловмисну діяльність проти існуючого державного ладу, за збройний опір поліції— покарати на смерть через повішення.

Підсудний Фрунзе з спокійним, нерухомим обличчям вислухав вирок. Єдине, що цікавило його,— це час, коли станеться страта.

Голова військового суду генерал-майор Мілков з великим задоволенням зміцнив своїм підписом судову ухвалу. Вгорі він власноручно приписав навкоси: «Підстав для опротестування нема».

Засудженого вивели. Він ступав, сповнений дивним спокоєм і рішучістю. Він розумів, що надії на врятування немає. Сідаючи в чорну тюремну карету, що нагадувала катафалк, Фрунзе набрав повні груди п'яного зимового повітря. Ніби прощаючись, із замилюванням дивився на засніжене суворе подвір'я суду.

Поліцей, який стояв за спиною, прискорив це прощання, нетерпляче підштовхнувши його ефесом оголеної шаблі. Фрунзе сів у карету і зімкнув повіки. Він намагався

зберегти рівновагу і нічим не видати свого хвилювання. Це була якась неймовірна боротьба мислі і почуття. Половину життя віддав би він, щоб у цю мить бути разом з товаришами. А от через день-два кати заберуть у нього все життя, не те що половину. Яке безглуздя!

Карета прогуркотіла через місток і в'їхала у двір тюрми. Фрунзе, оточений вартою, увійшов у кам'яний мішок. Гудима, вже сповіщений про вирок, зустрів в'язня глазливого посмішкою. Він сам відчинив двері камери і, знущаючись, вимовив:

— Пожалуйте!

— Мерзотник! — спокійно сказав йому в очі Фрунзе і переступив поріг камери. Якусь хвилину стояв біля порога, неспроможний ступити крок. Крізь маленьке віконце, що містилося майже під стелею, на забруднені стіни й підлогу камери падало тьмяне світло. Це був справжній занедбаний колодязь, де людям судилося дотлівати останні дні, готуючись прийняти смерть. Не звертаючи уваги на в'язнів, що сиділи на цементній підлозі, Фрунзе опустився на єдиний у камері табурет, пригвинчений до підлоги. Стиснувши руками голову, він похитувався з боку на бік. В'язні з острахом позирали на нього, без пояснень розуміючи долю Фрунзе.

Він сидів так недовго. Випростався, притулився до мокрої стіни і оглянув затуманеними очима камеру. Провів рукою по неголених щоках і, невідомо до кого звертаючись, наче спокійно вимовив:

— Треба поголитися.

Довготелесий Андрон, селянин Владимирського повіту, ув'язнений за замах на поміщика, скорботним поглядом зміряв Фрунзе і повчально сказав:

— Богу помолись, хлопче! Воно легше на страту буде йти.

В'язні гнівними поглядами обпалили Андрона. І, ніби сам зрозумівши недоречність свого зауваження, старий селянин звернувся до них:

— Ви чого? Бог є. Його за правду теж кували. Ось дивлюся на вас, ось ти, — він ткнув пальцем на низенького чорнобородого чоловічка, — ти, Феклушкін, — розбійник. Тебе на шибеницю варто послати, — простодушно заявив Андрон, — а от тебе, Маслюченко, їй-право, жаль.

Маслюченко, кинутий у тюрму за розповсюдження революційних прокламацій, сердито перебив старого:

— Облиште, дядьку! Нічого вам, видко, не втлумачиш. Бог... Ви і поміщик ваш в одного Христа вірите, проте поміщик шкуру з вас спускав...

При цьому нагадуванні Андронове обличчя розчервонілося. Він схопився і майже закричав:

— Потому за правду я стою! Бог правду любить... і я не грішний, не грішний, — бурмотів старий, хитаючи бородою.

Фрунзе, що весь час мовчав, тихо сказав:

— Не туди, батьку, гнеш. Дієш по-одному, а міркуєш по-іншому. Бог твій, і поміщики, і фабриканти, і цар — це єдиний наш ворог. Розумієш? Єдиний! І в світі існує правда, — піднесено вигукнув Фрунзе, — правда робітників і селян. За цю правду треба боротись, і вона переможе. Це мусить бути запекла і невпинна боротьба.

Очі у Фрунзе загорілися. Схвильовано вимовляючи кожне слово, він, сам не помічаючи того, запалював таким же завзяттям кожного в цій брудній, смердючій камері. Він спинився і, торкнувшись рукою чола, ніби щось пригадуючи, сказав:

— Мене засудили на страту через повішення.

В'язні з внутрішнім тремтінням сприйняли цю звістку, яку так спокійно проронили вуста засудженого. Ніхто з них не ворухнувся, впиваючись очима в одверте, схвильоване обличчя. Чорнобородий Феклушкін, змахуючи величезним кулаком з вії сльозу, невідомо кому загрожуючи, крикнув:

— Душогуби! Роди!

Жандарм за дверима двічі стукнув прикладом і, заглянувши у «глазок», сказав:

— Ви тихше, тихше там, чорт забери!

Фрунзе почекав, поки стихнуть кроки вартового, і, нахиливши голову, тихо промовив:

— Лягайте, товариші, лягайте!

Він сам простягся на солом'яній підстилці і, вмостивши голову між руками, машинально рахував кроки Маслюченка, який ходив з одного кутка в другий. І коли той раптом спинився, Фрунзе підвів обличчя і попросив:

— Ходіть. Будь ласка, ходіть.

Маслюченко знову став ходити, не розуміючи, як за-спокійливо впливають його кроки на Фрунзе.

Ніч минула безсонна, у глибокій тривозі, повна різних думок і хвилювань. Це була якась неповторна ніч, яку Фрунзе проніс у своїй пам'яті через все життя. І завжди у

найскрутніші години він пригадував цю жахливу ніч у камері № 16 Владимирського централу, камері смертників.

В ту ніч народилася незламна безстрашність, невидана сміливість, що, як креміль, вибивала вогонь.

Ні другого дня, ні наступної ночі Фрунзе ні слова не проронив про свою долю. Він зберігав, як найцінніший скарб, мовчання, з таємною надією чекаючи звісток з волі. В одну з наступних ночей відчинилися двері тюрми, і забрали Феклушкіна. Через день забрали Андрона. Вони не повертались. Маслюченка випустили напередодні, перед стратою Феклушкіна, і, покидаючи камеру, він не стримався від сліз, прощаючись з Фрунзе.

Лишившись сам, Фрунзе годинами просиджував на табуреті, перегортаючи сторінки словника англійської мови. У «глазок» зазиравав цікавим оком начальник централу Гудима. Єхидно усміхаючись, проказував:

— Перед смертю учиться...

Минув січень. З виконанням вироку не поспішали. Фрунзе догадувався, що рука друзів всякими способами намагається відтягнути страту, готуючи врятування. Він якось звик до свого стану, вимірюючи своє життя одним днем, кожної ночі чекаючи смерті. Не раз уночі його неспокійний сон проганяли кроки. По кроках він навчився відгадувати, з якою душею йшли на страту. Чи охоплював жах безодні, чи, навпаки,— був спокій. Він навіть почав лічити, скільки виводили щоночі, і нігтем надряпав на стіні цифру: 26.

«Вони хочуть розстріляти всю Росію,— гірко подумав Фрунзе однієї ночі, шукаючи в цьому собі порятунку.— Яка марна спроба!»

В неймовірному напруженні минали ночі чекання смерті. Одного разу на порозі камери з'явився Гудима, поруч з ним стояла у шинелі, очевидно, високопоставлена державна особа, її оточували офіцери, і кожен з них дивився на Фрунзе такими очима, ніби чекав, що той може кинутись на державну особу і перегризти їй горло. Особа досить вільно роздивлялась постать в'язня. Помітивши в руках Фрунзе книжечку, вона щось спитала у начальника тюрми. До Фрунзе долетіли слова, якими Гудима титулював високе начальство:

— Ваше височество... в'язень вивчає іноземні мови.

Великий князь здивовано знизав плечима і повернувся до Фрунзе спиною. Кожний з начальства, хто приїздив у Владимир, вважав за свій обов'язок поглянути на відомого

смертника-революціонера. Дивилися крізь розчинені двері, частіше хвилинами у «глазок». Фрунзе повертався спиною до дверей і сидів нерухомо.

Гудима був радий показувати начальству важливого в'язня. Він робив це з великою приємністю, відчуваючи, як кожні такі відвідини підносять його авторитет: мовляв, така важлива птиця в його руках.

Уночі б квітка на порозі камери з'явився наглядяч.

— Фрунзе,— сказав він, як завжди, байдужим голо- сом,— у контору!

Фрунзе встав з підлоги. На одну мить так застиг, об- водячи камеру очима. Щось різко урвалося в грудях. Він добре знав, що означають слова — «в контору». Наважив- шись, він розправив плечі і переступив поріг камери.

В коридорі тільки тужно дзвеніли на ногах кайдани. Стояла гнітюча тиша. Фрунзе знав — в інших камерах слу- хають. Він суворо, з якоюсь дивною твердістю, крикнув на повний голос:

— Товариші, прощайте!

Враз ця мертва тиша вибухнула неймовірним галасом. Десятки кулаків люто били в двері.

— Хай живе Фрунзе!

— Хай живе партія більшовиків!

— Смерть цареві!

— Смерть катам!

Наглядяч заспішив, підштовхуючи Фрунзе.

Шторм протесту й ненависті клетотів у похмурих ка- зематах центру.

Кайдани дзвінко вдарялись об цементну підлогу. Фрун- зе зібрав усі сили і нарешті заспокоївся. Він відчув, що сама смерть тепер не страшна.

Коли він увійшов у канцелярію тюрми, назустріч ки- нувся адвокат.

— Голубчику, Михайле Васильовичу, радісна звістка: вирок скасовано. Призначено перегляд справи.

Фрунзе гірко усміхнувся. Однаково він не вірив. Наві- що адвокат удався до такого способу заспокоєння? Це зов- сім зайве.

Спиною до Фрунзе біля вікна стояв начальник тюрми Гудима. Він не ворухнувся, коли адвокат схвильовано й ра- дісно сповіщав Фрунзе про перегляд судового вироку.

Адвокат не розумів стану Фрунзе. Невже він незадово- лений з такої радісної звістки? Які дивні ці більшовики!..

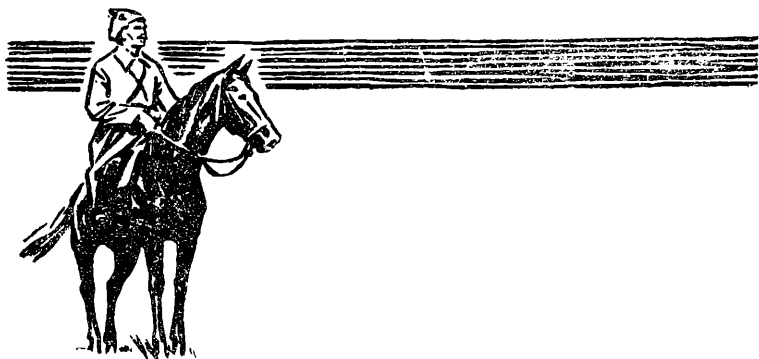
— Ви що, Михайле Васильовичу?—Адвокат розводив руками і мружив короткозорі очі.

Начальник тюрми одійшов від вікна, спинився перед Фрунзе, глянув на нього презирливо і ненависно:

— Так, ваш захисник каже правду,— і поквапливо відійшов од в'язня, вже на порозі додавши:

— На жаль! Так-с!

Коли тюремний слюсар нахилився до ніг Фрунзе і почав знімати кайдани, лише тоді Фрунзе зрозумів, що смерть залишилась десь за порогом.

КОМАНДАРМ ЧЕТВЕРТОЇ

Від Самари до Уральська, по степових шляхах і збитих трактах, мела віхола. Сніжні самуми кружляли в степу. В такий лютий січневий день 1919 року прибув до Самари новий командарм Фрунзе.

В штабі на нього чекали командири бригад і полків. Він поїхав туди прямо з вокзалу. Притримуючи рукою довгу кавалерійську шинелю, командарм, трохи шкутильгаючи, неквапно піднявся брудними сходами і зайшов у велику задимлену залу, де зібрався увесь начсклад. Він неквапно роздягнув шинелю, поклав її на стілець і зняв сіру смушкову шапку, на якій ясніла п'ятикутна зірка.

На командарма дивилися з цікавістю, і прихована тривога позначилася на обличчях присутніх. Фрунзе ходив по залі, потираючи замерзлі руки, ніби давав змогу розглядіти себе. Насторожені погляди супроводили кожен його крок.

Михайло Васильович відразу зважив обставини. Ще в центрі йому стало відомо про анархістські настрої 4-ї армії, зокрема з глибоким обуренням він сприйняв ганебне вбивство членів Реввійськради Ліндова і Майорова. Новий командувач мусив покарати винних, навести порядок і підняти армію на розгром Колчака.

Командири сиділи, очікуючи, що скаже Фрунзе. Походивши, він сів за стіл і, звертаючись до командирів, спокійно, але з відтінком суворості в голосі, наказав:

— Прошу відрекомендуватися.

Командири один за одним називали свої прізвища і частини, якими командували. Щоразу командарм заглядав у записну книжку, щось відзначаючи в ній олівцем. Такий початок знайомства здивував начсклад. Вони чекали принаймні якоїсь вступної промови і нагадування про вбитих членів Реввійськради.

Закінчивши процедуру знайомства з командирами, особливо детально розпитавши комбрига Плясунова, командарм звелів роз'їхатись по частинах. Коли один за одним вони вийшли з зали, Фрунзе зажадав від начальника штабу списки особового складу частин, розташованих в Уральську. Він написав наказ про проведення слідства в справі вбивства членів Реввійськради і замкнувся в кабінеті сам. Всім, хто намагався побачити командарма, ад'ютант відмовляв.

Допізна сидів над картами Фрунзе. Не зважав ні на втому, ні на голод, — не до того було. Далеко по півночі командарм звелів подати машину. Старенький «бенц» тремтів усім своїм непоказним тілом біля під'їзду командування. Виходячи з будинку, Фрунзе вимогливо зауважив чальникові штабу:

— Це неприпустимо. Чому не виставлено біля головного входу варту? негайно дайте розпорядження.

Він сів у машину.

— По місту, — наказав шоферові, вмощуючись на протертих подушках. Машина, здіймаючи неймовірний гамір, трусилася по розбитому бруку. Сніжна смуга виростала заклопоношено. Пливли навстріч будинки, тьмяно освітлені тротуари. Місто наче причаїлося в чеканні невідомого. Фрунзе зітхнув, подумавши, що завжди йому доводиться встрявати в отакі плутані справи...

Кінь легко взяв бар'єр. Як ластівка, розпластався над парканом і, торкнувшись ногами замерзлої землі, помчав риссю. Плясунов сидів у сідлі рівно, обперезаний навхрест портупеею. Грайливо погойдувалася при боці крива шабля. З-під високої папахи на лоб упав чорний чуб, сніжинки за-

плутались у пасмах волосся і так застигли на морозному вітрі.

Над вулицею пропливало сіре однобарвне небо. Плясунов задивився на небо, марно шукаючи сонце,— за суцільною завісою хмар не знайшов жодного променя.

Уральськ жив звичайним буденним життям прифронтового міста. На парканах, на стінах будинків рясніли накази і об'яви. Плясунову здалося, що кінь іде мляво, він торкнув його острогами. Норовистий кінь перейшов на скажений галоп.

На широкому плаці шикувалася бригада. Помітивши Плясунова здалека, командири квапили ескадрони, і, коли комбриг вимчав на плац і, осадивши коня, спинився перед бригадою, гучне «ура» струснуло морозне повітря.

Бадьоре вітання полоскотало самолюбство Плясунова. Він проскакав вздовж строю і, намотуючи на палець вуса, спитав у комісара:

- Від нього ніяких розпоряджень?
- Немає.
- Парад коли?
- Через сорок хвилин.
- Гаразд.

Через кілька хвилин Плясунов, оточений двома десятками кіннотників, скакав на чолі бригади. Його гнітила загадкова поведінка командарма. Приїхав, ні з ким не порадився. Призначив парад, цікавиться його бригадою, ним особисто.

— Кажуть, із штатських наш головний? — спитав ніби байдуже Плясунов у комісара.

Макаров — комісар бригади, відгадуючи неспокійні думки комбрига, відповів підкреслено:

- Старий більшовик.

Плясунов промовчав. Думка, що не варто було заважувати цю кашу, яка скидалася на бунт, хвилювала його. Проте він намагався виправдати свої дії перед собою хоча б тим, що, мовляв, Реввійськрада невміло керувала фронтом, але одразу ж довелося самому відкинути таке легковажне пояснення. Лишалось єдине — чекати, що ж далі буде. Як поведеться з ним командарм? Про свої ж військові здібності комбриг був високої думки. Особисто не відзначаючись великою хоробрістю, він вміло використовував досвідчених і сміливих командирів, і сталося так, що за весь час східного походу його бригада не зазнавала поразок.

Плясунов вирішив: якщо дійде до конфлікту з командармом, буде діяти самостійно, відокремивши свою бригаду від дивізії. В тому, що червоноармійці будуть з ним, Плясунов не мав сумніву. Але ж він не міг знайти в собі достатньої рішучості й думав тільки про наступну зустріч з командармом.

На центральному майдані міста зібрались частини гарнізону. В різноманітному одязі кривою лінією витягнулась піхота, трохи далі розташувались кулеметні тачанки, артилерійські частини і, нарешті, на правому фланзі — кіннота. Командири стояли похмурі. Комісари зібрались біля невеличкої нової трибуни, але, зачувши гуркіт мотора, роз'їхались по своїх частинах. Тиша впала на майдан. Сотні голів повернулися в той бік, звідки долинав гуркіт автомобіля.

Червоноармійці намагалися роздивитись нового командарма, побачити, нарешті, який же він. Вони чули про нього стільки усяких розмов від командирів. Витягнувши голову, напруженим поглядом дивився поперед себе Плясунов.

Машина спинилась біля трибуни. Начальник гарнізону, уникаючи погляду у вічі, відрепортував. Командармові підвели коня, він узявся лівою рукою за луку і вмить опинився в сідлі. Вгороданий сірий огир, відчувши владну руку, пішов дрібною риссю. Крім уваги, нічого не виявлялося на поголеному обличчі командарма, в його пильному, допитливому погляді. Сіра військова шинеля ладно сиділа на рівних плечах. І маленьку казакерійську шаблю, і польову сумку на поясі, і невеличку нагайку в правій руці — все це ввібрали в себе сотні очей. Вітаючись з червоноармійцями. Фрунзе об'їжджав фронт. Коли порівнявся з бригадою Плясунова, командарм затримав коня:

— Скільки шабель? — спитав він тихо, але в напруженій тиші голос його прозвучав владно.

— Тисяча двісті, — відповів Плясунов, погойдуючи в руці нагайку.

— Як відповідаєте командувачеві? — зауважив Фрунзе, натякаючи на вільну поведінку Плясунова. Командарм поїхав далі, пополотніле обличчя Плясунова повернулося йому вслід.

Так проїхавши вздовж фронту, Фрунзе повернувся до трибуни. Він скочив з коня і, відійшовши з начальником гарнізону вбік, повів з ним довгу розмову. Тимчасом у рядах, хоч і не було команди «вільно», зашепотіли. Аж до пе-

редніх лав долетіла звістка, як командарм обрізав Плясунова.

— Він, видно, діловий, характер у нього крутий,— зауважив піхотинець, переступаючи з ноги на ногу.

— Старий більшовик,— сказав інший,— на каторзі був. Цар повісити хотів його.

Тимчасом, поговоривши з начальником гарнізону, Фрунзе сів у машину і, нічого не сказавши, поїхав.

Так і лишилась стояти самітно трибуна. Ніхто на неї не піднімався. Сподівання Плясунова та багатьох інших, що командарм почне з промови, не виправдались.

Вночі знову мела хуртовина.

Ранок Фрунзе зустрів у холодній кімнаті. Він замовив розмову по прямому проводу з Москвою і зараз же взявся до справи. Склянка чаю холонула перед ним на столі. Зведення з фронту і накази були складні й незчисленні. Фрунзе, заглибившись у роботу, не помічав ні холоду, ні метелиці, що розгулялася за вікном. У розчинені двері голос ад'ютанта сповістив, що зв'язок з Москвою тимчасово перервано. Не відриваючись від паперів, Фрунзе відіслав його. Він приколов до облізлої стіни військову карту, і червоний олівець, стиснутий у пальцях, подався у складні мандри по переплутаних лініях і бісеру пунктирів. Командарм хотів сам до найменшої дрібниці обміркувати кожен передбачуваний крок. Нарешті, коли червона густа лінія пролягла на блакитному полі карти, Фрунзе заспокоївся.

О дванадцятій годині командарм випив склянку прохолодного чаю, потім покликав ад'ютанта, продиктував наказ. Окремо в наказі командарм відзначив незадовільний стан дисципліни і наклав військові покарання на комбрига Плясунова та інших командирів. Поки передруковували наказ і розсилали його по частинах, Фрунзе в супроводі військового комісара гарнізону виїхав на передові лінії фронту.

Повернувшись другого ранку в Уральськ, командарм застав у себе на столі коротку записку. Нахилившись над столом, кілька разів прочитав написане:

«Командарм чотири. Пропоную вам прибути о шостій годині вечора на збори командирів та комісарів, щоб дати пояснення з приводу ваших доган за парад. Комбриг Плясунов».

Фрунзе замислився. Доля Ліндова і Майорова прига-

далася йому. Ясна річ, що в гарнізоні діє ворожа група. Її завдання — розвалити армію зсередини. На поведку в неї ідуть деякі командири і навіть комісари. Треба вжити негайних заходів. Вузол треба розрубати враз, без затримки. Добре знаючи, яка складна ця зустріч з командирами, Фрунзе вирішив піти.

У великій залі купецького особняка зібрався начсклад. В центрі за столом сидів Плясунов. Розмова якось не клеїлась. З неприхованою цікавістю чекали появи Фрунзе. Хтось навіть натякнув, що командарм, мабуть, не прийде, але в залі відчулося замшання, коли на порозі з'явився Фрунзе. Він зняв шинелю і шапку, поклав їх обережно на підвіконня і спокійними кроками пройшов до столу, вибрав зручне крісло й сів. Одну хвилину він мовчав, уважно розглядаючи присутніх, запалив цигарку і, націлюючись струменем диму в стелю, спитав:

— Отже, що ви хотіли, товариші? Я готовий вас вислухати.

Ніяково позираючи один на одного, командири мовчали. Вражені тихим голосом і стриманістю командарма, його появою без охорони і без зброї, вони розгубилися, і ніхто не наважувався почати розмову.

Нарешті Плясунов, відкинувши різким рухом пальців чуб з лоба, хрипко заговорив:

— Ми хочемо пояснень з приводу наказу.

— Так. Пояснень! — підтримав чийсь голос з гурту, що сидів під стіною. І Фрунзе, за давньою звичкою, щоб не тільки чути, а й бачити обличчя того, хто говорить, підвівся, шукаючи очима того, хто підтримав Плясунова. Він вдивлявся в червоне обличчя під високою сірою папахою; зустрівся поглядом з неспокійними очима під густими широкими бровами, і особливо вони здалися командармові дуже знайомими. Закусивши губу, Фрунзе пригадав. Людина, на яку допитливо дивився Фрунзе, пополотніла і, знітившись, схвала голову за спину сусіда.

— Насамперед мушу заявити вам, — почав Фрунзе спокійно, — що я присутній тут не як командувач армії. Командувач армії на таких зборах не повинен і не може бути присутнім.

— Ми кликали вас як командарма, — зухвало перебив його знову той самий командир, що сидів під стіною. Зарипіли стільці, хтось пройшовся по залі, і туго задзвеніли шпори.

— Відповідайте по суті! — крикнув хтось інший, ховаючись за спину передніх.

Фрунзе почекав, доки вщухне гамір.

— Я присутній тут, — продовжував Фрунзе, карбуючи кожне слово, — як член Комуністичної партії. І от від імені цієї партії, що послала мене працювати в армію, я знову підтверджую всі свої зауваження з приводу хиб у ваших частинах, що відзначені в наказі. Ви загрожуєте мені. Але ви мене не злякаєте.

Останні слова Фрунзе вимовив тихо, допитливо вдвляючись у кожне обличчя вслухаючись у напружену тишу, що запанувала в залі. Голос його звучав твердо. Плясунов, спершись підборіддям на кулаки, за вдаваною усмішкою ховав своє хвилювання.

— Царський суд, — вів далі Фрунзе, — двічі посилав мене на смерть і не примусив відмовитись, від моїх переконань. Я у вас тут без зброї і без охорони — командарм усміхнувся, — я у ваших руках. Можете зробити зі мною, що захочете. Але я твердо заявляю з приводу сьогоднішнього виклику мене сюди як командувача: коли повторюватимуться такі явища, я буду нещадно карати, не зупиняючись перед розстрілом. Це в інтересах Республіки Рад. Оце все, що я можу вам сказати, товариші.

Фрунзе схрестив на грудях руки і, вичікуючи, дивився на командирів. Ніхто не наважувався відповісти йому. Особиста провина кожного була настільки явна, що багато з присутніх у залі, соромлячись своєї поведінки, уникали дивитися командармові у вічі. Високий командир піхотного полку Власов підвівся, спираючись руками на стіл, винувато проказав:

— Командарм каже правду. Республіка ходить на вістрі багнета, а ми тут точномо теребені. Погорлали, і край. Крапка. Командарма партія послала. Ленін! Розумієте? Ленін! Накази командарма треба виконувати. Збив ти нас з курсу, Плясунов, — Власов ткнув пальцем у груди Плясунову і, вже не стримуючи себе, майже з гнівом вигукнув: — Але командарм — наш капітан, і кермо в його руках. Нехай виправляє курс.

— Ви матрос? — спитав Власова Фрунзе, коли той закінчив.

— Так точно, товаришу командарм! — відповів Власов, витягуючись струнко. — З міноносця «Стремительный», Чорноморської ескадри. — Власов сів на місце, від хвилю-

вання потираючи руки, щоразу поглядаючи на своїх товаришів. Його промова справила враження. Плясунов перший зрозумів: гра програна. Заплутавшись у суперечностях, він не бачив виходу.

— Так що все! — сказав Фрунзе і пройшов до вікна. Одягаючись, він стояв лицем до командирів, все ще чекаючи, може, хто-небудь візьме слово. Його очі знову зустрілись з очима того, який двічі зухвало перебив його промову, і Фрунзе упевнився остаточно, що не помилився. Під стіною сиділа людина, що запам'яталась йому на все життя.

Одягнувшись, Фрунзе пройшов неквапно між рядами, затримався на порозі і тихо сказав:

— Наказ залишається в силі. Бувайте здорові.

Командарм вийшов. Спускаючись сходами, він не оглядався. Але Фрунзе добре знав, що з площадки другого поверху проводжають його поглядами командири, які скупчилися там. Відчуваючи ці погляди, він не хотів оглядатися і так вийшов на вулицю. В обличчя ввійнув пронизливий холодний вітер.

Всю ніч мела віхола. Фрунзе сидів за столом, заглибившись у зведення з фронту, кілька разів викликав Москву, але Москва не відповідала. Часом він одривався від паперів і слухав, як тужно дзвеніли шибки від дужого натиску вітру. Кілька разів у кабінет заходив ординарець. Він безмовно клав на стіл телеграми і навшпиньки виходив, Фрунзе уважно перечитував депеші, відкладав їх набік і знову заглиблювався в папери. Востаннє подзвонив на центральну, намагаючись зв'язатися з Москвою. але його повідомили, що зв'язок ще не встановлено.

Михайло Васильович підвівся і підійшов до вікна. За шибками лежала зимова ніч. Вітер здіймав стовпи снігу. Силуети будинків ніби коливалися на вітрі.

Думки Фрунзе були зв'язані з червоною столицею. Москва... Серце країни, що, напружуючи всі сили, бореться за щасливе майбутнє робітників, усіх трудящих, всього людства, проти всіх темних сил старого суспільства.

Над неосяжними степами, над лісами, над зруйнованими залізницями, через міста й села линула думка в Москву, до Кремля, туди, де тепер працює Ленін.

Уява намалювала скромно обладнаний кабінет у Кремлі. За столом Ленін, він піклується не тільки за Четверту армію і всі збройні сили революції, а за всю величезну країну, долю багатомільйонної її людності, долю всіх трудящих.

Ленін — ім'я якого стало символом волі, прапором боротьби для всіх пригноблених і поневолених цілого світу.

— Ленін. Володимир Ілліч... Ілліч,— у голос промовив Фрунзе. І немов бачить перед собою ясні, трохи примружені очі під опуклим високим чолом мислителя, щирю ласкаву усмішку, що могла ставати саркастичною і нещадною, коли Ілліч картав ворогів.

— Ленін... Ілліч! — ще раз повторив командарм, почуваячи, як хвиля теплої любові до великої чудесної людини заповнює груди. Яке щастя боротися під його проводом, належати до керованої ним великої партії!

Немов і не було втоми. Взявся до роботи і сидів до ранку, схилившись над військовими картами, над зведеннями і наказами, вишукуючи шляхи, якими спрямувати тисячі багнетів, щоб знищити ворожі орди.

О дев'ятій годині ранку наступного дня командарм сидів у своєму кабінеті, оточений командирами частин. На розстеленій карті впевненою рукою встромляв червоні прапорці. Десятки голів схилилися над нею.

Під час невеликої перерви він підкликав до себе начальника штабу і так, щоб почули всі, сказав:

— Командира ескадрону Зарицького арештуйте.

Присутні здивовано глянули на Фрунзе.

— Це колишній жандармський офіцер, товариші. Я знаю його по Владимирському централу, де відбував ув'язнення,— пояснив командарм.

Присутні пригадали засідання два дні тому і зухвали вигуки ескадронного Зарицького, і всю його попередню поведінку підбурювача і заколотника. Плясунов, що сидів у кутку кабінету, опустив низько голову, мнучи в пальцях давно погаслу цигарку.

— Давайте продовжувати,— сказав Фрунзе, сідаючи за стіл.

— Товаришу командарм! — почав Плясунов підводячись.— Дозвольте сказати.

— Говоріть,— суворо відгукнувся Фрунзе.

— Дозвольте визнати свою вину, дозвольте на полі бою зі зброєю в руках довести свою відданість Револуції!..

Плясунов завмер, опустивши голову.

Фрунзе зміряв його постать з ніг до голови уважним поглядом, зітхнув і сказав:

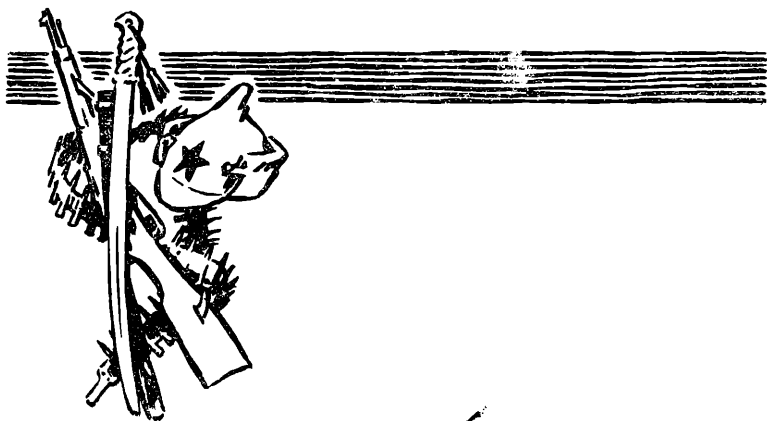
— Подумаємо про це, товаришу Плясунов. Подумаємо спільно.

— Моя вина, моя, каюсь,— бурмотів Плясунов.

Фрунзе усміхнувся і тихо зауважив:

— Вміти щиро визнати і зрозуміти свою помилку, це вже запорука того, що ви стали на чесний шлях, Плясунов.

— Ясно, товаришу командарм 4,— чітко проказав Плясунов.

✓ ПІД УФОЮ

Бугуруслан було взято 4 травня 1919 року, 13—Бугульму, 18—Белебей. Ще кілька місяців тому становище на фронті було загрозливе. Ворог трудящого народу Іудушка Троцький, хитро маскуючись, намагався здійснити свої злочинні наміри, пропонуючи зняти численне військо з Східного фронту і перекинути його на південь, цим самим залишити у руках Колчака Урал з заводами і залізницями, давши ворогові змогу зібрати всі свої сили та знову стати над Волгою.

Центральний Комітет партії відкинув цей зрадницький план. Була винесена ухвала — прогнаги Колчака за Уральський хребет. За рішенням ЦК, Троцького усунули від керівництва Східним фронтом, зняли головкома Вацетіса — прихильника цього плану.

На чолі героїчної Четвертої армії став Михайло Фрунзе, загартований більшовик, кращий стратег молоді Червоної Армії.

Четверта армія посувалася вперед по всій лінії фронту, знищуючи колчаківські укріплення. Білі змушені були відходити.

Здобувши ці перемоги, командарм Фрунзе розгорнув дивізії на всіх підступах до Уфи. Рішучим наступом ударної

групи кінноти й артилерії відкинули колчаківців за річку Белу.

Бузулуцький похід виявив у значній мірі талант стра-тега і полководця у Фрунзе.

По занедбаних полях, ріденькими перелісками, під па-лаючим сонцем і суховійними вітрами невпинним маршем ішли полки.

Над тисячами голів, над жерлами гармат пропливав блакитний океан неба. Ночі приходили зненацька вітряні й темні. Іноколи замигтить зоря і зникне. В степу духмяніла невідома людям не цього краю степовик-трава.

Після нічної тиші на ранковому сірому, у бронзових сму-гах обрії рвало крилами нетривкий туман настирливе во-роння. Вночі живились мертвяками, а при денному гаморі летіли на достатній дистанції від армії. Про них казали:

— Сволочний небесний флот...

За річкою Белою колчаківці будували укріплення, роз-ташовували батареї, обводили колючим дротом підступи до Уфи.

Полки Четвертої армії у точно визначеному порядку під-ходили до Уфи. 5 червня став над річкою Белою коман-дир дивізії Чапаєв. Білий кінь комдива літав у степу. За ним гнав свого вороного огира мовчазний комісар Дмитро Фурманов. Вони чекали наказу Фрунзе.

Саме в цей час, залишивши автомобіль, що напівдорозі зіпсувався, Фрунзе пересів на коня і помчав навздогін пе-редовим частинам армії.

6 червня командарм уже був на передових позиціях. 7 — зав'язався бій.

Під нестерпно пекучим сонцем ішли в атаку чапаєвські полки. В пересохлому степу ні вітру, ні хмаринки над го-ловою.

Землю збито кінськими копитами, второвано людськи-ми ногами й гарматними колесами, землю цю зрошувала кров.

Білі пустили в хід капелівців. Сотні французьких ку-леметів прошивали прозоре повітря, посилаючи тисячі куль у лави червоних.

Командарм Фрунзе верхи зупинився на узгір'ї, розгля-даючи в бінокль поле бою. В шаленому ударі перед ним зійшлися дві армії. Стихли гармати, і в напруженій, як струна, тиші тонко й протяжно задзвеніла сталь.

Незваної сили «ура» розірвало степову тишу. Коман-

дарм легким рухом долоні заспокоїв нетерплячого коня. Бій кипів. Контратака колчаківців доходила високого напруження. З передової лінії примчав задиханий Чапаєв. Тримав у руці шаблю, Чапаєв, ледве переводячи дух, рапортував:

— Потрібно підсилити фланги. Треба кинути піхоту.

— Гаразд,— сказав командарм і, обернувшись до комбрига Колесникова, спокійно наказав:

— Четвертий і п'ятий полк включаєте в бій.

Він одвернувся від Колесникова і, притуливши до очей бінокль, пильно вдивлявся в далечінь, спостерігаючи, як ведуть бій окремі групи.

Чапаєв торкнув коня шпорою, не оглядаючись, одним махом опинився в долині й шалено погнав коня. Чорна бурка, немов крила грізної птиці, шуміла на вітрі. Високо над головою виблискувала шабля. Командарм звернувся до начальника штабу:

— Бідовий хлопець!

— Певно, шукає слави,— сказав начальник штабу.

Фрунзе незадоволено хитнув головою і, погойдуючи на реміні бінокль, відповів:

— Не слави, а перемоги.

В цю мить командарм помітив, як у центрі червоноармійська лава немов зламалася. В одну мить він опинився на рівнині, і начальник штабу ледве встигав за ним. Фрунзе вихопив з піхов шаблю. Ординарці і резерви кінноти розступилися перед ним. Командарм дав коневі шпори і поскакав учвал туди, де підняла чорне вітрило небезпека.

Під натиском численого війська, не витримавши шаленого обстрілу артилерії, полк кінноти, що стояв у центрі фронтової лінії, змушений був відступити. Фрунзе зразу зважив небезпеку прориву. Перестрівши відступаючих, він звівся на стременах і заніс над головою шаблю.

— Товариші! Ні кроку назад! За мною, вперед!

Кіннотник на низенькій конячці проскакав повз командарма, але, пізнавши його, повернув назад.

— Куди тікаєш, з нами Фрунзе! — крикнув він іншому і схопив його коня за повід.

— Фрунзе! З нами командарм! — покотилося від одного до другого.

Ті, що бігли, кидаючи рушницю, в панічному страху відступаючи перед танками ворога, натикались на командарма, як на сталеву стіну. Голос його, бадьорий і дзвінкий.

підносив у нього почуття подвигу і відданості. Бійці, що на мить впади були у зневір'я, злякавшись танків, піднімали з землі рушниці й шаблі, повертали коней і єдиною суцільною лавою на чолі з командармом пішли в контратаку.

Над головою Фрунзе засвітили кулі. Біла кіннота помітила червоного командарма і зосередила на ньому вогонь. Одна куля вдарилась у пряжку на поясі Фрунзе і відскочила, рикошетом поранивши червоноармійця.

...До Чапаєва долетіла звістка, що полк веде сам Фрунзе. Збентежений, він кинувся туди, шукаючи очима командарма. Ось він побачив перед собою знайому постать у сідлі і маленьку шаблю над головою. Він підскочив до Фрунзе й обома руками охопив його за плечі. Здивовано озирнувся командарм. Чапаєв у заломленій набакир папасі майже простогнав:

— Товаришу Фрунзе, вам тут не місце! Ви ризикуєте життям. Я команду дивізією. Ви не маєте права втручатися в мої справи... Я вас прошу! — благав Чапаєв.

Над головами загув ворожий літак. Командарм, обводячи язиком пошерхлі губи, вириваючись з міцних обіймів комдива, крикнув:

— Не заважайте! Я беру на себе командування полком.

І він помчав далі, захоплюючи своїм прикладом бійців.

Це була дивна, вперше зазнана радість — під степовим небом вести за собою бійців, чути за спиною тупіт тисяч ніг, грізне й непереможне «ура», відчувати, як кінь тремтить під тобою і ніби гнеться земля під тугим кінським копитом.

Чапаєв скакав позаду, від злості рвучи вудилами рот коню.

Білі зрозуміли, що напружене становище може обернутися для них на гірше. І, як останню надію, пустили в хід ескадрилью літаків. Літаки кружляли в повітрі, знижуючись над полем бою. Вони вибирали найуразливішу точку, з якої б завдати удару армії. І ось згори застрекотіли кулемети, полетіли вниз бомби, шматуючи землю, зсипаючи її дощем осколків.

Кінь командарма розпластався на землі. Хтось допоміг Фрунзе встати. Він вирвав з рук бійця гвинтівку і, не оглядаючись назад, щосили побіг, на ходу заряджаючи її.

— Вперед, бійці! — клично лунав голос командарма.

Від частини до частини котилася звістка:

— Командарм з нами!

І полки один за одним вирівнювали фронтову лінію, все дужче й дужче натискаючи на ворога.

Ворог почав відступати. Ні колючий дріт, ні окопи, ні французькі батареї, ні ганки — ніщо не могло стримати бурхливої лави, яка з надзвичайною силою спадала на білих.

Літаки кружляли в прозорій височині, розстрілявши всі патрони.

Відстрілюючись, білі почали відступати, намагаючись прикрити фланги, щоб дати змогу врятувати артилерію.

Літаки покружляли в повітрі і повернули до Уфі. Один з них, пролітаючи над окопами, пустив останню бомбу. Вона розірвалась перед першою шеренгою, в якій був Фрунзе. Фрунзе впав, ступивши на ворожий окоп. Він лежав, розпластавши руки, на земляному валу. Бійці підняли його й обережно винесли з поля бою. Чапаєв, рубаючи направо й наліво шаблею, був уже далеко попереду, і за ним, немов на крилах, мчала червона кіннота.

...Коли опритомнів, Фрунзе побачив над собою схвильовані обличчя командирів. Ще добре не збагнувши, де він, Фрунзе оглядав незнайому кімнату, білі стіни, обмашував рукою ліжку.

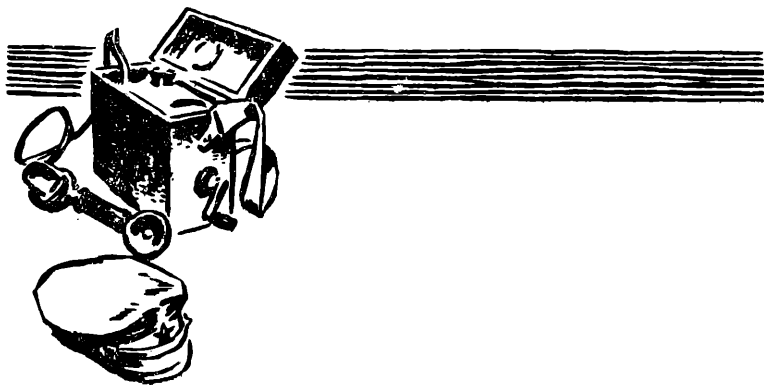
— Уфу взято!

Це сказав хтось ясно й переконливо, але Фрунзе не міг розібрати, кому належить цей голос. В очах миготіли червоні плями, стулив повіки й неслухняними пальцями зібгав ковдру.

— Йому потрібен спокій, — почув Фрунзе ніби десь з-за стіни глухий, незнайомий голос.

Тихо задзвеніли шпори тих, що виходили з кімнати.

Через деякий час Фрунзе розплющив очі. Він тихо застогнав від болю. Прямо перед собою, крізь високе й широке вікно, він бачив, як вітер піднімав стовпом пилугу, гнув додолу високі акації, посипаючи висохлим цвітом стоптану землю.

В ДОРОЗІ

Вночі командувач вирішив поїхати. Мотор кілька разів псувався, та, зрештою, якось доповзли до станції. На безлюдному пероні купчились залізничники, і вдовж полотна рівними кроками походжав командир поїзда «Ревтрибунал» Кисельов. Побачивши командувача, він віддав честь. Командувач доторкнувся пальцями до будьонівки, пройшов, не спляючись, до свого вагона. На третій чи четвертій колії, за довжелезними ешелонами, Фрунзе так і не розібрав, де саме стояв його поїзд. Два вагони і паровоз загубились серед ешелонів.

Машиніст Панас Рибченко, розгладжуючи вуса, одійшов від паровоза. Він наблизився до командувача і простягнув свою засмаглу теплу руку. Одну мить вони стояли мовчки, оточені штабістами. Вони мовчали, але в схрещених поглядах виникли спогади про далекі дні в центральї і потім у засланні. Це була несподівана і приємна зустріч. Фрунзе тепло всміхнувся і радісно сказав:

— Не чекав отак побачитися з тобою, друже. Бач, як доля звела нас...

— Твої слова справдилися, товаришу Фрунзе, ніколи їх не забував. «Правда наша переможе, бо з нами Ленін». Пам'ятаєш ту ніч у камері, коли ти нам говорив це...—

Рибченко, схвильований спогадами, зволоженими очима дивився на командарма.

У вікні паровоза показалося обличчя юнака.

— Син,— сказав машиніст,— привчаю до життя...

Як давно то було! Фрунзе побачив ті важкі місяці, похмурі стіни царської в'язниці... Чого тільки не довелося пережити! Але було радісно тепер відчувати, як далеко сягала та віра в щасливе майбутнє. Ілліч запалював ту віру в серцях мужніх, а сам він тоді, ще молодий, завзято працював передати її іншим, чесним і відважним.

Головне справдилося: дожили до перемоги. Самі її кували. Кували щастя свого. От і Панас Рибченко дужий коваль. В його руках молот б'є добре.

А те, що довелося пережити разом з Панасом Рибченко, не могло забутись. Згадка про ті давні дні тут, серед ешелонів на залізничній станції, викресала в серці те тепло, яке так допомагало жити і боротись.

Хтось із штабістів глянув на годинник.

— Час уже, товаришу командувач,— сказав він шанобливо. Глухе сичання паровоза перервало секундний дзвін острогів.

Командувач кивнув головою. Він ще раз міцно потис теплу руку Рибченкові і пішов до свого вагона.

В купе було душно. Спустив вікно і сів на канапу, заплющивши стомлені очі. Спокійно, зразу набираючи швидкість, поїзд рушив. Здрігався на стиках вагон. За дверима кілька разів хтось пройшов по коридору. Фрунзе встав з канапи. Просунув голову у вікно і з великою приємністю вдихнув свіже степове повітря. Хтось постукав у двері, але командувач не відгукнувся. Хотілося побути на самоті.

Поїзд мчав легко. Відлітали телеграфні стовпи, блимнув ліхтар над темним будинком залізничного поста і зник. На гаряче чоло впали дощові краплі. З хмарного неба посіявся дрібний осінній дощ. Фрунзе зачинив вікно, зняв португезу, поклав на столик браунінг і, потираючи хворе коліно, ліг на канапі. В таку хвилину воно найбільше докучало йому. Рівномірне і міцне погладження трохи тамувало біль. Була навіть певна приємність лежати в темному купе, прислухатися до дзвінкого перестуку коліс, до уривчастих басовитих гудків паровоза, до неясного гамору в коридорі вагона... Навіть думалось якось легше, вільніше. Командарм довго лежав замислившись. Згодом,

знесилений втомою, безсонними ночами і думками, він заснув.

...Відлітали версти глухого нічного степу. Самотня зоря Альдебаран розквітала в бавовні хмар. Сіявся дощ — осінній, липкий. Барабанив тоскно по даху вагона.

Машиніст Панас Рибченко щоразу визирав у вікно. Він погладжував довгі сиві вуса і загадково ховав у них по-смішку. Серце його тремтіло від почуття несподіваної дорогої зустрічі. Він не витримав і розповів синові про ті давні дні, про які мало коли говорив.

Юнак захоплено слухав батька. Він слухав і думав про командувача.

Вітер з півдня, перемішаний навпіл дощем і тривогою, ходив над степом. Глупа ніч панувала над неосяжними просторами великого краю. І той самий вітер, що обвівав поїзд командувача фронту, пролітав над Перекопською рівниною, збивав потолочені кінськими копитами степові трави, кружляв над таємничо-мовчазними шанцями. Поїзд мчав, набираючи швидкість, перетинаючи цю тривожну осінню ніч, вибиваючи колесами одну залізну пісню без слів, але терпку змістом і незламну вірою.

...У вагоні командувача стояла тиша, хоч у коридорі було людно. Але ті, що попритулялись до завіяних вікон вагона, мовчали і палили гіркий, димний тютюн. Командувач мав три години перспочинку, і хоч розмова не могла доле-тити в купе, ніхто не наважувався говорити.

Раптом із степу виринули вогні. Станція виросла, як сазис у степовому океані: ночі. Скреготнувши гальмами, поїзд став. Штабісти заметушилися. Комбриг Кисельов підніс руку, щоб постукати в двері купе командувача. В ту ж мить сухо рипнули двері, Фрунзе, примруживши повіки, переступив поріг.

— Мелітополь? — спитав він у комбрига, все ще мружачи очі.

— Так, товаришу командувач!

Він підійшов до вікна і на освітленому пероні побачив гурт військових. Кілька чоловік відділилися від гурту і пішли до його вагона.

— Вийдемо, — сказав Фрунзе.

— Шинель одягніть, — запропонував хтось з командирів, — дощить...

— Не варто...

Командувач пройшов у тамбур. Рвучко відчинив важкі

двері вагона і з'явився на приступці. Його пізнали одразу.

Почесна варта взяла на караул, і на пероні пролунали короткі слова вітання.

Не опускаючи руки від заломленої набакир кубанки, начштадив 7 рапортував, скориставшись з хвилинного мовчання після вітання почесної варти.

Командувач, вислухавши рапорт, спитав начштадива:

— Де Симоненко?

— Хворий, товаришу командарм. Але рана загоюється. Йде на краще.

Начштадив все ще не віднімав від кубанки руки.

Потім у купе в командувача, нахилившись над картою фронту, він давав відповіді на короткі й ділові запитання.

Світло у вагоні погасло. Запливла стеарином свічка блимала в олов'яній чашці. У відчинені в коридор двері долітали уривки розмов. Комбриг Кисельов, притулившись щокую до косяка дверей, слухав відповіді начштадива. Свічка блимала часто, і непомірно велика тінь її невеличкою полум'я коливалася на білій стелі.

Командувач зняв напильну стеаринову паличку і обережно поклав на стіл. Він зібрався щось сказати, але в цю мить неспокійний тупіт пролунав у коридорі. Кисельов перехилився через поріг і за секунду майже затулив широкою спиною двері, простягнувши Фрунзе телеграфну стрічку. Розмотавши невеличкий клубок, командувач устав з канапи.

— Місто Перекоп взято,— сказав він на повний голос, і чітко вимовлені слова пролунали на весь вагон.

Начштадив виструнчився над столом, і радісна посмішка розтягла його повні уста. Командувач нахилився над картою фронту і, діставши з бляшаної коробочки червоний прапорець, встромив його в чорну, ледве помітну крапку.

— Червоноармійці,— сказав трохи глухуватим голосом,— з честю виконали завдання. Але перед нами стоїть перепона — Турецький вал. Природні й штучні укріплення завдадуть нам великого клопоту. Вашій дивізії доведеться вирушити не пізніше сьогоднішнього ранку,— Фрунзе глянув на годинник,— рівно о 5-й годині.

— Слухаю,— начштадив кинув погляд на карту і в одну мить уявив собі шлях руху дивізії.

— Завдання з'ясують і використають вас у надзби-

чайно серйозній операції біля Сальківського мосту. Бажаю успіху.

Командувач поклав руку на кремезні плечі начштадива і якусь секунду дивився йому пильно у вічі.

— Глядіть же, не підведіть.

В серці начштадива розливалася тепла хвиля тривожного передчуття перемоги. І вперше за місяці служби під командуванням Фрунзе він відповів непевно:

— Я думаю, ні.

— Ну йдіть. Передайте привіт комдиву.

У густій тиші пролунав гудок паровоза. Знову застукотіли колеса, і поїзд пірнув у вітряну прірву осінньої ночі. Командувач замкнувся в купе. Під стелею засвітилася електрична лампочка. Він загасив свічку, дістав з портфеля оперативні зведення з фронту і заглибився в читання матеріалів. Час від часу він відривався од паперів, нахилився над столом і щось відзначав на аркуші в блокноті. Перед очима майоріли назви частин, бригад, полків, бронепоїздів. Вирізьблювались в уяві знайомі обличчя бійців і командирів. І поступово під рівномірний стук коліс народжувалася думка про майбутню операцію у воротах Криму. Це був уже звичайний для Фрунзе хід мислі, коли на самоті, зібравши в собі всю волю і переконаність у правоті своїх дій, спираючись на реальні можливості дійсних речей, зважаючи обставини, він доходив, зрештою, одного рішення, незламного і найбільше справедливого. Так і в ці хвилини.

Колеса одноманітно відбивали такт, порипували висохлі стіни салон-вагона, у дах барабанив дощ, він міцнішав, і його добірні обважнілі краплини струмилися по посинілих вікнах вагона.

Фрунзе обережно поклав папку з оперативними зведеннями в портфель. Він підвівся з канапи. Захотілося походити. Така була давня звичка, яка допомагала думати.

Командарм наче забув, що він у тісному салоні. Постоявши над розстеленою на столі картою, він знову опустився на канапу. Думка, що ще хвилину тому здавалася неясною і ховалася в нетрях інших численних думок, набрала раптом найчіткішої виразності. В цю мить думка була чітка і ясна. Вона летіла крізь ніч, обганяла поїзд, вітер, телеграф і затрималась на Перекопській рівнині. Вона, ця думка, пройшла через вузький Чонгарський перешийок і затрималась на Сиваші. Тут, на цих місцях, глибоко в землі вросли бетонні укріплення. На десятки верст розляг-

лися фланкуючі споруди, околи. Кололючий дріт, як непередбачена пастка, спотворював родючу землю. А за всім цим зводився Турецький вал. Природні й штучні укріплення робили його неприступним.

Але для того і мчав поїзд командувача фронту на південь, для того й йшли сміливі полки Червоної Армії на Перекоп, для того й сидів у невеличкому купе-кабінеті салону вагона Михайло Фрунзе, щоб знайти шляхи і висадити, як висаджують скелю, Турецький вал—цю неприступну твердиню Врангеля.

Подолано Чонгарський півострів. Як хитрий, хижий звір, лежав він біля ніг непереможної Червоної Армії. Командарм у цю мить стояв на його землі і бачив на своїх чоботях шматки липкої жовтої чонгарської землі. І було два шляхи до перемоги: завдати нищівного удару або з Чонгару, або з Перекопу.

Минуло кілька хвилин. Важко було зробити остаточний вибір. Командарм знову схилився над картою. Олівець посувався по голубих нитках рік, по чорних лініях залізниць, кружляв по степах, ходив убрид через річки і вийшов у Чорне море. Він знову вернувся на Чонгар, постояв кілька секунд, але раптом пальці, що тримали його, напружились, вигнулися, і олівець став на Перекопі.

— Удар буде з Перекопу!

Командувач поклав олівець на карту і спокійно відкинувся на спинку канапи. В двері постукали. Ординарець поставив на стіл склянку чаю і безшумно вийшов.

— Так, лишається Перекоп. Тільки звідси.

Дощ стукав у вікно. Осіння ніч плакала дрібними дощовими краплинами. Чай коливався в склянці, непомітно вихлюпуючись на пошерблене блюдце. Потираючи долонею хворе коліно, Фрунзе думав.

Справді, Перекоп. Через більшу ширину він відкривав великі можливості для розгортання війська і давав значні вигоди для маневрування. Удар з цього боку був найбільш певний.

Червоноармійські частини, згуртовані в полки і бригади, стояли в лоб перед найміцнішими фортифікаційними спорудами, і Фрунзе вирішив кілька дивізій кинути на лівий фланг ворога.

Командувач присунувся до столика і записав у блокнот:

«Ворота обійти по Арбатській стрілці, таким чином,

збинути чонгарські позиції і переправитись у гирлі річки Салгир».

Не випускаючи з пальців олівця, думав командувач фронту. За вікном пролітали глухі, спустошені війною полустанки. З кожним кілометром ближчав фронт.

Залізнична колія з наближенням до фронту гіршала, виросла небезпека десь наскочити на непередбачену пастку. Машиніст повів поїзд повільніше. Фрунзе зняв чоботи, погасив світло і ліг...

...Він прокинувся від легкого стуку.

— В чім справа? — спитав охриплим голосом, відчиняючи двері.

В коридорі стояли машиніст Рибченко і Кисельов. Вони переминалися з ноги на ногу і мовчали.

— Кажіть, що таке... — Командарм сів на канапці і включив світло.

— Паровоз зіпсувався, — сказав машиніст, — треба замінити, начальник станції відмовляється, клянеться, що немає паровозів... — Рибченко перевів подих. Фрунзе помітив, що одяг на ньому мокрий. По шкірянці Кисельова стікали струмки води.

— Але в депо є паровоз, бракує кількох дрібниць, начальник, по-моєму, просто...

— Давайте його сюди...

— Він тут, — сказав Кисельов і одійшов від дверей.

Він незабаром повернувся в супроводі начальника станції. Перед очима командира виросла постать у форменій з блискучими гудзиками шинелі. Високий кашкет на голові. Під густими бровами метушилися очі. У обвислих мокрих вусах ховались зломлені тонкі губи.

— Ви що надумали? — спитав Фрунзе, пильно розглядаючи цю сухорляву постать.

Боляче закололо в коліні. Дощ глухо сік у вікна. У вентиляторі тонко затягував вітер.

Начальник станції, ховаючи в собі злобу і страх, розвів невинно руками.

— Ваше превосход... — осікся, замовк і знову промимирив: — Паровоз є... бракує частин... дрібниць... але де я їх добуду...

«Саботаж... — подумав Фрунзе. — Яка підлота! Тут дорога кожна хвилина».

— Слухайте, — сказав він, вже не стримуючи гніву, — мені немає часу займатися особисто вами, це ще встигне-

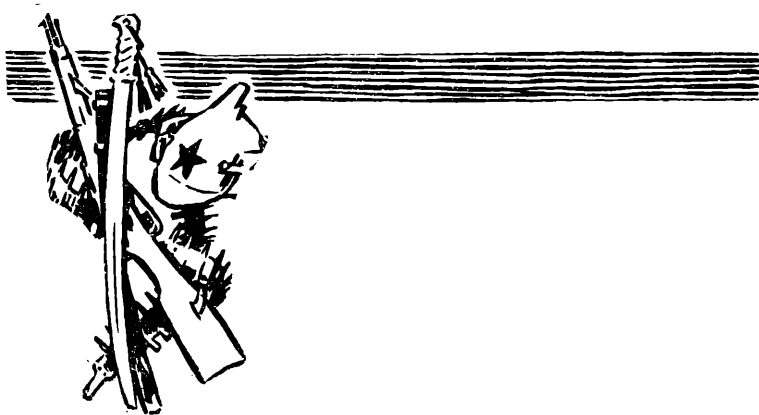
ться... Я наказую через п'ять хвилин подати паровоз під парами на колію, інакше я вас розстріляю.

Начальник знітився і, втягуючи голову в плечі, відступив назад. В супроводі Рибченка і Кисельова він вийшов з вагона. Серед кроків інших Фрунзе розібрав його плутані, боягузливі, зрадницькі кроки.

Кисельов і Рибченко пройшли з начальником станції у депо. Під купою лантухів лежали сховані потрібні запасні частини.

...Поїзд рушив, Фрунзе лежав горілиць на жорсткій канані і читав «Капітанську дочку» Пушкіна. Над просторою степовою рівниною дощ поступово переходив у мжичку. Вітер ширококрилий бив у груди паровоза і, переможений ним, плутався у колесах вагонів.

1938

В РОЗВІДЦІ

За Ново-Олексіївкою на багато кілометрів стелиться цілинний степ. Овіяна вітрами далекого моря, проростає низенька трава. Взимку хурдять метелиця, котиться поземка неосяжним степом і вкриває крихкою коркою дзвінки рейки залізниці.

Восени 1920 року над Ново-Олексіївкою ходив ураганний вогонь і гарматні снаряди переорювали цілину. В ту осінь загинув від осколка снаряда машиніст Панас Рибченко, що двадцять років свого життя віддав паровозів і зустрів на ньому смерть.

Бронепоезд «Ревтрибунал» повів син Панаса — Семен, і загін кінноти генерала Бабієва відступив, залишивши переможцям три польові батареї та обоз.

Восени 1920 року від Ново-Олексіївки в степ, у одвічну цілину йшли озброєні полки Червоної Армії, ступали потомлені коні, погойдуючи в сідлах безстрашних вершників. Прокладали на незайманій землі колію колеса гармат, глухо стугоніли лафети, і степ шумів таємничо і пересторожливо, і драгливий вітер гнав хмари. А траплялись дні, коли розверзалось небо. Лили дощові потоки. Люди ступали по коліна у воді, телефоністи лежали в рівчаках, повних води, мокли бойові припаси, псувались телефони. Але полки

не спинялись. Полки йшли на південь, через сухувійний вітер і дощову завісу.

Їх вела мужня сила революції, віра в перемогу й ім'я великої людини. Над степами Таврії не раз вітер підхоплював це ім'я, що злітало з пересохлих вуст і, як відблиск смолоскипа, лягало сяйливим відбитком на обличчя відважних бійців:

— Ленін!

Восени 1920 року Семен Рибченко зійшов з паровоза і довго дивився в далечінь, на обрій, де за блакитно-рожевою запоною зникали полки, потім прийшов у штаб просто до командарма.

Командарм добре знав Семенового батька. Роки підпілля й в'язниці еднали їх. Командарм міг би замінити Семенові батька. Коли Семен зайшов у низеньку кімнату, обличчя командарма було чимсь засмучене. Тютюновий дим хмарою висів під стелею. Хоч надворі палало сонце і розправляв крила погожий осінній день, а в кімнаті від цигаркового диму було аж синьо.

Командарм сидів за столом, схилившись над телеграмми. Він запитливо глянув на Семена і кивнув головою на стілець, знову заглиблюючись у телеграми. Семен не сів. Він важко перевів подих, добираючи слова, якими почати розмову. Командарм прочитав останню телеграму, ретельно поскладав усі і прикрив польовою сумкою. Він потер пальцями почервонілі повіки, встав, поправив портупелю і підійшов до вікна. Легким рухом штовхнув раму і перехилився через підвіконня. В садку його ординарець напував коня. За столиками під вишнею сиділи начштадив і комбриг 5. Військова карта лежала перед ними. Командарм причинив вікно і повернувся до Семена.

— Ну, як живеться? — спитав просто і зичливо усмінувся.

Семен, ніяковіючи, подивився на стомлене, схудле обличчя командарма і згадав батькові слова: «Наш Васильович вдачу має залізу і воевода перший на весь світ».

— На фронт хочу! — сказав Семен. — Мені тут роботи мало. Біляки підкочуються... А я так і не повоював...

Командармові очі снували промені тепла.

— Ти ще молодий, встигнеш і повоювати, і потанцювати... Для тебе ж державу відстоюємо. Шкода батька твого, шкода, не дожив...

Семен переступив з ноги на ногу, але згадав, що стоїть перед командувачем, і витягнувся струнко.

У вікні за садом вузьенькою вулицею переходила кіннота. Кіннотники ледь погойдувалися в сідлах, і марево пилюки зводилось за полком, як стіна.

— Четверта бригада вирушає, — мовив командувач і взяв телефонну трубку. Семен не ворухився. Він дивився у вікно і думками линув далеко — в неходжені степи. В мареві пилюки, що здійняли кіннотники, він побачив і себе вершником, з шаблею у руці, Він мчав на коні, рубав ворога клинком і стояв несхитно за своєю Республіку.

Командувач повісив трубку на гачок.

— Ну що ж, — сказав він, наблизившись до Семена, — видно, весь у батька пішов. Хвалю. Це добре. Підеш на фронт. А тепер іди. Ступай, синку.

Семен ледве стримував радість.

— Тобі скільки років? — спитав командувач, сідаючи до столу.

— Дев'ятнадцятий... — озвався з порога Семен, прибавляючи на всяк випадок рік.

Визирнуло сонце. Воно обережно розсовувало золотистим промінням валуни сірих хмар. Дорога тягнулася вздовж ріденького ліска. В далечині показалися білі хатки. Здалеку вони схожі були на дитячі іграшки. Командарм у супроводі чотирьох кіннотників риссю мчав незнайомим шляхом. Вночі йшов дощ, і пилюка лежала на шляху прибитими пластами. На відстані кількох кроків від командарма, стримуючи міцними руками довгогривого скакуна, їхав Семен. Смушева, збита набакир шапка надавала його обличчю хвацького виразу. Він копилів верхню губу і грав гарапником. Попереду викидав стрункі ноги командармів огир, збиваючи вгору шматки липкого піску.

Командарм вирішив поїхати сам у розвідку. Коли вирушав із штабу, непокоїла думка — чи має він право залишити штаб і їхати в невідомому напрямі. Хотів заспокоїти себе тим, що далеко не поїде..

Коли він вимчав у поле, пояснішало в очах. Жадібно пив терпке степове повітря, підставляючи вітряному струменеві обличчя. Щедро гріло сонце, і де-не-де по боках парувала земля. Зелені килими бігли вздовж шляху. За ліском, ріденьким і принизистим, тягнулися пагорки. Може,

там ворог? Командарм взяв повід у ліву руку і доторкнувся до карабіна, перекинутого через плече. Остроги ледве дзвеніли, невеличка шабля здригалась на поясі, щоразу ударяючи коня по боку, але кінь уже давно звик до її ударів, сприймаючи їх скоріше як ласку. Пильним поглядом поринав командарм удалину. Сили червоних сходились тугим, нерозривним кільцем. Він поведе їх у бій. Командарм ледве поспіхнувся куточками вуст.

«Махно навіть не чекає цього удару». Він подумав і доторкнувся острогами до якого кінського живота, і кінь перейшов на алюр.

Село наближалось. В'їхали у вузьку вуличку. Семен порівнявся з командувачем. На вигоні біля будинку, вкритого черепицею, зненацька побачили групу військових. Через хвилинку стало зрозуміло, що треба вертати, але було вже пізно. Біля управи заметушилися і стали сідати на коней, псбачивши вершників.

— Глянь, Фрунзе! — пролунав сповнений подиву голос. Семен висмикнув з піхов шаблю.

— Махновці, товаришу командарм! — крикнув він.

Командувач осадив коня і круто повернув його на місці.

— Назад! — владно наказав він.

Кільканадцять махновців скочило на коней.

— Впіймать! — розривався з натуги рябий отаман. —

Взять живим! — І розрядив у небо браунінг.

...Командарм гнав випробуваного коня. Вступати в бій було безглуздо. На те у нього не було права. Він віриб, що махновці не доженуть.

Семен з усіх сил намагався триматись близько від командарма. Вимчали за село. Знову попереду слався степ. Пагорки вороже перетинали шлях.

— Врозсипну, — скомандував Фрунзе, — а то переб'ють, як курчат!

Він дав остроги коневі, і той помчав ще швидше. Махновці відкрили вогонь. Кулі свистіли над головою. Ось щось боляче врізалось у плече. Фрунзе скинув карабін і на всьому скаку обернувся і вистрілив. Один з вершників упав. Гналися вже тільки троє. Фрунзе вистрілив удруге, і упав другий. Раптом кінь високо заніс передні ноги і мішком рухнув на траву, витягуючи по-журавлиному голову. Командарм сповз з мертвого коня і, ховаючись за його теплим животом, вступив у нерівний бій з махновцями. Він не стріляв, чекаючи, поки вороги наблизяться. Вони

спинили коней і радились. Тоді командувач вистрілив утретє. Один з вершників, змахнувши руками, перехилився в сідлі, і кінь поволік мертве тіло в степ. Останній з переслідувачів, припадаючи всім тілом до гриви коня, помчав назад у село.

Фрунзе звівся на ноги. Нестерпний біль пронизував плече. Командарм хитався, спираючись на карабін. Він підвів догори голову. Вітер гнав рвані вітрила хмар. Сонце стояло над неосяжним цілинним степом. Десь далеко під Каховкою лунала гарматна канонада.

— У штаб,— прошепотів зблідлими губами Фрунзе,— скоріше в штаб!

Кров сочилася з плеча, він відчував липку вологу на всьому тілі. Не випускаючи з рук карабіна, пригинаючись, він ішов по зеленій степовій траві. Там, за пагорками, мусить бути річка.

Він ішов, охоплений єдиним бажанням — скоріше в штаб. На хвилинку спинився, щоб дати собі перепочити. Припав вухом до землі, слухав її таємниче невгамовне гудіння. Йому здалося, що ця родюча земля відлунює ходу мільйонів кроків. Навіть пізнавав у ній ходу своїх відважних полків, і шум трави видавався командармові шумом бойових прапорів. В цю мить він подумав, що вся ця хлоп'яча витівка з поїздкою у розвідку дорого коштуватиме йому... Але що ж діється в штабі?.. Фрунзе вилаяв себе з серцем. Долаючи біль, звівся і пішов далі. За пагорком сріблилась річка. Раптом з хльоскотом розсунулись кущі і височив вершник. Збираючи останні сили, командарм притулює до плеча карабін.

— Михайло Васильович! — радісно скрикнув Семен, скочив з коня і кинувся до командарма.

Над рівниною стояло палаюче сонце, був сонячний день 1920 року.

ЧУЄШ, СИНУ?

Зажурені стоять при дорозі соняшники. Журба людська шляхом стелеться. Шлях під ногами — в порох збитий, одвіку вторований. Навколо степ, степ, людина — як на долоні. Нікуди сховатись, нікуди зникнути. Хіба що в землю.

Саливон Гудзь з зав'язаними за спиною руками ступає тим великим шляхом, пересохлими губами ловлячи краплі брудного поту. Піт з чола ллється тоненькими струмочками. Окремі краплини затримуються в густих завихрених бровах, тремтять на віях. Щоб не думали, що то сльози, Саливон нахилиє голову до плеча і витирає очі.

Вздовж шляху жовтоголові соняшники нахилилися додолу. Вітер лопотить у житі. Лейтенант Ріхард фон Мерхвіц опускає оголену шаблю на соняшник, і вмить жовтогаряча голова лягає в порох. Лейтенант крокує збоку вузькою стежкою. Солдати, важко відбиваючи крок, ідуть за Саливоном. Йому не втекти, але рук не розв'язують. Взяли його кілька годин тому.

Лейтенант — рудий, з обвислими щоками офіцер — тикав у ніс браунінг і кричав щось німецькою мовою. Потім бив по щоках. Ляскав із смаком, не кваплячись, і шкіра зашарілась на гострих вилицях Саливового обличчя. Стара плазувала в пилюці. Цілувала брудні лейтенантові

чоботи, але він ударив її шпорою в груди, і вона замовкла на землі біля воріт. Коли Саливона вивели за ворота, стара не бачила. Вона ще довго лежала горілиць у вигорілому бур'яні. Тільки пес Бровко ходив навколо, ліниво обмахувався вбраним у реп'яки хвостом, і в очах у нього застигла туга.

Староста Македон завернув у двір. Легко підняв тіло Саливони і поніс у хату. Поклав на розпороте шаблями ліжко, покropив водою змертвіле лице. Стара заворушила синіми губами і розплющила очі. Погляд був скляний. Єдине, що повернуло її до свідомості,— була сива борода Македона. Тоді Саливониha заплакала, зойкаючи, безсило ламаючи руки.

— Плач не плач,— сказав зловтішно Македон,— однаково марно. Треба було одразу казати. Народила шибеника, а тепер неси хрест, матінко.

— Та звідки йому знати? — простогнала стара.— Ой, звідки?..

— Кому ж більше знати? Він, твій шибеник, село підняв. Бунтує. А за це всім всипають по сто шомполів. І все через нього...

— Саливон де? — спитала тихо стара, раптом представши плакати.

— Розв'язали йому язика... дорогу повів показувати.

Серце урвалося. Стара від остраху аж зіщулилася на ліжку.

— Невже повів? Невже кінець Охрїмові?

Македон підозріло дивився на жінку і, ніби щось прикидаючи в умі, пробурмотів:

— А покладуть край червоній комунї, і втрапиш ти, стара, сина задарма... Казав я йому... Не послухав. Каже мені: «Ви глитай, Македоне... наче павук обплатує павутинням нас, бідного брата». От і достукався...

Македон зняв картуз — витер околичку зсередини червоною в білій горюшок хусткою і повчально поківав пальцем.

— Слухати Македона треба було. Знайдуть усіх, тоді думаєш, старого помилюють?..

Саливониha вп'ялася в Македонові вуста. Старечі плечі затремтіли, чекаючи ще якихось страшних слів. Але Македон нічого не сказав і вийшов з хати.

«Викаже, старий собака»,— з задоволенням подумав староста про Саливона і уявив собі картину близької

розправи з партизанами. А що вона буде, він ні на мить не вагався.

Спека стояла на вулиці. Хати наче повідбігали від пагорбів, поховались під високими тинами. Розсипаючи дрібне кудкудакання, повагом пройшла через дорогу квочка, а десяток курчат бігло за нею.

— У-уу, стерво! — вилаявся Македон, жбурнувши ногою курчатко, і йому здалося, що то він ударив Охріма. А Охріма він би ще й не так ударив! Дали б волю. На кого, злидень, руку підносив? Оком на чужу, Македонову, землю націляв та й потрапив... Сам рідний батько приведе німців. Ото буде подарунок синові!

Сонце в небі високо, а проміння так і палить. Македон мінає свою хату під бляшаним дахом з півнем на шпилі і прямує до сільської управи.

На вигоні біля управи походжає туди й сюди солдат у залізній касці. Рушниця наготові в руках, і очі пильно сновигають на всі боки. Побачивши Македона, він спиняється і владно кричить:

— Цурюк!

Македон прикипає до землі. Зведена гвинтівка наливає оловом ноги. Вимушена посмішка розтуляє уста. Він тикає себе пальцем у груди, потім показує на управу, знову тикає собі в груди і поволі вимовляє:

— Я староста, пане німець. Староста!

Але солдатові байдуже. Він повторює коротке і владне слово «цурюк» і не опускає гвинтівки. В управі Македонів діло, там міститься штаб карального загону. Треба, проте, скоритися.

Македон завертає додому. В садку повно солдатів. Вони по-хазяйському розмістилися під деревами, а в хаті — двоє вищих чинів.

Македон, сторожко ступаючи, входить у хату. Один з офіцерів лагідно посміхається йому назустріч.

— Хотів в управу, а мені один з ваших — все «цурік» та «цурік», — і Македон показує, як солдат стояв з гвинтівкою, скорчуючи сердите лице. Офіцери засміялися.

— Повів старий? — питає один ламаною мовою.

— Аякже. Звісно, повів. Дали тридцять шомполів — одразу змінився. «Так-то і так, — каже, — поведу в барліг до сінка свого...» Накриють їх сьогодні обов'язково.

Македон сідає за стіл, бере з миски велике яблуко і вдавлює зуби в соковитий м'якуш. Яблуко хрумтить під зу-

бами, і білі піняві бризки летять під нього. Офіцер Франц Вейц встає з-за столу і стукає міцно стиснутим кулаком. Яблука підстрибують у мисці. Одне скочується на підлогу. Македон хапає його, витирає об штани і бережно кладе в миску.

— Ми їм покажемо!—зловтішно говорить Франц Вейц, начальник карального загону.— А ви теж понесете заслужену кару. Контрибуцію! Ще й яку контрибуцію!

— Змилуйтесь! — Македон аж перехрестився.— Яка ж бо наша провина? Злиднота бунтує, а ви з нас, хазяїв, требуєте. А в усьому Охрім той винен. Землю, каже, відібрати і голоті роздати. Така, говорить, настанова їхня, більшовицька. Земля хазяїна любить одного,— вже спокійно говорить Македон.

— О, зер гут! — задоволено вигукує Франц Вейц.— То земля снай отин господар. Ми велика дойче армія! Вам тамо повний лад і сила. Ви нам — ваш хліб. Ваш фрукт...

Капітан Франц Вейц підходить до вікна і бачить гіллясті яблуні. Обважнілі від плодів, гнуться до землі віти, за садом синіє річка. Ген за річкою жовтаве пшеничне море. Золотисті брижі ходять по ньому.

— О, ми зробимо порядок, — каже капітан, погладжуючи долонею коробку маузера.

За його спиною застиг Македон.

...Саливона принесли вночі назад. Його били довго і важко, кидали, знову піднімали. але він уже нічого не відчував. Чутка про те від хати до хати пролетіла. Казали, вернулися солдати ні з чим. Завів старий у лісок, а там через Горобину греблю — на торфовище,— блукали, блукали, не повірили, що заблудився. Тоді побили майже до смерті. Хотів його лейтенант Ріхард фон Мерхвіц розстріляти, але ще був потрібен язик старого. Тому Саливона принесли назад. Його кинули в повітку на Македонському подвір'ї, поставили варту. Сам фон Мерхвіц пішов доповідати капітанові. Була прекрасна липнева ніч. Повновидий місяць простилав на траві срібну стежку. Зоряний Віз у прозорій блакиті випнув дишло на Північ. Над Дніпром тріпотіли крильцями чайки і квилили по-дитячому.

Видно, дух у Саливона був невмирущий. Ні шабля, ні шомпол не змогли пригнітити його. Розплющив очі — і крізь дірваний дах замайорили в очах зірки. Ніби хтось у шаленстві кидав їх йому в лице пригорщами. Саливон зажмурился повіки і згодом знову розклепив їх. Зірки у

божевільному леті сипались на нього, і краю не було тому зорепадові. Лежав на гнилій соломі — не ворухнути ні ногою, ні пальцем.

«Кінець приходить,— подумав Саливон,— край моїм мукам. Смерть прийму».

Гнітили самотність і спрага, і нестерпною мукою розривали тіло болі. Над повіткою вітер бавився розвихреною стріхою, шарудів у високій траві, а в дірявий дах сипались зорі важким зеленим градом.

Ввижалась Саливоніві дорога — шлях у куряві. Соняшник, скошений офіцерською шаблею, — з жовтими ніжними листочками в поросі. Дорога до лісу. Горобина гребля — і за нею торфовище. За Дніпром у плавнях — син Охрім і з ним ще двадцять таких. Хіба ж нога ступить на ту стежку? Хіба ж око побачить її? Швидше роса рання навіки засліпить таке око — запроданське. Тому повів Саливон у ліс — за Горобину греблю, нехай там страчують, щоб стара муки не бачила і язика не розв'язувала.

Думки Саливоніві легкі, мов крильні, а тіло важке, прип'яте стопудовим тягарем до землі. Спрага пече в горлі, спрага груди роздирає. Де вона, та благодатна вільга? Якби до сина в плавні, голову свою стару в Дніпро занурити і пити досхочу, без краю, безупинно цілющу воду дніпрову.

Пальці Саливоніві, мов у сліпого, обмацують солом'яний настил, знаходять щось вогке збоку під стіною, з неймовірним зусиллям він перекочується під стіну і припадає вустами до рівчака. В ніс б'є густий, гострий сморід, і Саливон непритомніє.

Двічі стара Саливониха підходить до воріт Македонової садиби. Зайти думала, кинутись у ноги, виплакати милість. Та серце ніби хтось у цупкий вузлик зав'язав. Підказувало серце: «Не буде від них милосердя». Але стара підходила до воріт, і незмінно виростала перед нею сухорлява постать солдата з гвинтівкою в руках, і він кричав щось незрозумілою їй мовою. Тоді у неї виникла рятівна думка, яка дала Саливонисі силу, і віра зажеврїла в її серці. В хаті своїй, де все шкереберть стояло, пов'язалась навхрест чорною хусткою і вийшла на городи. Вона чула, як рипіли двері на заржавілих завісах, але вернутись, щоб замкнути їх, не захотїла. Плутаючись ногами у картопляному бадиллі, збиваючись з кроку, озираючись навкруги, кватилась стара. Городи скінчилися. За городами слався хлібний

степ, таємничий і загадковий, і, раніш ніж переступити через рівчак на нову дорогу, стара озирнулася сторожко, потім, ніби наважившись, пірнула в жито. Пахло якимсь зіллям, аж дух забивало. З-під самих ніг зірвався вгору птах і наче людським голосом кигикнув.

Знайомсю стежкою бігла стара мати до свого сина, леліючи ту рятівну думку, ловлячи пересохлим, широко відкритим ротом густе, настояне на полину і духмяних зіллях повітря. Вона вже знала, що скаже своєму Охримові, і бачили її завітрені в сльозах очі, як, похмурнівши на виду, Охрім скаже своїм хлопцям:

— Ходім...

І буде потому над селом краятись передранковий морок пострілами, і палатимуть садиби під залізними покрівлями, і староста Македон стоятиме із зв'язаними за спиною руками біля стіни, а її Саливона розв'яжуть, і вона затамує роз'ятрені рани свого чоловіка.

І те бажання — звільнити Саливона від смерті — штовхало її, як мандрівника спрага по безводній пустелі, ніби там, десь у тій глибині ночі, дзюрчало рятівне джерело.

Житне море обірвалося. В темряві, відсвічуючи місячним сійвом, заграли дніпрові широкі хвилі. Саливониха пішла вздовж берега, важко переводячи дух.

...Коли Саливона вивели на майдан і він побачив перед собою шереду солдатів, а трохи далі, крізь багнети, — громаду, він найбільше боявся, що там буде Марія. Стояла безвітряна година; Саливона прив'язали до єдиного на майдані дерева, і він чомусь згадав, що дуба цього мали воєни зрізати, бо стояв він посеред шляху і заважав підводам. Біля офіцерів крутилися староста Македон і Кузьма Прядко. Вони уникали зустрічатись поглядами з Саливоним, їх про щось розпитували офіцери. Громада дивилась на Саливона з неприхованим жахом. Жіночі зойки лунали щоразу. Жахливе було скривавлене Саливонове обличчя. Крізь подерту сорочку світило поранене тіло... Начальник карального загону — капітан Франц Вейц, стукаючи стеком по блискучих жовтих крагах, голосом команди звернувся до громади:

— Ми путем розстрілять усіх більшовиків, ми не тамо пощади, хто пітеймал руку на наш кайзер, на наш хазяїн.

Очі капітанові снували павутиння гніву і люті. Стек

танцював по крагах, а він притупував ногою, збиваючи тоненькою стрічкою куряву.

— Взвод! — крикнув він, і на майдані затихло. Раніше, ніж пролунали постріли, Саливон, зібравши останні крихітки сили, простогнав:

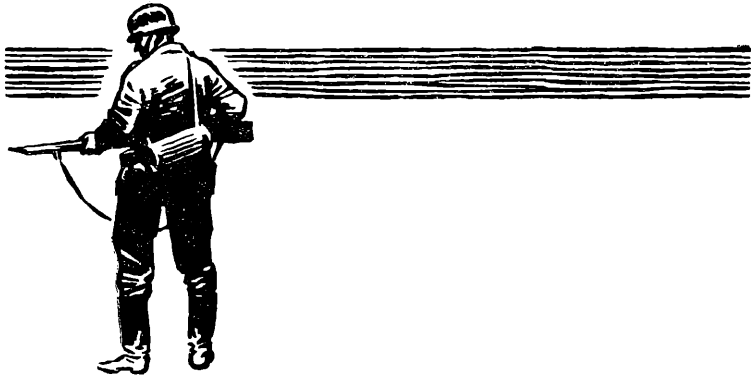
— Прощайте, люди... За правду гину я... Чи чуеш мене, сину?

Гордо випрямляючи пошматовані шомполами груди, він спокійно прийняв смерть. Останнє тепло, що тріпотіло в ньому, всмоктав в себе старий дуб, і потекло тепло те столітнім корінням у масну, напоєну потом і кров'ю землю. А над дорогою вітер хилив жовтоголові соняшники.

Стелилася журба битим шляхом. Здіймаючи куряву, проходили кайзерівські полки, виблискуючи на сонці багнетами.

Толочили солдатські чоботи селянські ниви.

ПРАПОР

Нам не відоме його прізвище, і ми не впізнаємо його в обличчя. Він, мабуть, молодий і дужий був... Так, був. Бо нині його вже нема. Є тільки тіло, і то власне не все. Воно висить на шибениці на Софіївському майдані, ногами догори і скривавленою шиєю до бруку. Голову йому відтяли і одірвали руки, і на грудях випекли зірку, і у п'яти набили цвяхів. Його знищили по-звірячому, і десятю добу гойдає вересневий вітер сплюндроване тіло, а навколо стоять квадратом пикати фашистські солдати.

І коли на київські вулиці лягає ніч, коли її тривожні сутінки туляться до потрошених вікон і розпанаханих бомбами стін,— він, замордований і тричі розстріляний, крокує по місту, і п'яти його, набиті цвяхами, сіють смертельний жахний стукіт. Вони вибивають тривогу і клично мережать віддаль від Софіївського майдану повз будинок Академії наук, вулицею Шевченка, по зламаних танками тополях, Хрещатиком і вгору аж до Арсеналу. І відгомін тих кроків лягає далеко, відлунюється в поліському лісі, у чигиринських ярах і на каховській рівнині,— блиском сокири і пострілом гвинтівки. То — партизани. Густе, темно-синє небо України, вицятковане зірками, висить над містом. Чумацький Віз хилиться дишлом на схід.

На гранітні сходи набережної набігають хвилі. Лунають кроки і будять тривогу в серцях.

Посилені караули ширяють від будинку до будинку. Виблискують багнети і гримлять постріли. Але він не боїться багнета, і йому не страшна куля. Шибеницю його вартують солдати... Хилить вересневий вітер крони дерев, гонить палий лист по бруку. Над Києвом ніч, зловісна, темна ніч. І ніч виповнює луна кроків. Залізо стугонить по бруку. То його кроки.

Ідуть загони гестапівців, ведуть на розстріл гурт беззахисних людей — їм услід лунають чіткі залізні кроки. Солдати чуло вслухаються, вони швидко заспокоюються. Вони переконані — то ніч відлунює їхню солдатську ходу. Дурень думкою багатіє. Нехай тішаться. Ми добре знаємо — то його кроки.

Чинovníки гестапо нишпорять в будинках, брудними руками залазять в шухляди письмових столів, безсоромно набивають кишені усім, що під руку потрапить, раптом здригують — цокіт кроків, наче залізо по бруку, хвилиenne замішання, та потому впевнена усмішка вигинає гадючі уста, вони догадуються — то кроки варті. Але ми добре знаємо — то його кроки.

П'яти, наповнені сталлю, лягають на брук, на сходи багатопверхових будинків, лунають в просторих залах палаців і театрів, відлунюються в розбитій снарядом опері, ронять сталевий звук в темних провулках, пливуть услід тисячам, яких ведуть на страту.

Кати прислухаються, вони щось відчувають своїм звірчим, іржавим серцем дикунів, наповнені жахом боягузи стріляють в людей, в стіни, в ніч. Вони заспокоюються. Але він веде лік злочинам.

Він знає усе. Його тіло, позбавлене тепла, погойдує вітер на шибениці. Котить вітер жовтогарячий падолист. Дзвенять дроти на стовпах вздовж площі. Бронзовий гетьман, стримуючи баского коня, показує булавою дорогу на схід. На сході встає сонце. Міняється варта. Біля шибениці. Біля будинків. На вулицях. Солдати. Солдати. Солдати. І більше нікого. Нікого.

Пливуть над Києвом хмари. Важкі осінні хмари. На Глибочиці дощ. Сірі линви стягнули землю з небом. Марево дощу огинає мертве місто.

...А він гойдається на шибениці і на п'яти йому, набиті цвяхами, лягає шерхле тополине листя.

Одинокі люди сновидами, гнані голодом, тулячись до будинків, крадуться вулицею. Вони кинуть оком на шибенницю і квапляться далі, далі... а в серці олов'яною кулькою гнів, і щелепи зводить боляче, гостро. Вони знають, чим завинив перед злодіями юнак. І вони бережуть про нього пам'ять серцем, думкою, словом. Це він, невідомий нікому, молодий, ставний і відважний, пам'ятного ранку, страшного ранку, вцілий у серце звірам, це він пострілом своїм штовхнув їх у прірву...

Теж було того ранку сонце, і був вітер, і скиглив вітер в прольотах розбомблених кварталів, і обкочував пилюгою зрізані танками тополі на бульварі Шевченка, а коли раптом схоплювався над бруком, то рвався крилато вгору і щосили, усю снагу степову свою віддавав прапорові на маленькій вежі над будинком Універмагу на розі Леніна і Хрещатика. І внизу — на бруку були фашисти і сіяли смерть і плюндрували місто, а в небо, на всі сторони, пламенів кличний багрянний прапор волі.

Прип'яті до землі хижакі не дивились у небо. Вони боялись височини і, плазуючи долі, не підносили голів. А коли їм вчувся грізний рокіт радянського літака, вони підняли гадючі голови і засичали од люті, подиву і гніву.

Над вулицею, над усім містом пламенів на вітрі червоний прапор, і то було вже на третій день загарбання міста.

Тоді офіцери підїхали на машинах на ріг Леніна і Хрещатика, з'явилися пожежники і, як завжди, танки, а потому пригнали, як отару, наляканих людей, оточених автоматниками, і чорна драбина поповзла з пожежних машин угору. Швидко по драбині став підніматись солдат, тримаючи в руках розгорнутий прапор, на якому гадючилася чорна свастика.

І от солдат вже йшов по дахові, махнув сокирою і, востаннє майнувши вогнем, прапор ліг на дах. Солдат схилився над вежею. Знизу на нього дивився натовп.

Червонощокий офіцер виблискував окулярами і задоволено усміхався. Оркестр чекав його знаку. Тільки ті, що стояли осторонь, не гляділи угору, і плечем ближче до плеча один одного, в колі звірів, в свідомості приречення.

І от солдат вже випростався і розгорнув прапор, і вітер рвонув полотнище з оздобами смерті, і в ту хвилину хитнувся солдат і хитнувся прапор, і обоє сторч, униз, на брук, в пекло, в смерть, з височини десяти поверхів.

Вітер зліг ниць. Купчилися хмари. Полинна гіркота осені виповнила повітря.

Залізними лещатами охопили фашисти квартал за кварталом. І його знайшли. Він не відрікався. Йому сказали:

— Ти признаєшся або ми розстріляємо разом з тобою дві тисячі рабів з оцих будинків.

Офіцер в окулярах був блідий од люті, і дрібні краплі слини злітали з його пересохлих тонких губ.

Він стояв під стіною. Простоволосий. В обірваному одязі. З скроні його точилась темна смужка. У нього було широке ясне чоло.

Він неквапним зором всотав у себе вулицю, будинки, юрбу людей, оточених солдатами, офіцера і на бруку розтрьощене тіло німця і фашистський прапор, залитий кров'ю.

Офіцер підступив ближче. За його спиною виросло ще двоє. В очах у них він прочитав свою долю. Сонячний промінь прорвався крізь хмари, і він підніс, наче йому назустріч, руку, розуміючи, що востаннє вітає сонце.

— Я стріляв,— мовив юнак,— Слава тобі, Україно!

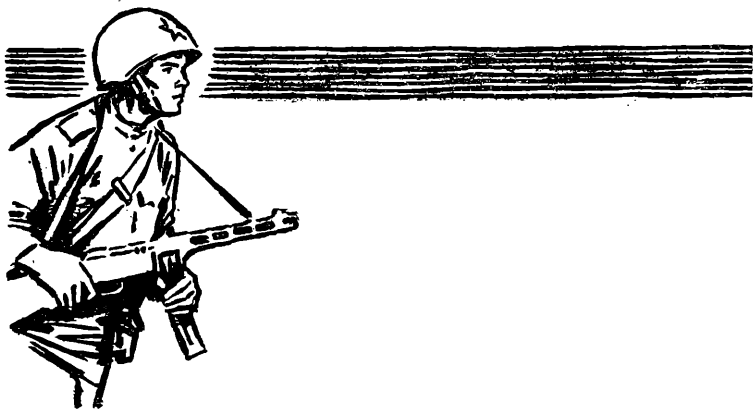
І то були останні слова.

А потому він висів на шибениці, на вантажному авто, обліпленому загрозливими наказами коменданта, возили його по місту від вулиці до вулиці, спиняючись на кожному кварталі, зганяючи людей подивитись і запам'ятати і зробити висновки.

І люди дивились, запам'ятовували, робили висновки. А модернізована шибениця з його тілом повзла далі, вгору по вулиці Леніна, ліворуч на Короленківську, повз пам'ятник великого Тараса, вниз на Саксаганського, ліворуч на Червоноармійську і знов на Хрещатик.

Гарчав мотор грузовика. Гойдалася шибениця. Шестеро катів з автоматами в руках чатували мертвого юнака.

Так він входив у безсмертя, юнак з невідомим нам прізвищем і відомою вдачею більшовика.

ТРУХАНІВ ОСТРІВ

Серце його тривожно билосся, як затиснута в долонях ластівка. Навколо клекотів бій. Вогняні язики рвалися в синє небо. Він глибоко вдихнув прохолоду жовтневої ночі і відчув дух згарищ та річкової гнилі. Перед ним був отчий дім. Цілий і неушкоджений, зяючий лише чорною пустотою вікон. Бійці пробігли мимо, тримаючи в руках автомати. Спритні сапери пройшли двором, а він усе стояв біля хвіртки, не відважуючись зайти в свою домівку. Радість вкупі з горем тріпотіла в його грудях.

— Іван Мостовий, ти дома? — сказав хтось поруч.

— Дома, товаришу лейтенант, — відповів він, відкозирявши офіцерові, який зупинився біля нього.

— От і визволили ми твій любимий острів, — посміхаючись, сказав лейтенант і, простягнувши руку в той бік, де гаснули і знову займалися вогні, а там далі за ними метався величезний вогневий парус пожежі, мовив: — Ось і Київ древній, задушевно ти про нього розказував, Мостовий, полюбив я твій Київ. Закінчимо війну, у тебе лишуся жити.

— Гаразд, товаришу лейтенант, — тихо відповів Мостовий.

Канонада пересувалася далі. Гарматний гуркіт плескався десь за кручами. Лейтенант Хворостов пішов, лишивши Мостового одного. «Хай помріє трохи»,— подумав лейтенант і згадав, як довгими зимовими ночами, захлинаючись, розповідав бійцям про Київ, про Труханів острів колишній дніпровський матрос Іван Мостовий.

Тоді в його оповідях як острів, так і Київ були далекою мрією, але матросові слова малювали в уяві солдатські обриси красивого міста, повноводу річку, облямовану садами, красляті каштани на вулицях і золотий, з шелестом, падолист.

Бійці на дозвіллі, між боями, писали листи, розповідали про близьких, ділилися давніми переживаннями; один тільки Іван Мостовий ніколи не говорив про своїх рідних. Всі знали, що вони в Києві, на Трухановому острові знемагають у фашистській неволі, і нема чого ятрити йому рани згадками та запитаннями.

Тоді, в томливі дні й ночі чекання, лежачи в бойовій охороні чи пробираючись у розвідку, Мостовий безнастанно згадував отчий дім, і гіркі невтішні думки заповняли його. Він воював чесно й хоробро, його відвагу ставили у приклад. Два бойових ордени прикрашували вищівлу гімнастюрку. Коли в серпні полк, у якому він служив, вступив на Україну, в серці Мостового з'явилося тріпотне, щемливе почуття. Він став мовчазнішим і суворішим. Люто бився Мостовий з ворогом, викликаючи цим захоплення своїх товаришів.

— Ти не дуже так буйствуй,— наче ненароком сказав йому один раз лейтенант Хворостов,— оглядайся уважніше. Тобі обов'язково треба в Київ увійти.

— Я ввійду, товаришу лейтенант,— впевнено відповів Мостовий,— дійду і разом підемо з вами далі.

...І ось уже Київ перед ним. Мостовий стояв і вслухався в плескіт Дніпра у пологих піщаних берегах острова. Тяжко й надривно біла артилерія. У відблисках вогню на правому березі вимальовувались сірі громади міста. Тяглися нескінченні стіни Лаври. Крутий схил шосе на протилежному березі вповзав у місто, і веселий степовий вітер хилив до землі верхівки тополь, вітаючи вороття Івана Мостового.

Він підкинув на плече автомат і з рішучістю пройшов між двома стовпами, на яких скрипіла колись хвіртка. Вузька стежечка вела до порога. Він ступав обережно, ніби

прагнучи віддалити ту рокову хвилину, що жахала його своєю невідомістю.

Біля порога Мостовий зупинився. Чи слід йому просто отак увиходити в дім? На хвилину він замислився, застиглий в нерішучості. Ніхто не зустрічав його. Хіба бувало так раніше? Згадалося йому, як звичайно він повертався гупою ніччю після останнього рейсу по Дніпру, а на порозі його в радісні обійми стрічала дружина. Іван важко зітхнув, рішуче переступив поріг і ввійшов у вузькі темні сіни. Од хвилювання він заплющив очі. Зловісна тиша оточила його, і він повним голосом з надією покликав:

— Насте! Мамо!..

Ніхто не відгукнувся. Навпомацки знайшов знайому клямку і відчинив двері горниці. Він побачив запустіння й розгром і відразу зрозумів, що ніхто не чекав його і ніхто не зустріне. Знесилений горем, Мостовий опустився на табуретку, закривши лице руками. Дні тяжкого чекання цієї хвилини вороття промайнули перед ним за одну мить. Як мріяв він про цю хвилину, як хотів побачити батьківський дім, дружину, дітей, матір, батька... побачити золоті береги Труханового острова, почути лагідний плескіт дніпрові хвилі і таємничий шепіт очерету! В ті дні він жив тільки цим, пробиваючи собі шлях додому гранатою й багнетом.

Труханів острів — цей клаптик суходолу широкого Дніпра у підніжжі Києва — був кличною солодкою мрією Івана Мостового. Коли він пив студену воду кубанських криниць, йому вчувався запах Дніпра, коли волзький вітер тріпав його чорний, мов вороняче крило, чуб, він пізнавав пестоші дніпрового вітру. Ішов з боєм Іван Мостовий рідною країною, запам'ятовуючи все бачене й чує. Руїни будинків, ями, напхані трупами, шибениці, бирки на дитячих грудях... Ратні побратими, сибіряки й уральці, з співчуттям дивилися на Мостового.

* * *

Пожежа освітлювала час од часу кімнату, повну уламків меблів, і зігнуту постать бійця на табуретці. Із зусиллям відірвав Мостовий од обличчя руки. Він підвівся і довгим уважним поглядом подививсь навкруги. В кутку лежали зім'ята знайома квітчаста церата, битий посуд, розтріпані книги.

Затріщали розгойдані дошки підлоги. Обережні, полохливі кроки вирвали Мостового з важкого заціпеніння. Він озирнувся і, приголомшений, одскочив до стіни. Протягнувши вперед руки, якась стара жінка в драпті, із розкуйовдженим волоссям увиходила до кімнати. Вона нашттовхнулася на табуретку колінами і злякано зупинилась. Відблиск пожежі освітив її лице, широко розкриті очі дивилися просто на Івана, проте ніщо в них не відбилося. Щось важке і непоправне стиснуло Іванові серце. Він кинувся до старої і голосом, повним болю й радості, гукнув:

— Мамо!

— Хто тут? — злякано зашепотіла жінка, відшттовхуючи Іванові руки.— Хто тут?.. Звідки люди?

— Це я, мамо... Іван, син...— Він сильними руками прилягнув до своїх грудей виснажені, сухі плечі матері і беззвучно плакав, ковтаючи сльози тремтячими губами.

— Мамо, це я, Іван,— приказував він,— подивіться на мене.—Він майже на руках підніс стару до вікна, щоб у яскравому відблиску пожежі мати змогла пізнати його... Він ніжно гладив долонями сиву розпатлану голсу і з надією вдивлявся у сквоняні жахом очі.

— Мамо, адже ж ви пізнаєте мене... Ви ж бачите, це я, Іван...

І раптом гіркий зойк розірвав тишу. Стара безвільно впала на груди, здригаючись од ридання.

— Синочку мій, ненаглядний, рідний мій!.. Дивись на мене добре, дивись, що ворог зробив із твоєю матір'ю...— Вона слабим порухом рук відшттовхнулася од синових грудей і з гіркістю сказала:— Очима я тебе бачити не можу... Фашисти мої очі випалили. Чи бачиш, синку мій? Чуєш?

І зсохлі материні пальці блукали по його обличчю, пестили непокірне кучеряве волосся, торкалися очей і щік, обмацували гімнастборку, а він плакав беззвучно, здригаючись од ридання, що душило його.

— Діждалася я тебе, синочку,— мовила мати,— діждалася, а от вони не діждались.

Іван здригнувся, проте нічого не спитав. Мовчанням одвів од себе зловісне значення отих слів. Шорстким рукавом шинелі втер сльози. «Годі! — подумав Іван. — Доволі!» Зняв з себе шинелю і накинув її на плечі матері. Вони опустилися поруч на підлогу, і мати, схиливши голову на плече сина, почала розповідь голосом, що переривався од ридання. Зімкнувши повіки, слухав Мостовий сумні мате-

рині слова. Тихо, не кваплячись, розказували мати. І Йван бачив: плавучу шибеницю при березі острова, натовп людей, оточених гітлерівцями, гоїдання трупів на бантині. І ще бачив: другою з правого краю висіла Настя. «Строге було у неї обличчя»,— сказала мати. Висів поряд з нею синочок Павлик, ухопившись рученятами за магерину спідницю; за Павликом висів батько Охрім, сивоусий, із непокритою головою, торкаючись ногами дощок плота. Бачив Іван Мостовий, як металися фашисти, поспішали. Де тоді був він? У Золотоноші, мабуть. А думав про що? Звичайно, про них: про Настю, Павлика, батька...

Мати змовкла. Але ж її губи і далі ворущаються, і очі невидючі дивляться на сина.

Говоріть, матусю, говоріть, усе розказуйте. І знову перед Мостовим проходить болісне видіння. Він бачить нестерпний морок, навислий над рідним островом, він чує постріли, і його побратими, його друзі, його добрі знайські і сусіди падають горілиць на золотавий дніпровський пісок, вражені ворожими кулями. І чує Іван Мостовий одчайдушний плач знедолених, і бачить у своїй домівці жах і запус-тіння.

В розбитому вікні скиглив осінній вітер. Гарматний гуркіт не затихав ні на хвилину. Мати з сином сиділи, обнявшись, на підлозі, прихилившись до стіни.

— Сину мій, — мовила мати, — потім вони випалили мені очі...

— А-а-а-а,— глухо застогнав Іван, розсікши повітря ударом кулака. Він похитувався з боку на бік, охоплений горем. Не було заспокійливих слів для змученої матері, що стільки настраждалася. У мислях він бачив усе, що відбулося, і зрозумів, що нема на світі міри для повної відплати. І коли світанок уповз крізь вибиті шибки в кімнату і спотворене обличчя матері відкрилося йому, освітлене тремтливими променями осіннього сонця, він міг тільки сказати:

— Ми прийшли, мамо, острів наш вільний,— він хотів сказати «ви бачите», та вчасно стримався. Мати дивилася йому просто в вічі невидющими, широко розкритими очима.

Десь поблизу заспівала труба горніста. Мати насторожилася і, звівшись, підійшла до вікна. Вона сперлася плечима на лутку вікна і, несхибно вказавши рукою на захід, спитала:

— Отам Київ, синку, га?

— Там,— відповів Мостовий.

— Іди, синку... Йди, тебе кличуть...— рішуче вимовила мати, і сльози побігли по її запалих щоках.— Я буду на тебе чекати. Мені люди допоможуть. Іди.

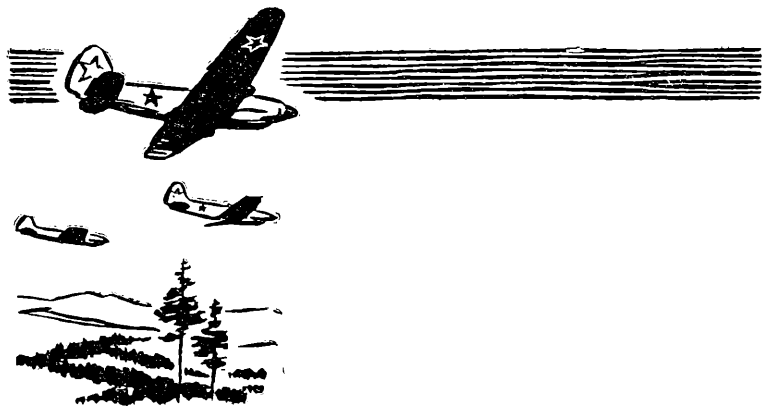
Мостовий обійняв матір.

— Іду,— сказав він їй, поклавши на руку автомата, широко переступив поріг. Не озираючись, він пройшов по двір'я. Біля хвіртки озирнувся. У вікні стояла мати. Вітер ворушив її сиве волосся. Іван хотів їй сказати на прощання щось тепле й потрібне, але слова не йшли із горла. Втягнувши голову в плечі, поправивши каску, він пішов швидкими кроками знайомою, зраною снарядами вулицею.

Київ стояв угорі, величний у своєму горі. В серці Москового, зраненому стражданнями, лунав голос матері:

«Іди, Іване, йди!»

І він ішов уперед, пробиваючи собі шлях багнетом і кулею, безсмертний у своєму прагненні до перемоги.

МАРО З АЛІБУНАРА

Крім єдиного патрона в пістолеті та надії в серці, в нього нічого не було. І все ж Сергій Хромченко, перемагаючи біль у нозі, все далі й далі відповзав вузькою зарослою стежечкою в гори. Надія, що там він знайде порятунок, живила його серце, мов рятівне джерело. Сухий вогонь палав у його погляді, перед ним вставали неясні видіння минулого, і тяжке гудіння сповнювало голову. Пішов дощ. Пересохлими губами ловив Хромченко животворні краплі. Намоклі біляві пасма звисали на чоло. Глина обліпила коліна, забилася під нігті і змішалася з брудом на поранених долонях. Він важко дихав і все ж ні на хвилину не втрачав надії, що вдасться утекти від погоні.

Стежка круто підіймалась угору. Хромченко відчув, що сили його покидають. Рукою він намацав пістолета на грудях за кітелем.

Зморений і знесилений, він раптом упав і так і лежав на мокрій, поруділій землі, притулившись до неї щокою. Думка, що треба повзти далі, не давала йому спокою.

Мимоволі зімкнулись повіки, і перед ним постав учорашній ранок, сіре небо в жмутах хмар і під крилом винищувача гострі верховини гір. Він бачив круг себе безліч димків од снарядів, що рвалися. І ще побачив два «мессери»,

а потім збоку й третій. Вони намагались відійти на захід, та він не міг дозволити їм цього й не дозволив.

Тепер, за багато годин, коли він лежить на мокрій землі, коли нестерпний біль терзає його, він думає про те, що, збивши два «мессери», не треба було гнатися за третім: зрештою він збив би його за кілька днів згодом. І ще думає він про те, що треба було пам'ятати про незначну кількість боєприпасів. Але так роздумувати можна тепер, коли він лежить на землі; в ту ж мить, коли він побачив ворога, він думав лише про одне — і пустився на таран. Ворожий літак розвалився. Та й літак Хромченка теж був підбитий, і льотчик викинувся на парашуті. Незабаром він упевнився, що рвучкий гірський вітер односить його на ворожу територію, і ще відчув гострий біль у ногах: з землі стріляли гітлерівці, потім глухий удар, і знову постріли... І сам він теж стріляв, і тут же вирішив — останній патрон для себе. Але в ту саму мить ця думка здалася йому безглуздою. Чотири роки бити фашистів у небі, носити два ряди орденських стрічочок на кітелі як знак своїх подвигів та слави, пересікати з боем небо Румунії, Болгарії — і над югославською землею самого себе позбавити життя, такого прекрасного і неповторного! Ні, це було занадто.

Гітлерівців, які гналися за ним, було троє. Він підпустив їх ближче. Ті, рачкуючи, підповзали, і тоді, коли вони були зовсім близько, він несподівано для них двома влучними пострілами убив двох. Залишився третій, який почав одповзати. Лейтенант Хромченко мав одного патрона і ризувати не міг.

Тоді він вирішив відійти. Озираючись, поповз. Тяглися томливі години. Настала ніч, а він усе повз, долаючи біль і втому. Кров сочилася з його долонь, земля обпікала його зранені пальці.

...І ось він тепер лежав знесилений, припавши до землі і згадуючи карколомні події останньої доби. Він чув шарудіння дощу в траві, шелест листя, булькотіння гірського струмочка.

Ні, тут лишатися аж ніяк не можна, треба пробиратися в гори, до партизанів. Адже ж за один-два дні тут будуть свої. І яке це буде безглуздя, коли він загине!..

Думки виникали і гасли, а часом йому просто важко було думати про що-небудь, тільки б лежати на землі, склепивши повіки, і слухати шарудіння осіннього дощу.

Сили залишали його, і раптом він відчув, що земля шуг-

нула з-під нього, і він, наче літак, ввійшов у штопор, полетів у прірву. А далі він не бачив і не чув нічого.

І вже не чув він полохливих кроків гітлерівців, що добирались до нього стежною, гавкання собаки, не відчув цупких її лап на своїй спині і торкання ворожих рук до його тіла. Він лежав у глибокій нестямі, щільно припавши до землі, і, коли фашисти поспішно в'язали йому руки й ноги, коли тремтячими руками нишпорили у нього в кишенях, виймали пістолет,— він був неспритомний. А вони, кинувши його на плащ-намет, лякливо озираючись, понесли до селища.

— Оце справжня здобич,— вихвалялися вони один перед одним,— за такого бранця можна сподіватись нагороди.

Особливо хвалився той гітлерівець, що втік, коли Хромченко відстрілювався, потім він привів з селища двох інших. Цей лічив стрічечки на кітелі радянського офіцера і, прицмокуючи губами, багатозначно повторював щоразу:

— Це — ас!

Гітлерівці принесли Хромченка у селище. Вони ввійшли до хати Сави Драгича й кинули на долівку зв'язаного лейтенанта. Від удару Хромченко опритомнів і застогнав; з зусиллям розплющив очі і побачив над своїм обличчям виширену пащу вівчарки і трьох фашистів; коли він розплющив очі вдруге, то побачив біля порога сивого діда і дівчаче обличчя, що виглядало з-за його спини.

«Це кінець»,— вирішив Хромченко, і знову тяжке забуття оповило його свідомість. А вороги вирішували, що ж далі робити з радянським льотчиком: чи зараз іти з ним, чи переночувати тут, а світанком уже рушити. Зрештою їх було тільки троє, а шлях до міста проходив густим лісом, де господарювали партизани. І гітлерівці вирішили заночувати в селищі і світанком уже йти далі.

Сава Драгич дивився на зв'язаного радянського офіцера, і серце його обливалося кров'ю. Вороги хазяйнували за його столом. Вони дудлили з баклажок його вино й грюкали кулаками, вони загрожували полоненому, який лежав у маренні, і гримали на самого Саву. Старий мовчав. За ці роки він звик мовчати і терпіти. В Алібунарі, колись гомінкому селищі, зараз лишилися тільки він з онукою Маро та ще кілька бабів. Зі сходу все чутніше ставав гарматний гуркіт, полохливішими ставали загарбники. В небі частіше з'являлися літаки з червоними зірками на крилах.

Дід Сава вирішив, що терпіти осталося недовго. Він мовчав і чекав. Онука ж Маро докоряла йому: «Чого ми тут сидимо? У гори йти треба, до партизанів податися».

Внучці пішов сімнадцятий рік. Батько її, Савин син, бився в горах з окупантами, сестру її нелюди вивезли в Німеччину, а бабусю задавив ворожий танк. Маро не хотіла сидіти склавши руки й чекати. Але батько наказав їй не залишати діда одного.

Маро сиділа на камені біля хати і думала. Чорні коси лягли їй на плечі. Дві зморшки набігли на чоло. Щеміло серце. Перша її думка була — втекти до партизанів. Привести їх сюди. Та вона одразу ж відкинула її. Адже ж поки вона знайде партизанів і приведе їх сюди, гітлерівці можуть відвести полоненого. Ні, це була б просто дурість. То що ж робити? А вона повинна була щось зробити. Вона мала врятувати радянського офіцера. Осяяна якоюсь думкою, Маро раптом схопилася й побігла. За півгодини вона повернулася. Дід Сава стояв біля порога і чекав. Маро тримала в фартусі живого гусака, а в руді великий глек.

— Це їм,— сказала вона діду.

— Кому? — не розуміючи, спитав Сава.— Фашистам?

Маро поспішала. Вона вбігла до хати і, посміхаючись, подала гусака гітлерівцям. Вони схопилися з-за столу. Їм підряд щастить, вирішили вони. «От удача: взяли бранця, дівчина принесла гусака, і головне, глек з горілкою». Гітлерівці реготали. І зразу ж довготелесий солдат відрубав кинджалом голову гусакові, забризкавши кров'ю стіни горниці. Він простягнув скривавлену птицю Маро і, гавкаючим голосом, наказав:

— Вар, вар!

Маро кивнула головою, схопила гусака й вибігла з хати. Вона сіла на приступці за порогом. Пір'я полетіло з-під її пальців. Вітер підіймав його й кружляв над головою. Дідові, що схилився над нею, Маро шепотіла.

— Дідусю, ось я зараз почну варити, а ви йдіть. Ідіть, діду, до чабанів. Я сьогодні теж піду.

— Бога бійся, Маро, що ти таке говориш?

— Діду,— владно повторила дівчина,— ідіть, кажу я вам, ідіть, поки є час.

— Що ти задумала, Маро?

— Добре діло задумала, дідусю.

Маро подивилась на діда, і він побачив у її палаючих очах невідступну рішучість, яку пізнавав у погляді сина,

яка була властива йому самому і всьому славному, нескоримому роду Драгичів.

Сині присмерки спустилися до віконця хати. Маро запалали вогонь у печі. Багрові відблиски полум'я грали на шибках. Маро дивилась у палаючу піч, де смажився гусак, і думала про своє. Окупанти з присмерком стали тихіші, проте запах смаженого був настільки спокусливий, що вони ладні були забути про партизанів і, наперед смакуючи доброю вечерєю, вихвалялися один перед одним своїми успіхами й перемогами.

Маро поглядала на полоненого і продовжувала думати своє. Печеня стояла перед гітлерівцями. Вони хапали її брудними руками і, не встигаючи пережовувати, набивали роти. Захлинаючись, пили горілку. Та глек був мов невичерпний. Вони самі спробували стримати один одного, проте це виявилось неможливим.

Маро стояла на порозі. Фашисти кинули їй кістку. Вона схопила її на льоту і поманила нею вівчарку. Собака загарчав, але не зійшов з місця. Довготелесий щось вигукнув, пес замахав хвостом і побіг до Маро. Манячі пса, Маро вивела його з хати. Вона прямувала до порожного сарая, ввійшла туди. Пес плигнув за нею, Маро кинула кістку. В темряві блищали очі вівчарки й чути було гидкий хрускіт. Маро вискочила з сарая, хутко зачинивши за собою двері, засунула їх на залізний засув. Серце шалено билось, коли вона вернулася до хати. Гітлерівці про щось сперечалися. Вони ляскали один одного по спині і галасували. Її вони навіть не помітили. Чувся гавкіт собаки, та вони не звернули на це уваги. Маро тихенько зачинила за собою двері. Попереду ще лишалося найстрашніше і найголовніше. Серце її сильно билось, здавалося, ладне ось-ось вирватись з грудей. Так стояла вона, притулившись до стіни будинку. В сарай ричав пес. Нічна темрява, мов густий килим, вкривала землю. Запнуте хмарами небо висівало дрібний дощик. Маро подумала, що дід її уже, певно, далеко. Добре, що вдалося його умовити. Усяке ще може бути.

Маро стоїть біля стіни і чекає. Вона не знає, скільки минуло часу, проте вирішує, що час діяти...

Обережно відчинивши двері, Маро переступає поріг хати. Вогонь у печі погас. Немічний вогник каганця освітлює окупантів, що носами уткнулися в стіл. Тримуючи в руках автомати, вони хропуть і белькотять уві сні. Найкраще

було б вирвати автомат у того, що сидить кінець столу. але гітлерівець може прокинутися, і навряд чи впорається вона з двома іншими. Маро вихоплює схований на грудях кинджал і з усієї сили заганяє його в потилицю солдатів. Схлип, схожий на клекіт, розлився в кімнаті, та Маро вже тримає у руках автомат ворога і, не задумуючись, довгою чергою прошиває його п'яних поплічників.

...Лейтенант Хромченко почув постріли. Вони видалися йому гуркотом грому, проте, розплющивши очі, він не побачив нікого. Перед ним була сіра стіна, а за нею чути було глухий незрозумілий гамір. Єдине, що лишалося ясним у його свідомості,— це полон, це вороги, що захопили його, знесиленого і безпорадного. І він розумів, що треба боротися, треба підвестися з землі і зробити щось таке, аби вирватися з фашистських лабет.

Але стіна напливала на нього, і лейтенант Хромченко пірнав у глибоку прірву. Потім він відчув живлющу волю, яка зненацька сповнила його силою. Йому зперше здалося, що хвилі бистрої ріки відносять його. Він побоявся розплющити очі, щоб це відчуття не зникло так раптово, як і виникло. А коли він усе ж таки відважився, то побачив над собою чисте синє небо і навколо багато людей, і дівчину, що її очі він десь бачив. Маро всміхнулась лейтенантові. І всі посміхнулись навколо, і Хромченко зрозумів, що це — порятунок. У ту хвилину він ще не знав, що всю ніч Маро несла його на спині, падала від втоми, знов підводилась, ледве віддихнувши, і йшла далі тою стежкою серед густого лісу. Завивав у міжгір'ї злий осінній вітер, але вона, зібравши останні сили, йшла все далі і далі в гори. На світанку Маро дісталася до партизанського загону. З вартовим, що зупинив її, стояв поруч батько. Маро опустила на землю свою ношу і притулилась до батькових широких грудей.

— Ти казав, що мені треба сидіти там унизу і чекати, а я ось зробила корисне діло.

І Маро розповіла своєму батькові Жива Драгичу про те, що сталося цієї ночі в Алібунарі.

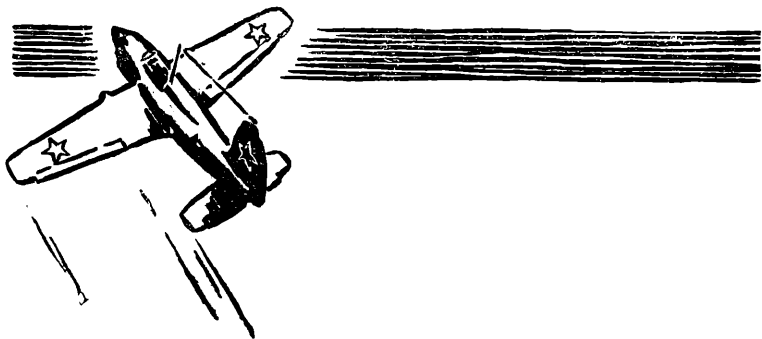
— Ти справжня Драгич, я пишаюсь тобою, Маро,— сказав їй батько.

...Через два дні радянські війська звільнили Алібунар, і партизани зійшли з гір. У всіх тільки й мови було що про сміливий подвиг Маро. Так Маро Драгич стала солдатом. Їй видали автомат і пілотку з п'ятикутною зіркою, і неза-

баром Маро пішла разом з загоном далі, на південь, бити загарбників.

У долині над річкою Савва, і по селах вздовж пасма гір, і навіть у самому Белграді люди розповідали про подвиг Маро з Алібунара. І говорили про нього також у тому українському селі Кам'яний Брід на березі Дніпра, звідки родом був лейтенант Сергій Хромченко...

1943

НАРЕЧЕНА

Вони ступали поруч вузькою стежкою. Густе у ріст людини жито оточувало їх. Високе небо світилося над ними прозорою блакиттю...

Отаким запам'ятав він той день, вертаючись у Грузію, везучи в серці своєму тверде рішення віддати оцій дівчині своє життя—любити її вічно й міцно. Отак думав він тоді, Каро Коладзе, веселий парубок з колгоспу «Мцеване». Вже другий рік колгосп змагався з українським колгоспом «Зоря». Щороку у дні врожаю чи напередодні їх гості їздили із «Мцеване» в «Зорю» або навпаки. Каро познайомився з русокою Катериною, і з першого погляду її блакитні очі залишили в його душі ніжне відчуття, схоже на повів ласкавого вітерця. Вони гуляли вдвох у полі, та жодного слова не було сказано про любов. Лише потім, у листах, які вони слали одне одному, виникло це слово.

Зовсім незадовго до війни Катерина надіслала Каро свою фотокартку і повідомила, що її посилають учитися в агрономічний технікум. Те, що Катерина виїжджала в друге місце, чомусь збентежило Каро, хоч взагалі йому було приємно, що любима його дівчина їде вчитися, бо й він сам оце недавно писав Катерині про свій намір поїхати в Тбілісі до авіашколи. Каро відповів Катерині на вказану

нову адресу. В тому листі він урочисто просив її бути його нареченою й повідомляв, що про те саме просять її його мати, батько та сестра Веріко. Каро схвилювано й багатомовно намагався змалювати в листі їхнє спільне майбутнє і мріяв про ті дні, коли вони зможуть бути вкупі. Лист вийшов довжелезний, товстий, і дівчина Тамара на пошті, приймаючи його як рекомендований, примружила насмішувати очі, двічі підкинула на долоні тугий конверт, ніби пробувала його вагу.

— Ти що, Катерині своїй протоколи надсилаєш? — спитала Тамара. Каро задержувано відповів дівчині, що в цьому листі мова йде тільки про любов.

Каро довго чекав відповіді, так, у всякому разі, здавалося йому. Дні тяглися занадто томливі. Та ось одного червневого ранку прийшла відповідь Катерини. І того ж ранку прийшла вість про війну. Каро сховав листа на грудях і слухав разом з іншими колгоспниками суворі слова, які висипав на площу чорний розтруб репродуктора.

В листі своєму Катерина писала про згоду стати нареченою Каро і також мріяла про той час, коли вони будуть разом. Каро не знав та й не міг знати, що в ці хвилини Катерина в далекій Полтаві сидить біля репродуктора в кімнаті гуртожитку, уважно ловить кожне слово і думає про Каро, похмуро звівши тонкі, мов стріли, брови, перебираючи пальцями русі коси.

Того дня Каро і його товариші пішли до військкомату, але їх відправили додому.

— Рано, хлоп'ята,— сказав їм военком,— ждїть, самі покличемо.

Незабаром Каро одержав повістку і, пройшовши комісію, був зарахований до діючої армії. Комісія зважила на давніше бажання Каро і направила його в одну з авіашкіл на Кубань. Каро попрощався з батьками й сестрою. За його здоров'я піднесли темні роги, наповнені до краю густим терпким мцеване. Потім випили за здоров'я його нареченої Катерини. Після того батько взяв великий рїг, налив його міцним багатолїтнім мцеване і мовив так:

— Воюй смїливо, сину, не посором ти нас! За перемогу! — Він пригубив рїг і передав його дружині, а потім усі присутні пили з того великого рога.

Уночі Каро поїхав. У вагоні, при скупому світлі лампочки, він роздивлявся фотокартку Катерини. Йому

видавалося, що наречена усміхається до нього, і від того серцю ставало тепло й приємно.

Ішли місяці. Каро вчився наполегливо і вперто льотній майстерності.

Наближався термін випуску. Доводилось працювати надто багато. Але всі ці дні Каро думав про Катерину, називаючи її в мислях нареченою. Фотокартка її в рамці під склом стояла на тумбочці біля його ліжка, і сусіда по кімнаті, мрійливий харків'янин Бурлай, кожного разу, дивлячись на фото, схвально говорив:

— Добра дівчина, гарна в тебе наречена!

— Другої такої в світі нема,— з захопленням відповідав на це Каро.

Невдовзі потому Каро закінчив школу і був направлений в частину, розташовану поблизу фронтової смуги. Фотокартка нареченої перемандрувала з рамки у нагрудну кишеню гімнастюрки. Суджена була з ним. Вона вирушала разом з ним на фронт. Каро писав їй усі ці місяці, аж до сумної звістки про захоплення ворогом міста Полтави, але відповіді не одержував. І завжди, залишаючись на самоті, він думав про неї, твердо вірячи, що прийде день, коли вони знову зустрінуться.

Події, що розгорнулися далі, багато змінили в житті Каро. На третій рік війни він був уже майором, ушлякеним винищувачем, і борт його літака прикрашало дванадцять зірок. Слава Каро ширилась і зростала. Вона долетіла до далекого селища Мцеване, і портрет його, надрукований у центральній газеті, вирізали й наліпили на стіні в клубі.

Каро воював сміливо, пам'ятаючи напутні слова батька. Бойові ордени прикрашали його груди.

Та на чолі його під вороновим крилом чуба лежали дві глибокі зморшки, і зрідка усмішка ворухнула міцно стиснуті уста. Каро все думав про свою далеку Катерину, і увесь полк знав, що в майора Коладзе лишилась на Україні наречена, за його запевненням, дівчина неписаної краси, з довгими русими косами, з блакитними, як море, очима. Йому співчували, заспокоювали, що недалекий той день, коли гітлерівців виженуть з України, і наречена його буде визволена. Каро мовчки вислухував заспокійливі слова, але тривога не залишала його.

Нарешті прийшли довгождані дні наступу. Полк Каро вже воював над полями України, відправляючи у пекло фашистських стервятників. Він червоною лінією відмітив

на карті шлях до Полтави й до села Катерини на березі річки з чарівною назвою Хорол, що нагадує у вимові орлиний клекіт. Сам Каро якраз і оперував у бажаному його серцю напрямку, був щасливий од майбутньої перспективи побачити свою наречену. І коли у вересні наші війська виволокли Полтаву і Катеринине село Плиски, Каро попросив дозволу в полковника відвідати наречену. Полк стояв близько від Полтави, і Каро дозволили відлучитись, сердечно побажавши йому удачі. Повернувся Каро до полку сумний і розгублений. Гіркі звістки зустріли його на батьківщині нареченої. У зруйнованій Полтаві йому не вдалося знайти жодних слідів, а село Плиски гітлерівці спалили дощенту. Вділлий дідусь, що виповз із землянки, на всі запитання Каро відповідав одноманітно.

— Ні, не знаю. Не пам'ятаю.

І незмінно ще додавав:

— Усе гітлерівці-душогуби споганили, усіх замордували.

На запитання Каро, чи відомо йому щось про долю Катерини Мірошниченко, дідусь після довгого роздумування сказав:

— Батьків її кудись погнали, а її саму в Германію, іроди, повезли.

Каро повернувся у полк засмучений, розбитий. Ось чим кінчились трилітні його сподівання. В уяві малювалися страшні картини нечуваних знущань, яких зазнає у фашистській неволі Катерина. Мовчазним і похмурим став Каро.

Він почав сваволити в небі, і полковник змушений був йому за те зауважити. В жовтні наші війська наблизились до Дніпра. Майор Коладзе одержав завдання — терміново доставити пакет у штаб нашої десантної частини, з якою зненацька обірвався зв'язок. Завдання відповідальне і складне, треба було подолати місцевість, густо насичену гітлерівською протиповітряною обороною й авіацією. Вибір полковника впав на Каро не випадково. Полковник зважив усі його якості й вирішив, що саме він впорається з важким завданням.

За годину Каро благополучно приземлився у вказаному місці і передав терміновий пакет на адресу. Зарослий густою бородою командир десантної групи виявився теж майором. Він з пожадливістю розпитував Каро про останні фронтіві новини, і, поки вони вели мирну бесіду, зовсім

неждано навалилася біда. До хати вбіг офіцер і повідомив, що ворог на танках і автомашинах оточує село.

— Будемо відходити, — сказав командир. — Бою не приймати.

— Мені летіти треба! — схопився Каро.

— Та як же ти полетиш? — скорбно зауважив командир. — Не встигнеш. Спалити треба літак, а тобі з нами до партизанів податись: у нас все забезпечено.

— Та ні, полечу. Здурили — спалити мій винищувач!

Каро вибіг з хати і, побачивши біля паркана мотоцикл, сходячи на нього. За хвилину, — так, у всякому разі, здавалося йому, — він метеором пролетів вулицею, вискочив на галявину і опинився біля свого літака. Десь зовсім близько засвистіли кулі. Він озирнувся. По шляху, на відстані приблизно з кілометр, ішли танки. «Встигну», — подумав Каро і плігнув у літак. Та тієї ж хвилини важкий удар у голову кинув його в прірву, і далі він нічого не пам'ятав.

...Коли Каро побачив над собою чорну земляну стелю і почув людську мову, йому видалося, що він прокидається й повертається у якийсь чудовий, незнаний світ. Він лежав, широко розплющивши очі, і силкувався відновити в пам'яті все, що трапилось. Йому допомогли люди в землянці. Від них він дізнався, що його поранило осколком ворожого снаряда і врятували десантники. Тепер він видужував. Каро знав, що десантники готуються до складної операції захоплення мосту через Дніпро, і було йому соромно, що він лежить бездіяльний, і шкода втраченого літака. Він згадав Катерину і почав шукати гімнастборку. Командир десантників, який подав йому гімнастборку, чомусь усміхнувся. Тремтячими руками Каро став шукати в кишені дорогу фотографію. Вийняв її з кишені і разом прикріплений до неї ниточкою вузький аркушик із записної книжки. Здивований, він почав розглядати аркушик, що закривав рідний образ, і затремтів. Літери стрибали з нього в очі. Він читав, і сльози, що раптом бризнули з очей, заслали світло. То була записка од Катерини. «Каро, дорогий, — писала вона, — яка я рада, що ми зустрілись. Змушена ненадовго покинути тебе. Тепер скоро видужаєш. Незабаром побачимося. Твоя наречена Катерина».

— Як же це, що це?.. — не стидяючись сліз, допитувався Каро у командира десантників.

— Усе просто, друже мій, усе просто. Вона, твоя наречена, хоробра дівчина. Бона давно в партизанах. А ти

ось не хотів з нами лишатися. От бачиш, нема лиха без добра. А зараз вона пішла у розвідку. Суворо дівчина. От яка в тебе наречена. Вернеться твоя Катерина незабаром. Ми всі ждемо її. Од неї залежить, коли ми в бій підемо.

Та Катерина не верталася. Хвилювання не залишало Каро ні на хвилину. Щоб його заспокоїти, майор у десятий раз розказував йому, як зраділа Катерина, пізнавши його.

Три дні не було Катерини. На четвертий день прийшов якийсь дідуган. Командир загону пустився з ним у ліс. Повернувся командир веселий, наспівуючи знайому Каро пісеньку про рідне місто і любиму дівчину.

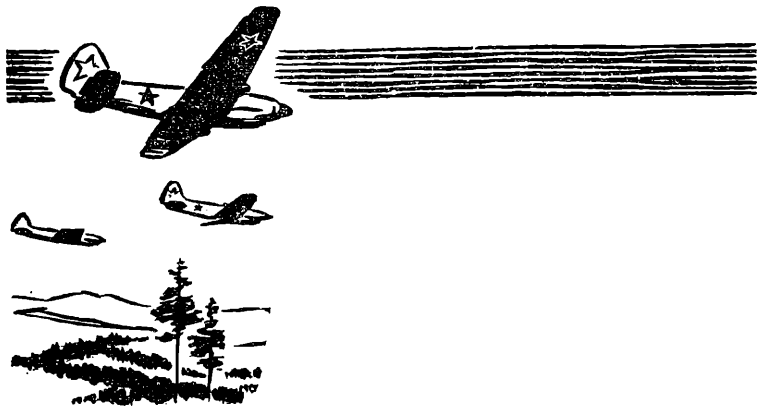
— Молодець твоя наречена, льотчику, — сказав майор. — Добрий подарунок зробила вона нам. Висадила в повітря ворожий дзот біля мосту. Скоро до діла приступимо. Тепер чекай на неї.

На світанку Каро, знесилений од чекання, вийшов із землянки. Яскраве осіннє сонце підіймалось на сході. Над лісом зажеврів небосхил, і тихо шаруділо від легкого вітерця пожовкле листя. Велична тиша стояла в лісі. Каро вдихнув на повні груди густе осіннє повітря і пішов стежечкою, що тікала в глиб лісу. Не поспішаючи, ступав він по палому лісту, думаючи про своє. І не помітив, як, мов з-під землі, з'явилися перед ним люди. Він немов прокинувся, коли вони голосно заговорили. Його погляд зустрівся з ясным відкритим поглядом людини у ватнику та вушанці. І він мимоволі відсахнувся, вражений несподіванкою. Та через мить кинувся до людини у ватнику і стиснув її в обіймах.

Катерина, червона од ніяковості, стояла біля Каро, схиливши голову на його плече. Непомітно для них навколо почали збиратися партизани й десантники.

— Прийшла наречена! — пролунало в таборі. І всі поспішали знову глянути на дівчину, наречену того льотчика, що, як уже всім було відомо, шукав її понад три роки і ось у густому придніпровському бору знайшов.

Усе це розповів мені сам Каро Коладзе, з яким мене випадково познайомили в Москві. Катерина сиділа поруч із ним, щасливо всміхаючись. І мені захотілося, щоб читач дізнався про цю дивну і просту історію кохання парубка з Грузії та дівчини з України.

ДРУГА ЗУСТРІЧ

Звісно, генералова табакерка безпосередньо відношення до долі капітана Мірошніченка не мала, тим більше, що нічого особливого в ній не було. Звичайна жерстяна коробочка, досить зручна, а на вигляд, скажемо одверто, зовсім незавидна. Багато хто в частині навіть дивувався, як це Гранатов, бойовий генерал, якого знала вся країна, тримає у себе таку непоказну табакерку. А втім, перейдемо до головного.

У вересні, коли наші війська вели бої біля підніжжя Карпат, льотчик Мірошніченко вилетів на завдання і не повернувся. Його чекали день, другий, тиждень. Минуло кілька тижнів. Мірошніченка чекала вся частина, увесь фронт. Прибули від рідних і товаришів листи. Вони лежали в штабі з'єднання, терпляче чекаючи, коли рука адресата доторкнеться до них. Та Мірошніченко не повертався.

Надійшов запит від нареченої. Не знаючи, що відповісти, командир ескадрильї звернувся за порадою до генерала.

Генерал задумливо дивився у вікно. Він бачив горбкуватий відріг Карпат, густі суцільні ліси, що йшли до синього обрію, і, здавалося, думав про щось інше, не звертаючи уваги на командира ескадрильї, який тримав у руках лист нареченої капітана Мірошніченка.

Та генерал думав про зниклого відважного льотчика, якого за хоробрість і безстрашність знав і любив увесь фронт.

— Ні, не може загинути такий орел,— сказав генерал,— не може. З відповіддю нареченій почекайте. Засмутити людину завжди встигнемо.

Генерал дивився так переконано і впевнено, що командир ескадрильї і сам перейнявся такою ж вірою в повернення Мірошніченка. Він пішов від генерала заспокоєний.

Генерал сів за стіл, присунув карту і, нахмуривши сиві брови, почав щось ворожити своїм червоним олівцем. Дріботів у шибки осінній дощ. Скрипів від рвучкого вітру флюгер на будинку. Десять далеко, генерал знав точно, на якому саме кілометрі, гриміла артилерійська канонада. За стіною перешіптувались ад'ютанти. Генерал трохи нахилив голову і прислухався. Розмова йшла про Карпати, про тяжкі, неприступні перевали і непрохідні ущелини. Генерал посміхнувся. Розійшлися зморшки на високому лобі, і веселі іскорки заграли в очах. «Так, так, завтра на світанку ад'ютанти будуть дуже здивовані,— подумав він,— коли довідаються, що наші війська вже за Карпатами і штаб нашого з'єднання знімається з місця». І раптом думка його, мовби ненароком, вернулась до недавньої розмови з командиром ескадрильї, де служив Мірошніченко, який пропав безвісти, і тяжке почуття примусило серце забитися дужче. Він вийняв з кишені табакерку, не поспішаючи, розкрив її і став набивати люльку. Почувся стук у двері.

— Ввійдіть,— сказав генерал, не відриваючись від розпочатого заняття.

— Товаришу генерал, дозвольте доповісти,— ад'ютант хвилювався, у нього тремтів голос,— дозвольте доповісти, товаришу генерал...

— Що трапилося, Фомічов, що з вами? — спитав генерал, здивовано піднявши брови, запалюючи люльку і стежачи очима за розгубленим ад'ютантом.

— Товаришу генерал, капітан Мірошніченко повернувся.

Генерал втягнув у себе запашний гіркуватий тютюновий дим, не кваплячись, закрив табакерку і спокійно, неначе його не здивувало повідомлення ад'ютанта, спитав:

— Де він?

— Тут, товаришу генерал, у прийомній.

— От бачиш,— посміхнувся генерал,— а ви всі торо-

чили: «Загинув Мірошніченко та й загинув», а от бачиш... Ну, клич його швидше сюди.

...Отак того дня, коли на всьому фронті вздовж Карпат почався наступ, повернувся в свою частину штурмовик Мірошніченко, загибель якого для багатьох стала вже незаперечним фактом. І не тільки повернувся цілий і здоровий, але при ньому були всі його документи, ордени, польова сумка, карти, з якими він вилетів у політ кілька тижнів тому.

Повернення Мірошніченка радувало все з'єднання. Звістка про нього облетіла всі ескадрильї. Зв'язківці, ухилившись від обов'язків, з'єднували різні пункти і поспішали повідомити схвильованим голосом:

— Я «Айстра»,— кричала одна з них у мікрофон,— я «Айстра», передаю «Нептуніві», так «Нептуніві» і повідом «Волгу»: Мірошніченко повернувся.

А «Нептун» і «Волга», в свою чергу, поспішали передати цю радісну звістку «Факелу» і «Пірату», і так по всьому фронту летіло по проводах: «Капітан Мірошніченко повернувся».

В ту ніч майже до ранку горіло світло у вікнах генеральського кабінету. Синій дим вився під стелею, холол у склянках чай. Білявий, чубатий Мірошніченко, ніяково посміхаючись, розповідав офіцерам і генералові про свої пригоди.

З його розповіді слухачі довідалися, що в тому бою, де він штурмував ворожі батареї, прямим влучанням у мотор було виведено з ладу його літак. Він зробив усе можливе, щоб не потрапити в руки ворога, але до своєї території долетіти не зміг; довелося сісти в розташуванні окупантів. За ним, як видно, стежили. До місця посадки примчав мотоцикл. Мірошніченко вибрався з палаючого літака і вступив у бій з гітлерівцями. Йому пощастило розправитися зразу з двома фашистами, а третій, тікаючи, поранив його в плече. Скориставшись втечею ворога, Мірошніченко вирішив не гаятись і швидше йти далі від місця аварії. Опівдні він, пробираючись лісом, наштотхнувся на селянина, який тяг на плечах в'язанку хмизу. Не встиг він звести пістолет, як селянин, випустивши від подиву хмиз, крикнув:

— Росіянин?

— Росіянин,— відповів Мірошніченко, стискаючи пістолет у руці.

— Заховай,— сказав селянин,— заховай. Я свій. Паламарчук, з діда й прадіда Паламарчук. Борода, бачиш, у мене сива, а вік прожив я недовгий. Від такого життя в могилу охота, та ось Червона Армія йде, чуєш, гримить як...

Але Мірошниченко нічого не чув. У нього гуло в голові і стукотіло в скронях. Він раптом поточився і знепритомнів. І от старий поніс його в гліб лісу. Багато днів пролежав Мірошниченко в курені серед густої букової хащі. Немов за дитиною, ходив за ним Паламарчук і виходив. Навколо нишпорили окупанти. Никали від села до села, допитуючись, чи не сховав хто радянського льотчика, загрожували смертю, обіцяли нагороду. Двічі тягали до гера коменданта Паламарчука.

— Чого в ліс усе ходиш? Чи не бачив там де радянського льотчика?

— Ліс густий і великий,— відповів той байдуже, — людина в ньому, мов голка, удень із свічкою не знайдеш.

Комендант, злий і наляканий гітлерівець, пообіцяв:

— Якщо примітиш, скажеш нам, зразу тисячу марок імперських одержиш. Зрозумів?

— Зрозумів, пане комендант, як же не зрозуміти, ціна велика.

Він розповів про цю розмову Мірошниченкові.

— Дурень гітлерівець, — посміхнувся старий, — не може зрозуміти проклятий, що брат брата не продає.

...Дріботить у шибки однотонно дощ, тріпоче, мов крилами, вітер. Слухають уважно офіцери розповідь Мірошниченка, спершись на руку, генерал Гранатов дивиться кудись у куток поверх голів. Давно погасла люлька, а він не помічає, що йому пропонують вогню, заглиблений у якусь свою думу. Здається, не слухає він Мірошниченка, та ось, коли капітан закінчує розповідь про свої пригоди тим, як старий селянин провів його через невідому окупантам ущелину, як вони розцілювалися на прощання і розлучилися, умовившись про зустріч, генерал раптом встає і підходить до льотчика.

— А село його знаєш? Запам'ятав? Як знайти його, знаєш?

Мірошниченко підвівся і розгублено сказав:

— Ні, товаришу генерал, не знаю, от біда яка,— з жалем розвів руками,— як же це я так...

— А справді, як же це так злегковажив, капітане, тепер знайти старого гуцула важко буде, а знайти неодмінно

греба. За те, що він врятував тебе, я його до нагороди медаллю представлю. Людина подвиг вчинила, розумієте, товариші.

Генерал почав збуджено ходити по кабінету. Мірошніченко сидів розгублений, його точила прикрість, що так безглуздо закінчилась щаслива зустріч і дружба з Паламарчуком.

Генерал сів за стіл і став набивати люльку. Знайома всім, непоказна на вигляд табакерка вигиналася під його пальцями. Раптом він, немов вирішивши щось, відклав набік люльку і, глянувши пильно спочатку на Мірошніченка, потім на решту офіцерів, тихо сказав:

— От і в моєму житті теж трапився подібний випадок, точніше, не будь його, навряд чи був би я живий, навряд чи став би російський солдат Семен Гранатов генерал-майором Червоної Армії. Ось вона, ця табакерка — усьому свідок: її господар життя мені врятував. Ось тут, серед цих гір, товариші, за Карпатським хребтом двадцять вісім років тому було мене смертельно поранено в страшному штиковому бою. По нас німці з кулеметів строчили, а ми в штики пішли, вибили їх і зайняли висоту. А надвечір підкріплення нам не підкинули, відійшли наші, поранених залишили, і я лишився.

Генерал замовк. Схрестивши руки, він, не заплющуючи очей, раптом побачив далекий-далекий день і почув лютий скрегіт сталі, і крики, і вигуки «ура», і тупіт ніг, страшний і неблаганний, і побачив гірський хребет, здавалося, непереборний, що сягав аж до неба, і відчув він у грудях тригранний холодний штик, і впав на мокру від крові землю...

Офіцери тісніше присунулися до стола. Затамувавши подих, вони чекали продовження розповіді.

— Ну от, друзі, — продовжував генерал, — страшнішим за смерть, ганебнішим над усе в світі був для мене полон. Кров'ю стікаю, сили покидають, а я все повзу. Підібрав мене в полі хлопець. Прийшов я до пам'яті і розповів йому про свій страх перед полоном. Хлопець молодий, моїх років, він мене і врятував, сховав від німців і австрійців. Ті тоді теж полювали на росіян, нагороди обіцяли. Ну от, відлежався я в хаті у цього хлопця, — Хомою його звали, — і через гори вивів він мене на стежку, щоб до своїх я пробрався. На прощання розділувалися ми з ним і обмінялися на пам'ять найдорожчим, що було у нас тоді. Я йому люльку пінкову віддав, — батьків подарунок, — батько говорив,

що з цією люлькою дід ще на Наполеона ходив, а Хома мені ось цю табакерку дав.

Генерал поклав на долоню табакерку і тихо промовив:

— Ось вона, знак короткої і святої братерської дружби, бережу її багато років, але ви всі носами, певно, крутили: як це у нашого генерала та така непоказна табакерка. А вона мені золотого портсигара у сто крат дорожча.

Було це двадцять вісім років тому, товариші, в селі Нехворощ, за сто двадцять кілометрів від міста Мукачева. Не думав я, що приведе мене доля знову в Нехворощ, а з усього видно, побуваю там і сподіваюся віддячити старому другові і рятівникові.

— Можливо, й відбудеться знаменна зустріч,— промовив хтось мрійно.

— А я от не знаю села,— промовив Мірошниченко.— Та я однаково знайду старого, товаришу генерал, знайду,— з упертою впевненістю повторив він.

...Зійшло над горами сонце. Хмари швидко відходили до обрію. На верховини білою смугою ліг сніг, що йшов уночі. Генерал сидів за столом зосереджений, суворий. Уже надійшло повідомлення, що через перевали пройшли танкові частини, війська ринули за ними грізною лавиною. Було дано наказ про пересування баз з'єднання, яким командував генерал, за Карпати. Збираючи зі столу папери, він спинив погляд на розкритій табакерці. Перед ним знову промайнули давні роки. Пам'ять відновила дні миру і війни, роки праці, нестатків, радощів, успіхів, той день, коли він уперше сів за штурвал літака, і той день, коли він переступив поріг академії, і день, коли у нього на руках закричав його син, і день, коли в Кремлі Михайло Іванович Калінін потиснув йому руку, вручаючи орден Леніна. І всі ці роки, всі ці дні він беріг непоказну маленьку жерстяну табакерку, не розлучався з нею і на всі запитання про неї відповідав незмінною загадковою посмішкою. Так, табакерка була з ним усі ці роки. Це добре. Він приніс її тепер за Карпати через двадцять вісім років.

* * *

На війні люди не можуть жити минулим. Події змінюються з казковою швидкістю.

...Тихим вечором, коли по землі, скутій першим заморозком, задзвенів лихий поземок, а з гір налетів у долину

гульвіса-вітер, капітан Мірошніченко, тягнучи за руку ошелешеного селянина, збіг на ганочок штабу і, порушивши всі закони військового статуту, увірвався в кабінет генерала.

Ад'ютант Фомічов марно намагався витягти його за полу реглана назад, та вже було пізно.

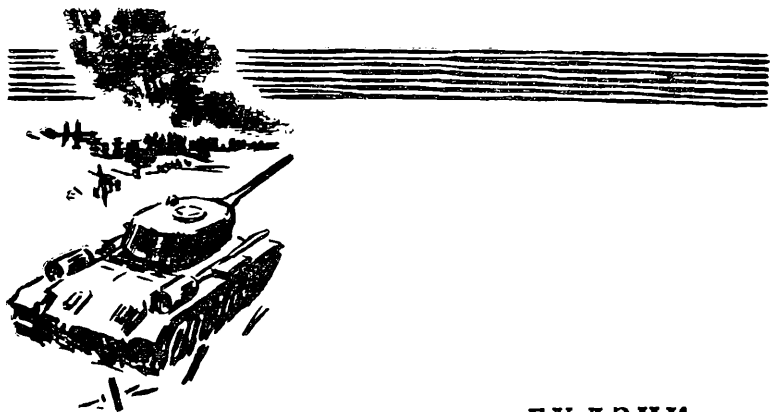
— Ось він, мій рятівник, ось він, товаришу генерал!— випалив одним духом Мірошніченко.— Іду по вулиці, дивлюся — він.

Перед генералом стояв селянин у свитці, сиве волосся розтріпалося на плечах, він тримав високу смушкову шапку в руці і винувато посміхався, переступаючи з ноги на ногу. Його погляд з-під густих брів, звернений на генерала, здавалося, виправдуючись, говорив: «Ну от, я тут ні причім, це ваш офіцер притяг мене сюди».

— Прошу, сідайте, товаришу, дуже радий,— сказав генерал, виходячи з-за столу,— прошу вас.— І він простяг селянину руку, взяв його за лікоть, провів до крісла і посадив. — Я дуже радий, що капітан вас знайшов, а то невручно вийшло: ви його врятували, а подякувати вам як слід не змогли. Палите? — генерал простяг селянинові табакерку.

І раптом пальці старого гуцула, якими він узяв табакерку, затремтіли, і жерстяна коробочка впала на килим. Широко розкривши очі, він відхилився на спинку крісла, потім, підвівшись, витяг із кишені свитки закурену, обгризену люльку і простяг її генералові.

...Так зустрілися через двадцять вісім років генерал Гранатов і Хома Паламарчук.

ГУДЗИК

Довгі місяці він жив у тривожному чеканні цієї хвилини. В ті дні, коли його полк у жорстоких боях уперто і настирливо прогризав гітлерівську оборону на Міусі і по кілька разів на добу смерть, здавалось, заносила над ним свою невмолиму руку, він не переставав думати про цю завітну хвилину. Заплющував на хвилину очі: бачив маленький будиночок на околиці, скособочений ганок, чув радісний скрик Олени і відчував теплі Валіні рученята на своїй шиї.

Іноколи схвильована уява малювала йому інші картини. Страх за дружину і доньку сковував його. Але він уперто гнав від себе злі примари, виношуючи в серці тремтливе й хвилююче чекання щасливої зустрічі. Ніколи нікому він не говорив про те, та, мабуть, усі в його частині знали, що на Україні в маленькому містечку Летичеві у полковника лишилися дружина з донькою. Щемливе почуття невідомого було знайоме багатьом у частині полковника Сербиченка, та всі вони жили чеканням кращого, хоч те, що доводилося бачити у визволених місцях, не могло жити в серці доброї надії. Проте,— як любив говорити начальник штабу майор Сергеев,— людина завжди сподівається на краще, і від того їй радісніше і вільніше жити на землі.

Полковник Сербиченко посміхався на ці слова началь-

ника штабу, але не заперечував. За обкладинкою партквитка полковник зберігав пожовклу фотокартку. З неї до нього були звернені усміхнені обличчя Лени і Валі. Вони завжди дивилися йому в очі, і посмішка не танула на їхніх устах.

Лежачи в госпіталі прикутий до ліжка, він часто довго дивився на цю фотографію, і тоді Лена і Валя підбадьорююче всміхались до нього. «Нічого,— казали вони,— нічого, дорогий, все обернеться на краще, ось побачиш». І на душі в полковника ставало гарно, тепло і безхмарно від цієї уявної розмови. Так жив він з ними всі ці роки, поділяв радощі й злигодні і щоразу прагнув вловити у зведеннях та розповідях хоч одно слово про далеке маленьке містечко Летичів. Та містечко було дійсно маленьке, і про нього ніхто ніколи не згадував.

Начальник штабу одержував листи від дружини з далекого Омська і читав їх полковникові. Потім так само читав йому свої відповіді. Дружина начальника штабу почала листуватись і з Сербиченком, втішаючи його в горі, запрошуючи по закінченні війни разом з дружиною та донькою в гості до Омська. Та він усе думав про ту хвилину, коли доля приведе його на тихенькі зелені вулиці Летичева; він підійде до хвіртки, пройде вузьенькою стежкою на ганок і постукає у двері. Але все це були мрії, і він розумів, що ними не слід особливо захоплюватись і що, цілком імовірно, где його багато важкого лиха.

Ішли місяці, сповнені радісних подій. Окупантів гнали по всьому фронту. Їх брали в полон тисячами. В цих боях відзначилась частина полковника Сербиченка. Діла було багато, і рідко доводилося діставати з партквитка рідну фотокартку, та думка про дружину і дочку теплилася завжди. На карті у планшеті містечко Летичів було обведено червоним кружальцем. Всі офіцери частини ретельно стежили за зведеннями сусіднього фронту, що діяв у тому напрямку, де на шосе, між двома значними вузловими пунктами, лежало містечко Летичів. У ніч, коли частина полковника Сербиченка взяла Новоград-Волинський, радіо з Москви передало чергове зведення, в якому серед десятків населених пунктів згадувалося містечко Летичів. Радист, захеканий, прибіг до полковника і, забувши про всякі уставні положення, прокричав йому на вухо радісну звістку. Це було на командному пункті. Навкруги вирував вогонь артилерії. Полковник із вдячністю потиснув руку радистові Івашечкіну. Той стояв розгублений, не розуміючи

виразу суму на обличчі полковника. Місто Х частиною, якою командував полковник, взято, окупантів гнали в три шиї далі і далі. Летичів вільний, у чому ж річ? Радист повернувся, щоб вийти, і побачив осторонь на долівці начальника штабу майора Сергеева. Він лежав горілиць, заплющивши очі, ніби відпочивав, і руки його були складені на грудях, як у мерця, стьожечка крові тягнулася на скроні до вуха.

...У ту ніч під схлипування весіннього вітру полковник Сербиченко написав листа в Омськ, бо не варто й не треба було ховати правду. В цьому листі він скупі і правдиво розповів про те, як у важку хвилину Сергеев особисто повів бійців в атаку і поліг у бою смертю героя.

На аркушик паперу лягали схвильовані слова. Він згадував посмішку на обличчі Сергеева перед боєм, коли той сказав йому: «Виляєш мене, коли сьогодні не візьмуть наші Летичів».

Невдовзі після цього Сербиченко одержав дозвіл генерала на поїздку у Летичів. У документі, що прибув із штабу фронту, так писалося: «Дозволити полковникові Сербиченку відпустку на 5 днів для поїздки до родини в містечко Летичів». Разом з лейтенантом Фомиченком полковник промчав на вілісі віддаль у кілька сот кілометрів і в теплий травневий вечір в'їхав у Летичів. Він сам сидів за кермом. І руки йому ледве помітно тремтіли. Віліс, не збавляючи ходу, летів по простій туди, до тихенької зеленої вулички, до будиночка із перекошеним плотом. Ось і вулиця. Обабіч замиготіли високі липи. Машина зупинилась біля знайомого плота. Полковник одним стрибком опинився біля хвіртки. Подивився на будинок у глибині садка і зрозумів, що дома ніхто його не чекає. Він з тривогою оглядівся, побачив освітлену променями присмерків пустельну вулицю і помітив, всі будинки на ній зруйновані, а навколо нема жодної душі. Він штовхнув хвіртку і пішов по густій траві до ганку. Східці погнили, і, коли він ухопився за поруччя, щоб піднятися на ганок, вони провалилися. Сербиченко штовхнув двері і став, як укопаний. Ось вона, знайома кімната! Скільки радісних днів, скільки вечорів прошуміло в оцих стінах! Зараз тут була страхітна пуста. У другій світлиці він побачив перекинуте ліжко Валі, розбиту шафу... Полинна гіркота пекла йому губи. Зелені кола попливли перед очима. Тривожно й боляче стислося серце в передчутті непоправного і страшного. Все

свідчило, що тут ніхто не мешкає уже багато місяців. Який він був легковірний, плакаючи надію, що зустрине в цьому домі Лену і Валю! До чого легковірний він був та смішний! Він, що бачив зруйнований Хрещатик у Києві, руїни міста над Волгою й попелище Курська... Чого він міг сподіватися?.. «Та людина має таку вдачу, — подумав Сербиченко, — що завжди сподівається кращого в майбутньому!» Ще й зараз Сербиченко впіймав себе на тому, що надія жевріє в серці. Треба когось розшукати, поговорити, дізнатися. Неможливо, щоб усе так трагічно обірвалося.

— Будемо шукати людей, — сказав він Фомиченку й шоферові. — Пішли.

Довго блукали вони порожніми вулицями, поки, нарешті, біля цегляного будиночка зустріли дідуса, що повертався з рибалки. Дідусь був глухий і ніяк не міг зрозуміти, чого од нього треба військовим. Та раптом він сплеснув руками, вигукнув і кинувся на шию полковникові. І тоді Сербиченко признав у старому вчителя географії Хворосткова, колегу Лени по школі, хатнього їхнього завсідника.

У той жахливий вечір, багровий, та не від заходу сонця, а нібито від пролітої у цьому містечку крові, вислухав Сербиченко зловісну історію мук і поневірянь Лени і Валі, дізнався, що саме перед відступом погнали гітлерівці увесь табір, в якому знаходилися дружина з донькою, кудись на захід. Оглушений від побоїв, старий учитель плакав од радості й горя і все говорив, говорив без угаву, а Сербиченко і його супутники, не перебиваючи, слухали його.

Гірко і темно було на душі полковника. Згадалися довгі місяці чекання зустрічі, згадалося, як плакав він оцю заповітну свою мрію. Вставала перед ним глуха стіна невідомого, страшна стіна. «Де шукати їх? Та чи живі?» — думав він, коли прощався з учителем і коли другого дня, доповідаючи генералові про своє повернення, коротко сказав, що родини своєї він не знайшов. Але чомусь у ту хвилину та сама тривожна надія — «А може?..» — вселилася в його серце. І ніби стверджуючи її, генерал сказав:

— Не впадайте у розпач, я певний, ви їх знайдете, адже ж ми зараз буквально сидимо на плечах окупантів, табори їм не в голові.

І Сербиченко знову почав вірити, сподіватись і чекати.

...Були і радощі для полковника в ці дні: ім'я його згадували кілька разів у наказах, про нього писали в газетах, частина його на фронті вважалася одною з кращих, орден

Суворова другого ступеня прикрасив його груди. Були радощі, але не було спокою. Іншою стала війна — перемога розпростерла свої могутні крила.

У червні прийшла гаряча бойова страда. Частина Сербиченка форсувала Сан і з ходу взяла значний опорний пункт ворожої оборони. Тут довелося зупинитися на деякий час, чекаючи підходу флангів, і штаб Сербиченка розташувався в невеликому містечку Стара Подляска, що чимсь нагадувало йому рідний Летиців. У районі Старої Подляски в лісі був виявлений гітлерівський табір для військовополонених. Про це доповіли Сербиченкові. Він сам туди поїхав. Усе було як звичайно в усіх фашистських таборах. Розгребли наспіх насипану землю і виявили гори людських кісток, в іншому місці знайшли трупи жінок і дітей, які не встигли ще й задубіти. У великому цегляному будинку були влаштовані печі для спалення людей. Охорона табору і есесівська команда намагалися втекти, але їх оточили і взяли в полон. Із сарая принесли кілька лантухів з документами, що їх не встигли окупанти знищити. Сербиченко наказав розібратися в них.

Серед захоплених у полон есесівців був полковник. Він попросив дозволу звернутися до Сербиченка. Розмовляв він досить чисто по-російськи. Чекаючи дозволу, стояв струнко, витягнувши руки по швах. Сербиченко кивнув головою.

— Пане полковнику, — сказав полонений, акцентуючи слова, — я хотів би по ширості розповісти про все, що я тут бачив. Якщо дозволено буде мені зауважити, я вважаю безглуздим що-небудь приховувати від радянських властей. Моє прізвище Боймлер, оберст Боймлер, — підкреслив він, неспокійно озирнувшись.

Гітлерівець стояв, витягнувшись, уникаючи дивитися полковникові в очі. У нього було сіре обличчя. Окуляри криво сиділи на переніссі. Мундир був розірваний у плечах. Два залізних хрести висіли на жовто-чорних стрічках. Полковник Сербиченко допитливо подивився на гітлерівця. Він був уже знайомий з такими екземплярами цієї породи, яких у скрутні хвилини охоплює жага ширості. Ціна такого широсердя теж була йому відома.

— Одведіть полоненого в штаб, — наказав полковник бійцю і пішов далі повз жахливі сірі бараки. Нудотний трупний сморід віяв над територією табору.

«Тут, можливо, замучено і їх», — подумав полковник, мимоволі здригаючись од цієї думки.

Не признаючись самому собі, він на щось сподівався якраз у цьому таборі, йому здавалося, що все має розплатись отут. Повернувшись у штаб, він так і не зміг заснути. Нічого нікому не говорив, але його розуміли без слів.

На світанку Фомиченко пішов до полковника.

— Спить? — спитав він вартового.

— Аж ніяк, недавно ще на ганочку сидів, про життя розпитував. Усю ніч світло у віконечку.

Фомиченко збіг на ганок.

— Доброго ранку, товаришу полковник! Документів, що нас цікавлять, не знайдено, — випалив Фомиченко.

— Нас усі документи цікавлять, — відказав полковник. — У них у всіх є рідні, їх усіх ще чекають, ось як чекаю я.

— Оберста коли накажете привести?

— О десятій, — відповів полковник, подивившись на годинника.

...Рівно о десятій Рудольф Боймлер сидів перед полковником. Старанно підбираючи слова, він, не кваплячись, говорив:

— Я нічого не буду ховати від вас, пане полковник. Третій місяць я працюю в таборі номер 157 як керівник групи нагляду за виконанням розпоряджень верховного управління Остланда. Про все, що бачив, я розповім.

— Ви тільки спостерігали?

— Тільки, пане полковнику.

— За попередніми даними, у вашому таборі знищено десять тисяч радянських громадян.

— Насмілюсь поправити вас, пане полковнику, — гітлерівець трохи підвівся з стільця, — двадцять дві тисячі сімсот п'ятдесят три чоловіки. Це було зроблено по-варварському, по-дикунському, ганебно, — він зробив рукою жест і навіть заплющив очі.

— Ви брали участь у розправах? — спитав полковник.

— Офіцерське слово — ні! — із покwapною гарячністю вигукнув полонений. — Тільки наглядав, тільки наглядав, — повторив він.

— Що ви ще хотіли додати? — спитав, ледве стримуючи гнів, Сербиченко.

Гітлерівець засовався на стільці. Він, збиваючись, забелькотів:

— Я хотів сказати, пане полковнику, про печі, в яких спалювали...

— У таборі було багато дітей? — спитав раптом полковник гітлерівця просто в упор, роздивляючись його раптом побіліле, ніби поплющене обличчя.

— Не знаю, пане полковнику.

— Ви мені більше не потрібні, — сказав полковник і натиснув на кнопку дзвінка.

Гітлерівець подався. У нього тремтіли руки. Акуратний есесівський мундир був зім'ятий. Од хвилювання він почав застібати й розстібати гудзика на мундирі. Полковник пильно стежив за його розгубленими рухами. Передостаннього гудзика не було. На його місці зяяла дірка.

— Одведіть полоненого, — наказав полковник вартовому, який увійшов.

«Звичайна історія, — подумав Сербиченко, — себе вигоридити». І вже більше не згадував про балакучого есесівця. Він зібрав папери в планшет і вийшов з кімнати.

На ганку стояв Фомиченко. Він розгублено дивився на полковника.

— Що там іще? — спитав Сербиченко.

— Товаришу полковник, товаришу полковник... — Ні, він не міг цього сказати, аж ніяк не міг.

— Ну? — спитав Сербиченко. — Що скоїлося?

— Знайшли, товаришу полковник, — сказав, збліднувши, Фомиченко, — знайшли в колодязі багато дітей, і там...

Не дослухавши, Сербиченко побіг до машини.

...І ось він стоїть біля колодязя. На траві лежать діти. Сині личка. Перекошені губи, розплющені, сповнені жаху очі, зведені страшною судорогою руки й ноги. П'ята з правого краю — Валя. Він зразу пізнав її. Вона лежала перед ним — його донька, синя, холодна, мертва Валюшка. Полковник опустився на коліна. Так зустрівся він з нею. Він вдивлявся у спотворені смертю рідні риси, і перед ним промайнули роки і місяці чекань, радощів і щастя.

«Лено, — вимовив він одним серцем, — а ти ж де, Лено?»

Але тепер він знав, що надії нема. А Валя лежала на траві біля криниці, стиснувши кулачки. Він доторкнувся до них, мимохіть почав розтискати зведені корчами пальці і, розтуливши, побачив на маленькій долоні формений гудзик зі шматочком сірого сукна у скривленому вухку. Тоді миттю все стало йому ясно. Оберст Боймлер сам, власними руками, штовхнув Валю у колодязь, а вона

опираючись, ухопилася за гудзик і, напружуючи останні сили, відірвала його від офіцерського мундира.

— Полоненого сюди,— наказав полковник тихим приглушеним голосом. І цей шепіт звучав сильніше гримання...

Його привели. Він зупинився в кількох кроках од колодязя.

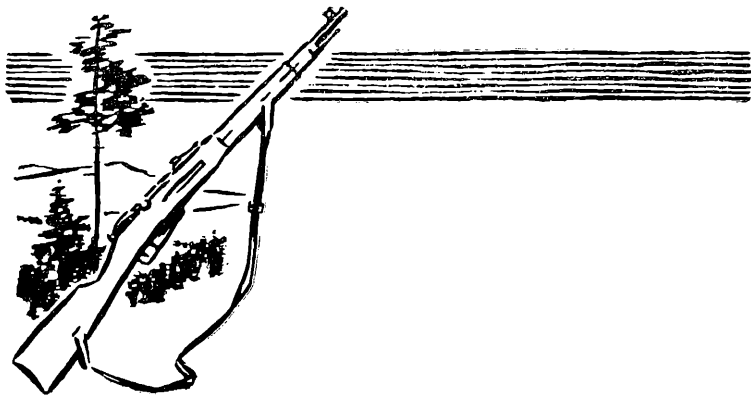
— Ближче,— наказав полковник. Автоматник підштовхнув гітлерівця.

Полковник підійшов до гітлерівця і приклав до його мундира знайдений гудзик.

Яскраво світило червнєве сонце. Шумів у розложистих вітах каштанів теплий степовий вітер. Гостра ненависть, сильніша за смерть, стукалася у серце полковника Сербиченка. Перед ним стояв убивця і його дочки. Кат не витримав погляду полковника, впав навколішки і зарепетував голосом, сповненим тваринного жаху. Боець підвів автомат, тремтячи од гніву, та суворий погляд полковника зупинив його.

— Кулі для нього замало,— сказав Сербиченко.

А гітлерівець плазував по землі і дряпав її нігтями, схлипував і тремтів усім своїм потворним тілом.

ПОВЕРНЕННЯ

Він прокинувся від страшного гуркоту. Йому здалося, що гори обвалюються, і він вибіг з куреня, розгублено озируючись навколо. Злякано завовтузилися вівці, і гірський схил, сірий од тькніх тіл, здригався немов живий. Із куреня почувся голос Нимидори:

— Що там таке, тату?

Він не відповів. Стояв, прислухаючись до грізного рокоту, від якого стугоніла земля. Зоряне небо дивилося на землю міриадами зірок спокійно, наче все те, що діялося тут, внизу, не турбувало його. Вівчар Свирид Ковальчук із здивуванням слухав наростаючий гуркіт, але раптом він все зрозумів.

— Нимидоро, — гукнув він, — вставай! Нимидоро, то наші йдуть, наші...

Сумнівів не могло бути. Він достеменно тепер знав, що звідти, з долини, вогнем і металом дихають багато сотень гармат. Це наші, наші! Серце в нього тремтіло.

Нимидора вийшла з куреня і стала поруч батька. Загорнувшись у довгу повстяну кирею, вона вдивлялася в ніч, немов сподіваючись побачити в темряві тих, кого так довго й нетерпляче чекали вони вже стільки часу... Батькові й дочці здавалось, що земля розверзеться од страш-

них, гримотних ударів. Вони стояли мовчазні і тривожно думали про одне, тільки про одне...

...Багато днів тому чабан Свирид Ковальчук разом з дочкою Нимидорою погнав у гори добро гуцульського селища — отару овець. Уся громада проводжала старого вівчаря і його дочку.

— Твоїм рукам доручається усе майно наше, — говорили люди. — Зумієш сховати від окупантів — наше буде щастя...

А чи знав хто краще за Свирида Ковальчука пасовиська в горах? Хто краще за нього знав усі гірські стежки, всі шляхи через перевали? Ніхто! З долин у гори йшли загарбники, і Ковальчук, виконуючи волю громади, відходив все далі й далі у гори, пам'ятаючи наказ односельчан.

З селища, супроводжуваний громадою, він пройшов до тісного міжгір'я, названого Вовчою пасткою, і на прощання, низько вклонившись, сказав:

— Прощайте, люди, живі будемо — зустрінемося. Чума і то довго на святій землі не держиться. Фашисти, що чума: згинуть і вони.

Довго стояли односельчани, дивлячись услід чабанові та його дочці.

Два роки й сім місяців жили чабан Ковальчук з дочкою Нимидорою відірвані од всього світу. Довгі та важкі місяці. Багато прошуміло дощів, багато пройшло снігопадів та хвищ. Та коли сяяло сонце і коли вперше на вузькому плато біля гірського підніжжя зійшла кукурудза, посіяна Нимидорою, батько з дочкою благословляли життя й знаходили віру, що запалювала в їхніх серцях тріпотливий, животворний вогник. Суворо жили вони, суворо і завжди в якомусь тривожному чеканні.

Свято беріг Ковальчук добро громади. В гірській ущелині, яка, здавалося, створена була йому в поміч самою природою, він ховав отару зимою і осінню, і вони самі з Нимидорою тулилися біля отари. І жодного разу за ці довгі місяці ніхто з долини не приходив до них. Та й хто б зміг добратися по оцих крутих схилах, не знаючи карколомних стежок!.. Зимовими ночами у хуртовину й завивання вітрів вівчар розказував дочці про далеке минуле, про суворі й страшні часи. Нимидора жадібно ловила слова батька. Тут, на самоті, кожне слово набувало особливого значення й нового змісту. І одної довгої зимової ночі батько розповів дочці історію її матері.

— Тобі всього рік минув тоді, і ти зовсім не пам'ятаєш її. Красуня була твоя мати. Ти гарна, а мати набагато гарніша за тебе була...

Тужить безнастанно хуга, слухає Нимидора страшну розповідь про загибель своєї неньки. Бачить вона перед собою похмурий день далекої осені, чує гомін вітрів осінніх, чує окрик німецького офіцера до матері і бездушний регіт чужинців...

— Були ми мирні гуцули,— розказував батько,— нікому зла не чинили, а вони, як сарана, насунулися, чоловіків погнали копати шанці. Отару нашу забрали, а самі бешкетували в селищі. Найкращих наших чабанів замордували. А ми всі тоді були на шанцях... — Старий замовк на хвилину, а потім вів далі.

Нимидора не плакала, хоч їй хотілося кричати від болю й горя... Так, тепер вона розуміла, чому так сквапно вирішило селище відігнати отару в гори, чому батько забрав її з собою.

— Я повернувся разом з іншими гуцулами додому. І ми побачили згарища замість домівок, а на порозі своєї хати я вгледів замордовану твою матір. Поглумилися над нею нелюди, наругу вчинили та й замордували... Тобі всього рік було, ти на печі в колисці вся од крику посиніла, думав я, що нежива будеш. То було в п'ятнадцятому році, а тепер зайда-німець хіба кращим став?

Старий заперечливо похитав головою:

— Ні, дочко, загарбник став ще гіршим, лютіше вепра став фашист, од нього пощади не жди, та й його пощадити — гріх великий, доню. Мені б не в горах тут сидіти, мені з ним псквитатися треба, великий у мене рахунок з ними, доню...

І знову заглибився у мовчання старий чабан. Адже ж для нього зовсім недавно й життя почалося. Звикнувши до самотності і навіть знайшовши в ній ніби втіху своїм стражданням, він у ті дні, коли в Карпати прийшли брати з червоними зорями на кашкетах, знайшов справжню радість. Він багато зрозумів у ті короткі дні щастя. Два швидкі роки в гуцульському селищі на підсонні. А чого тільки не сталося за ці два роки! Навіть у далекій Москві встиг побувати вівчар. Із групою гуцулів їздив він на Сільськогосподарську виставку. Яких тільки чудес не побачив він там! Скільки радощів він пережив! Він познайомився з чабанами далеких од Карпат країв і за склянкою духмяного чаю

ділюся з ними своїми спостереженнями, своїм досвідом. І чабани з Паміру слухали з увагою старого гуцула й запрошували його до себе в гості, і також кликали його в гості до Грузії побратими по ремесству. А він хвалив Карпати, бистрий Черемош і тихі смереки і навіть проспівав своїм строгим голосом дзвінку пісню про славного гуцула Довбуша та про хоробрих опришків, що билися за щастя гуцульське. Потім у садку Казахського павільйону зібралось багато людей — усе приїжджі колгоспники, чабани із найдалших країв, кожен хотів своїми здобутками гостей потішити. Тоді гуцул Ковальчук попросив принести трембіту і спокійним, неквапним кроком, отак, як вибирався він на круті карпатські верховини, зійшов він на поміст, вкритий килимами, і притулив до вуст трембіту, звівши її вгору.

Коли в саду затихло, тільки що вітер шарудів у молодому листі, чабан заграв, і трембіта співала казахам і росіянам, грузинам і узбекам, татарам і білорусам—усій численній громаді, що сиділа на лавах і на траві, про далекі Карпати, про ріки гірські, бистрі та грізні, про вітри й сніговії, про славних гуцулів, вірних синів землі радянської, що живуть на самому краю її, стережуть її славу і множать її добро.

...Тепер, у вимушеному своєму вигнанні, чабан щодня згадує Москву, той день, коли так вільно й клично трембітала його гуцульська трембіта.

Так, було сонце, було щастя, був шлях благородний перед єдиною дочкою, краса якої ніжила серце чабана й уславлена була в сусідніх селищах, — багато було щастя! І ось тепер він з дочкою на самому краю радянської землі, серед суворих гір, у суворому міжгір'ї.

Два роки й сім місяців — час немалий.

Два роки й сім місяців носить він у серці надію. Самотність була нелегкою ношею. Та він її непохитно ніс, і несла її в серці своєму красуня Нимидора. Вони про це не говорили одне одному. Їх погляди були ясніші слів.

Коли грім захитав верховини, коли земля під ногами гойднулась,— затремтіли тоді серця чабана Ковальчука і його дочки. То почалася велика битва. В душі Ковальчука зростало нетерпіння. Він не міг чекати і нерухомо сидіти на одному місці. Йому потрібно було діяти.

— Тату,— мовила і собі Нимидора,— що ж робити?

— Нічого, дочко,— відповів старий.— Чекати.

І вони чекали.

Зійшло сонце, освітивши гори і молоде листя яскравим золотим промінням. Якось по-особливому співали птиці, немовби й вони раділи гуркотові, що розбудив чабана та його дочку. До полудня грім, який розхитував гори, затих, і настала якась чудна тиша. Батько з дочкою з тривогою подивились у вічі одне одному. Але яскраве весняне сонце світило, як і раніше, і так само весело співали птиці.

— То нічого, доню,— мовив чабан.— То вони артилерійську стрільбу закінчили, і зараз піхота піде в діло... Так воно завжди буває.

А сам замислився чабан. Як же воно далі станеться? Та далі сталося зовсім не так, як того бажалося гуцулу Ковальчуку та його дочці.

Надвечір, коли сонце почало скочуватись за круту вершину гори Могучої, на стежці, що вела сюди із ущелини, почувся гомін. Чабан підвівся од несподіванки. Він зробив крок уперед — і одразу завмер, як скам'янілий.

Стежкою просто до куреня, тримаючи в руках автомати, довгою ланкою один за одним піднімалися гітлерівці.

Ковальчук заплющив очі й відчув, як боляче стиснулось у нього серце і забракло повітря. Він чув важкий тупіт кованих черевиків і поривчасте дихання. Коли він розплющив очі, побачив їх зовсім близько. Так, то були вороги. Вони тупотіли всього в десяти кроках од нього. Думка про дочку, про отару спалахнула в голові чабана. Та що можна було вдіяти? Перед ним розверзлася прірва, він угледів наче простягнуту через неї тонку мотузку, і тоді він з відкритим зором твердо пішов уперед. Двоє гітлерівців схопили його за руки. Їхні обличчя були спотворені лютістю й відчаєм. Інші кинулися відразу до куреня.

Чабан почув крик Нимидори. Він озирнувся. І її тримали за руки вороги. А вони все йшли та йшли по стежці. І швидко їх на вузькому плато перед куренем стало дуже багато. І всі вони були злі й стривожені.

Старий чабан зрозумів з їхніх квапливих рухів, з того, як вони озираються навколо, а також з того, що відразу ж повилізали на дерева спостерігачі, та й не тільки за цими прикметами, а якось серцем відчув чабан: тікають фашисти... Але ж як дісталися вони сюди і що тепер буде з Нимидорою, з отарою і з ним самим? Цього старий гуцул не знав і не міг знати. Про це він намагався і не думати.

Чабана солдати підвели до офіцера, опасистого й роздратованого гітлерівця, який, жуючи мундштук, щось

говорив до солдатів, які стояли навкруг нього. Перед чабаном виросла вертлява постать у великих рогових окулярах на перенісці. Фігурка зробила солдатам знак рукою, і вони відпустили чабана.

— Слухай, старий,— заговорила постать ламаною українською мовою.— Ти вівчар і добре знаєш усі стежки в горах. Нам треба перейти перевал. Ти проведеш нас. Так наказав гер майор,— товмач шанобливо схилив голову у високому кашкеті в бік офіцера,— гер майор добре винагородить тебе. Ми не зачепимо твою дочку й твою отару. Чи зрозумів, старий? Кажі, чи знаєш ти шлях через перевал, щоб нам не блукати, а скоро б дійти?

Гуцул Ковальчук усе зрозумів. Він мовчав. Не квапився з відповіддю. Адже йому в ці секунди потрібно було багато про що подумати та багато й згадати. Нимидора застигла в страшному чеканні. Вона стояла ні жива ні мертва. Солдати нахабно роздивлялись її і щось шваркотіли незрозумілою для неї мовою.

— Ну, та чого ж ти мовчиш? — підганяв товмач.— Ти знаєш стежки і ти поведеш нас, інакше твоєю дочкою пограються молодці... Чи розумієш ти, що це означає?.. Ми відпочинемо тут, а вранці ти нас псведеш. Ну-ну, не треба мовчати,— товмач потіпав чабана по плечі рукавичкою.

— Шнель! — вигукнув майор і нетерпляче тупнув ногою.

Чабан Ковальчук відповів:

— Добре, я вас проведу, я знаю таку стежку.

Нимидора затремтіла. Свирид Ковальчук подивився на дочку і швидко одвів очі вбік. Можливо, тільки п'ять або шість хвилин до того, як відповісти гітлерівцеві, так багато побачив і згадав він у ці хвилини. «Завтра на світанку,— подумав чабан, — гаразд». У нього попереду була ціла ніч. Іноді ніч більше важить, ніж ціле життя. Наступна ніч повинна стати саме такою. Він пішов у курінь і опустився на землю. Нимидора затихла поруч, пригорнувшись. Навколо хазяйнували вороги. Жалісно мекали вівці, за якими ганялися солдати. Над багаттям уже колисався свіжий одірок вівці.

Але чабан нічого не помічав. Заглибившись у свої думки, стискаючи холодну руку Нимидори, він невидючими очима дивився перед собою, поіннятий одною думою. «Вони поспішають,— говорив він собі,— вони втікають. Справи у них кепські. Видать по всьому, їх здоганяють наші. Якщо

вони шукають дорогу через перевал, значить,— усі шляхи долиною відрізані, значить, там наші».

Старий бачив, як офіцер у супроводі того маленького, що розмовляв з ним, підійшов до купи амуніції та зброї і став говорити. Потім офіцер вказав на ящики, на яких були намальовані схрещені кістки і череп, і, щось гукнувши, махнув рукою. «Це залишається,— зрозумів чабан.— Цього вони з собою не беруть,— хочуть піти без ноші і якомога швидше».

Маленький покликав солдатів, і ті почали сортувати амуніцію, зброю та все інше, звалене до купи. Вівчар уважно стежив за їх рухами. Він бачив, що багато ранців та ящиків, які, очевидно, були важкі, бо їх солдати підіймали з натугою, було одтягнуто вбік. Солдати закидали їх зверху ранцями. З одного надірваного ранця випав великий моток, і старий чабан зрозумів, що це бікфордів шнур. Коли він у п'ятнадцятому році копав для них окопи, вони теж привозили такі шнури й ящики.

Нимидора не могла більше мовчати. Вона тремтіла від страху і хотіла зрозуміти, чому батько згодився вести гарбників. Все це, звичайно, заради неї та отари.

— Дочко,— тихо сказав чабан,— полічи їх, дочко, тільки добре полічи, не схиб.

Нимидора здивовано глянула на батька. Та він нічого більше не сказав, тільки кивнув головою, і вона скорилася його вимозі. Вона лічила, стараючись не дивитись в обличчя гітлерівцям, і, закінчивши, доповіла батькові:

— Сто сорок два, тату.

— Добре,— відказав старий чабан.— Це добре.

Але що доброго в тому, що сто сорок два чужинці з'явилися сюди, Нимидора не розуміла. А старий розумів. Він усе бачив у ту хвилину.

«Чабан повинен бачити далеко»,— так казав йому батько. Батько завжди говорив розумно, до діла говорив. І чабан Свирид Ковальчук бачив у цю хвилину дуже далеко. І йому хотілося, щоб так само далеко бачила Нимидора.

Коли прийшла ніч і фашисти, розставивши вартових, полягали, старий тихо сказав дочці:

— Слухай мене добре, Нимидоро, слухай, що я говоритиму, і запам'ятовуй. Матір свою згадай, смерть її згадай... Слухай мене, доню, і не забувай,— знову повторив вівчар.— Так ось я їх поведу. Ти зостанешся тут, і отара буде з тобою. А коли ми підемо і все буде зроблено так,

як я тобі наказую, підеш у долину до наших. А зараз слухай. Є туг за Могучою горою ущелина. Колись, давно це було, опришки Довбуша через неї відходили од погоні, та люті вероги її заклали з другого боку, і загинуло там хоробрих опришків незчисленно багато. А оцих сто сорок два,—мовив старий,— та хай так уже буде. Ну, ось слухай: я їх поведу в цю ущелину, вона глибока і все униз йде, все униз, ніби до серця землі прокопана. Вхід до неї вузький, зігнувшись тільки можна пройти, а це й добре.

Нимидора слухала, затаївши подих. Кожного разу, коли вона поривалася щось таке сказати, батько спиняв її потиском руки.

— Ти бачила скелю, що стоїть біля входу в ущелину? Велика скеля, вона таких десять входів закрити може. Так ось слухай, моя донько!

І старий чабан говорив неквапно, тихо, озираючись, щоб гітлерівці не почули, щоб вітер не підхопив надто лунке слово. Він пояснив усе, він кілька разів повторив, що і як треба робити. Коли загарбники полягали, він встиг заглянути в один із ящиків. Так, це те, що він і уявляв. Все буде так, як він задумав. Та головне, Нимидора повинна зробити так, як він каже. І чабан знову пояснив дочці, а вона мовчить, тремтячи усім тілом, їй хочеться плакати од страшних оцих слів і од отої безвиході, що оточує її залізним кільцем. Ні, вона не може так зробити. Вона не стане вбивцею свого батька. Нимидорине серце стукотить у грудях. Вона припадає головою до батькових грудей і здригається від німих ридань.

— Не треба плакати,— заспокоює батько,— не треба. Ти матір свою згадай, згадай і ні на хвилину не забувай. Не можна їм дарувати, не можна. Мовчи, дочко, та думай. А я в своєму рішенні твердий. Усі Ковальчуки такі були. Завжди такими були. Адже ж ти теж Ковальчукова, не забувай цього.

І так вони сиділи поруч мовчазні до самого світанку. Згасли в небі зірки. Зачервонілося на сході. Почали прокидатися гітлерівці. Маленький чоловічок побіг до вівчаря:

— Пішли, старий.

Сказав і глянув уважно, ніби роздивлявся і чогось шукав.

— Проведеш — нагорода тобі буде велика.

Солдати шикувалися. Чабан не зміг приховати радис-

ного тремтіння, коли побачив, що до ящиків та ранців, звалених під деревом, ніхто навіть і не підійшов. Вівчар сказав:

— Треба шикуватися по одному чоловіку,— ущелина вузька.

До Нимидори підійшов, тільки доторкнувся до її плеча, не цілував. Щоб окупанти нічого не запідозрили, сказав дочці:

— Прощай, скоро буду. Доглядай отару.

А в його очах Нимидора прочитала інше, і їй захотілося скрикнути од жаху і болю. Та вона згадала матір і згадала, що вона теж Ковальчукова, і не вронила ані слова.

Гітлерівці йшли ключем за чабаном. Попереду він, за ним офіцери і товмач, потім солдати. Нимидора немов скам'яніла од горя й відчаю. Коли вона отямилась од тяжкого забуття, навколо було порожньо, тихо, ніби нікого й не було тут, немов усе, що трапилось, — лише поганий сон. Та під деревом лежали ранці і ящики, і Нимидора відчула все те жахливе, що тільки-но сталося і що має ще статися. Вона зробила, як наказав їй батько. Коли останній окупант сховався в отворі ущелини, Нимидора підтягнула важкі ящики до скелі, що закривала вхід в ущелину. Дівчина робила все це охоплена якоюсь несамовитістю. Сльози бігли по її щоках. Горіло серце. Вона стала навколішки, і заглянула в ущелину. Там було темно, тільки глухий, протяжний гомін доносився з глибини. Нимидора прив'язала край шнура до одного з ящиків. Руки її тремтіли. Вона ридала. Та вона була дочкою Ковальчука і пам'ятала про це. Батькові слова, сказані уночі, жили в її серці. Вона не забула їх. Але коли, повернувшись у курінь, хотіла запалити шнур, руки її безсило опустилися, і з грудей вирвався стогін. Вона впала на землю. Ні, вона не могла виконати того, що заповів батько. Не могла, але повинна була це зробити. І, зібравши всі сили, Нимидора запалила шнур. З жахом дивилась вона, як біло-рожевий язичок вогню швидко біг по шнуру. Дівчина заплющила очі і так і зосталася стояти на колінах, притискуючи руки до серця, у чеканні того, що стало для неї страшніше смерті.

— Стривай, встигнеш,— сказав хтось зненацька над її головою. Од несподіванки дівчина підвелася, простягаючи, немов для оборони, руки. Вона скрикнула і кинулась до чоловіка, який чоботом наступив на вогонь і погасив його. Нимидора хотіла його відштовхнути, але руки її безсилі були що-небудь зробити. Чоловік стояв твердо, мов скеля,

і тут вона побачила на його касці п'ятикутну зірку і плутано, голосом, сповненим радості та відчаю, залемментувала:

— Там фашисти... Там батько... В ущелині.

Збиваючись, Нимидора розповіла червоноармійцеві все. Вона не помітила, як її оточило багато бійців. Говорила і говорила, просила й плакала, а в голові билася одна думка: «Чому вони не прийшли раніше, чому?»

— Не плач,— сказав їй сержант,— усе буде гаразд... Тепер ясно, що треба робити. Головне, що ми їх наздогнали, тепер вони од нас не втечуть. Їм доведеться вийти з ущелини, старого вони не зачеплять не тому, що пошкоднують батька твого, ні: він їм просто потрібний буде, щоб під загрозою смерті повів їх знову. Треба тільки запастись терпінням.

А далі все сталося, як говорив сержант. Червоноармійці стерегли вихід із ущелини. За кілька годин із ущелини показався гітлерівець. Пригнувшись, він ухопився руками за ріг скелі: намагався видертись нагору. Чотири міцні руки несподівано допомогли йому. Хтось затулив рота і підніс до скроні пістолет. Гітлерівця, очманілого від такої зустрічі, посадили на землю, і діловий сержант з'ясував йому, що від нього вимагається. Фашист з жахом подивився на сержанта, на бійців, на кулемети, спрямовані до виходу з печери, і закивав головою. Він пообіцяв: усе, все буде так, як звелів пан сержант. Старого не зачеплять. Старий вийде першим із ущелини. А за ним всі останні. Все буде так, як бажає пан сержант... Гітлерівця спустили знову в ущелину. Напружена тиша застигла навколо. Глухий віддалений гомін долітав з печери. Сержант подивився на Нимидору, яка стояла біля нього, і заспокійливо кивнув головою. Сказати правду, він і сам хвилювався. Зрештою, оці падлюки можуть піти на все. А було б шкода... Адже ж дівчина — просто героїня. Про таку дівчину треба буде розповісти в частині. Гомін із ущелини почав наближатися. Сержант обвів поглядом бійців і стиха сказав:

— Приготуватися!

В отворі показалася сива голова чабана. Тремтячими руками він ухопився за край скелі. По щоці його стікав струмок крові. Червоноармійці підхопили його. За ним стали вилазити гітлерівці. Вони кидали зброю і збивались до купи, високо піднімаючи руки. Старий чабан обійняв тремтячими руками плечі Нимидори. Він озирався навколо

і не вірив своїм очам. Червоноармійці діловито перелічували полонених.

— Сто сорок два,— сказав чабан і підійшов з Нимидорою до сержанта,— сто сорок два, я їх добре порахував.

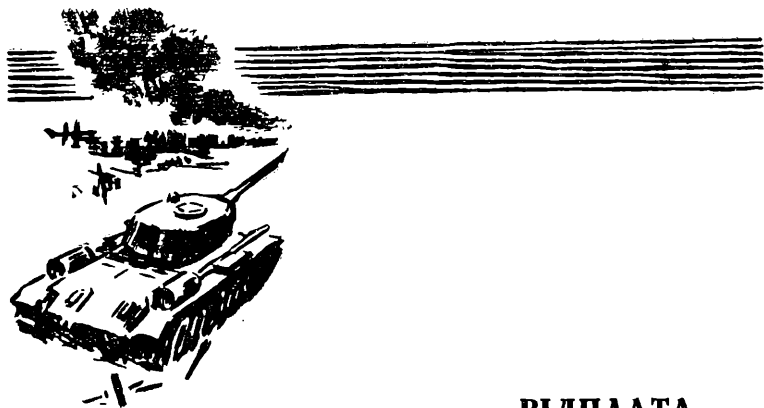
...Коли знову зійшло сонце і з Карпат донісся у долину таємничий гомін верховинських вітрів, гуцули побачили дивне і радісне видовище.

По дорозі, яка, немов струмок, стікала з хребта, йшли обеззброєні окупанти. За ними сірою лавиною пливла отара. Спираючись на букову палицю, входив у селище чабан Свирид Ковальчук. Нимидора і сержант ступали поруч з ним. Сяяло над Карпатами сонце. Горіло над обрієм червоне знамено. Гуцули підкидали в повітря капелюхи й вигукували:

— Слава!

Отак повернулися з гір у долину чабан Ковальчук Свирид і його дочка Нимидора.

1945

ВІДПЛАТА

У вузькій комірчині, яку тільки з непорозуміння називали кімнатою, їх було п'ятеро. В кожного в минулому лишилися цікаве життя, щастя і радість. Окупанти відібрали у цих людей все, навіть імена і прізвища. В списках вони значилися під номерами, які були випалені у кожного на правій долоні. Тут, у цій комірчині, жили льотчик Василь Федотов, який у непритомному стані потрапив у полон до загарбників під час аварії; Мартин Колокольцев, лікар із Мінська, вигнаний окупантами в неволю; поляк Франек із Лодзі; француз Жільбер з Ліона і чех Водічка. Другий тиждень працювали вони на одному з літерних заводів фірми «Герман Герінг Верке». Їх перевели сюди несподівано напередодні того дня, коли, за всіма даними, увесь їхній табір збирався знищити.

Раніше на цьому заводі військовополонені не працювали. Тепер, у зв'язку з новою тотальною мобілізацією, гітлерівці поставили їх до конвейера. Військовополонені працювали групами по п'ять чоловік. Їм заборонялось розмовляти між собою, оглядатися. За спиною походжали штурмовики і пильно стежили за кожним рухом. Смерть стояла перед ними, і, здавалося, не було такої сили, яка могла б змінити їх страшну долю. І багато хто кликав свою смертну годину.

Василь Федотов усі ці дні, сповнені мук і страждань, найменше думав про смерть. Він жив іншими думками й виношував у своєму серці велику, трепетну надію. Працюючи біля конвейера, він дивився, як за вікнами метушилися фашисти. Неначе щось зламалося в їхній неблаганно грізній машині, порушився звичайний розмірений порядок. Уже ніхто з гітлерівців не викидав завзято руку для привітання і не горлав «хайль Гітлер!»

Вночі ці п'ятеро пошепки розповідали один одному про домівку, про батьківщину, про близьких і уважно слухали, хоч кожний уже давним-давно знав напам'ять історію життя іншого.

Чутки про те, що у гітлерівців справи на фронті погані, проникли за високі мури заводу. Все остаточно з'ясувалося в той день, коли групу полонених привезли в місто на квартиру директора заводу, де вони цілий день навантажували грузовики чемоданами, шафами і одвозили їх на вокзал. Там, на вокзалі, було вже багато машин з речами.

Василь прошепотів на вухо Колокольцеву:

— Схоже на те, що драпатимуть фашисти.

Колокольцев, згинаючись під вагою директорського чемодана, посміхнувся у відповідь і за хвилину сказав:

— Ех, своїх би дочекатися!

Гітлерівці бігали по перону, з тривогою поглядаючи на небо. Помітивши ці погляди, Федотов з болем подумав про своє невтішне становище. Коли б не трапилося з ним цієї страшної біди, можливо, в цей день він з'явився б над станцією на літаку і кулеметно-гарматним вогнем «прочесав» би фашистів... Він навіть зупинився, схвилюваний цією думкою. Штурмовик ударив його прикладом у спину. У Федотова потемніло в очах: пристукнути б цього гітлерівця чемоданом! Але чого можна цим досягти? І, важко зітхнувши, Федотов пройшов повз штурмовика, одвівши вбік палаючі ненавистю очі.

Опівночі, коли вантаження було закінчене, полонені побачили директора заводу. Він ішов пероном поруч з двома жінками. Очі у жінок були заплакані.

Цієї ночі ніхто з полонених не спав. Схвилюваний шепіт повз від камери до камери. Довгожданий час настав—це було ясно тепер і тим, хто завжди вірив у його прихід, і тим, хто вже іноді втрачав надію. Всі хвилювалися і думали про те, як би наблизити день свого визволення.

Федотов цілком виразно уявляв собі, як в його полку

пілоти готуються до вильоту. Ось сидить над планшетом з картою ставний Мірошников і, наспівуючи пісню про моряка, креслить олівцем по целулоїду невидиму лінію майбутнього польоту. Ось прийшов у штаб командир полка майор Соколов. Тепер він, напевне, вже полковник. І, нарешті, Федотов побачив, як літаки легко й плавно злітали в повітря. Та все це були спогади, мрії. А треба придумати щось таке, що змінило б долю його, Федотова, і всіх його товаришів. Довгі страшні місяці чекав він хвилини, коли побачить перекривлені страхом обличчя гітлерівців, їх збен-теження й розгубленість.

...Настав ранок. Полонені під конвоєм довгою низкою потяглися в цехи. На підвищенні за пультом електроприладів стояв директор заводу, він же головний конструктор, Якоб Венк. Покусуючи губи, він дивився зверху вниз на своїх рабів. Штурмовик, який стояв за спиною директора, помітив, що у гера Якоба Венка тремтять схрещені за спиною руки. Що б це могло означати? Штурмовик стривожено оглянувся кругом. Але все було, як звичайно. Полонені понуро розходилися по своїх місцях. У вікно видно було хмарне небо, значить літаки не прилетять. Сім'я пана директора, напевно, уже в Берліні: чого б йому хвилюватися? Але в директора були на це важливі причини. Вчора на вокзалі гер Якоб Венк зрозумів багато що... Він дивиться на згорблені спini цієї сірої стрічки різноплемянних людей і бачить їхні обличчя. Вони ж, мабуть, розуміють, в чому справа. Навіщо майор Тойбер доручив їм вантаження? Їх не можна було випускати за мури заводу. І, коли майор Тойбер сховався за пультом, шанобливо вітаючи гера головного конструктора, він, Якоб Венк, висловив йому своє незадоволення. Але майор Тойбер посміхається у відповідь. Яка дрібниця. Коли буде одержано наказ про евакуацію заводу,— а це цілком можливо, бо радянські війська всього за сто кілометрів від Кайлерсвальде,— згідно з розпорядженням рейхсміністра Гімmlера, всі полонені будуть розстріляні. Панові Якобу Венку нема чого хвилюватися. Все буде гаразд. Хай уже гер головний конструктор покладається на майора Тойбера. Хіба вперше доводиться йому мати справу з цією поганню. Адже цей хрест,— майор хвалькувато доторкується пальцями до чорного хреста на піджаку,— він одержав за таку ж операцію в Києві. Але спогади майора тільки ще більше дратують гера головного конструктора. «Навіщо думати про минуле,— заявляє

він,— коли сьогодні вони біля стін Кенігсберга і рвуться на Берлін?» Від цих слів по спині майора Тойбера пробігав дрож, і виникає бажання негайно розстріляти всю цю не-нависну юрбу полонених.

...В розпалі робочого дня майор Тойбер увірвався в кабінет головного конструктора. Тремтячою рукою поклав перед ним телеграму. Як об Венк встав і затулив обличчя рукою.

— Припиніть роботу! Спустіть людей до мене в підземну лабораторію. В нашому розпорядженні всього п'ять годин.

Венк говорив швидко, розмахуючи руками, втративши самовладання. Тойбер метнувся до дверей, але окрик Венка зупинив його:

— А машини для нас готові?

— Готові, пане Венк.

Загула сирена. Це було незвично. Федотов стривожено оглянувся і зустрівся поглядом з Колокольцевим. Майор Тойбер зупинився біля нього.

— Цей, цей! — майже кричав він, показуючи пальцем штурмовикам на Федотова, Колокольцева, Франека, Водічку і Жільбера.— Веди їх до секретної лабораторії.

Трое штурмовиків оточили їх. Федотов усе ще нічого не розумів. Та коли спустились по східцях у глибоке підземелля і побачили блідого Венка і його розгублених помічників, які похапцем складали щось у ящики, Федотов зрозумів усе. Взявши на плечі ящик, він, перш ніж віднести наверх, оглянувся і перелічив охорону. Штурмовиків було п'ятеро. Крім них, унизу були головний конструктор і його двоє помічників.

Федотов поволі йшов вузьким, уже спустілим цехом. На дворі біля воріт шикували полонених. Остеронь стояв майор Тойбер й давав штурмовикам накази. Федотов поклав ящик на грузовик і пішов назад.

Один штурмовик ішов за ним, другий — за Франеком. Коли вони проходили знову через цех, Федотов спіткнувся. Штурмовик налетів на нього і ледве встояв на ногах. Він ударив Федотова і закричав:

— Шнель, русіше швайн! Шнель, донер ветер!

Федотов підвівся і міцно стиснув кулаки. Так, тепер він знав, що треба робити. Все раптом уявилося йому ясно й чітко. Головне, треба було дати зрозуміти друзям. Коли вони знову ввійшли в підвал, Федотов шепнув Франеку про

свій намір. Той здригнувся від несподіванки, потім мовчки кивнув головою на знак згоди і став брати на спину ящик. Виходячи з підвалу, Федотов уважно оглядівся. За столом сиділи Венк і його помічники. Біля дверей, заклавши руки за спину, стояло троє штурмовиків. Серце Федотова тривожно колотилось, коли він вибрався з підземелля. «Все йде як слід», — заспокоював себе Федотов. Полонені пройшли знову через двір, поставили ящики на грузовик і повернули назад у цех. У дворі, крім шоферів, нікого не було. Федотову здавалося, що він ніколи не зможе зробити цих десять кроків від машини до цеху. Він думав тільки про одно — про відплату. Ця думка допомогла йому: вона поредила рішучість.

І потім, коли гітлерівець, перекотившись через нього, упустив при цьому автомат, а він уже сидів на його спині, Федотов почув ззаду возню, зрозумівши, що це Франек і товариші зайнялися другим штурмовиком.

Боротьба була нелегка. Минуло всього кілька секунд, вони видалися Федотову вічністю. Заспокоєні назавжди, вороги лежали на землі.

— Тепер туди, — прохрипів Федотов.

Він першим спустився в підвал. Штурмовики стояли спиною до дверей. Звівши автомат, Федотов переможно наказав:

— Хенде хох!

Якби земля розкололась під ногами гера Венка, на його обличчі, мабуть, не відбилося б такого здивування. На порозі стояв раб росіянин і наводив на нього автомат. Штурмовики застигли, піднявши руки вгору. Те саме зробили псмічники головного конструктора. І тоді, ціпеніючи від жаху, Якоб підняв руки.

Тим часом Колокольцев і Водічка зачинили залізнi двері. Жільбер обеззброїв штурмовиків. Він наблизився до Якоба і, змірявши його презирливим поглядом, вийняв із кобури пістолет.

— Ну ось, Жільбер, — сказав йому Федотов, — ти тепер у нас немовби перекладач. Скажи Венку, нехай подзвонить своєму гестапівцю і повідомить, що коли хоч одна волосина упаде з голови наших людей, то ми його тут же рішимо. Нехай сидять і чекають, поки прийдуть наші війська.

Жільбер переклав Венкові. Гер Венк зняв з важільця трубку. Він викликав майора Тойбера. Федотов навів на

нього автомат. Гер Венк заплющив очі і скоромовкою сказав усе, що вимагали від нього. Жільбер уважно прислухався.

— Слухайте, ви, арійська жабо,— загрозово зауважив він, — коли ви скажете щось зайве, вам не минути лиха.

Але гер Якоб Венк нічого не сказав зайвого. Він тільки благав майора скоритися, пам'ятаючи про загрозу розстрілу. Він знав, що визволити його майор не може.

— Жільбер, скажи йому,— промовив Федотов,— коли хоч один постріл пролунає біля наших дверей, всю їхню компанію буде негайно розстріляно.

Жільбер переклав слова Федотова. Якоб Венк затремтів. У нього цокотіли зуби, але він не помічав цього. Тепер він думав, що полонених треба було розстріляти вранці. Там, на другому кінці провода, Тойбер шаленів. Він не може не розстріляти полонених. Це наказ Гімлера. Не може не послухатися. Пора вже забиратися звідси. Що ж робити? «Треба скоритися,— відповів йому Якоб Венк,— мое життя теж чогось варте». Але відповідаючи, він знав, що Тойберу наплювати на його життя.

...Тим часом Федотов думав про те, що може трапитись далі... Можна було чекати всього, але так чи інакше фашист Венк не піде звідси живим. Правда, це була неповна відплата. Це була тільки невелика часточка її.

Федотову хотілось побачити перемогу, вийти із підземелля і простягти руки товаришам, що йдуть зі сходу. А в кутку, наче купка загнаних вовків, сиділи вороги. У них тремтіли підборіддя і в очах палали хижі вогниці.

...Коли сині присмерки впали на вулиці Кайлерсвальде, у двір заводу фірми «Герман Герінг Верке» в'їхали танки. Вони прийшли з заходу, зовсім не з того боку, звідки чекав їх майор Тойбер. Гарматний снаряд влучив прямо в його малолітражку. Він лежав у кюветі, навіки прип'ятий до землі, розметавши обгорілі руки.

Назустріч танкам кинулись сотні виснажених людей. Незабаром через двір провели гера Якоба Венка, його помічників і трьох штурмовиків.

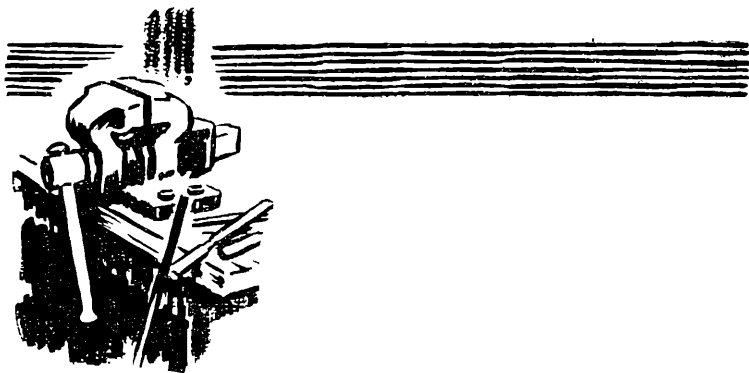
Федотов дивився на танкістів, на обличчя визволених полонених, на падаючий сніг, на схилені голови ворогів і йому хотілося співати про своє велике щастя. Його друзі стояли поруч з ним. Вони всі розуміли— це перемога.

Вузькими вулицями пришколого й наляканого німецького міста нескінченною лавиною йшли радянські танки, Федотов побачив через розчинені заводські ворота їх сталеві ряди і посміхнувся.

Проклятою, ненависною землею фашистського рейху йшла невмолима, грізна відплата.

1945

ПЕРША

I

Вона була одна. Одна жінка на ввесь цех; на 10 верстатів і 10 токарів. Невисокого росту, вузькоплеча, тверда хода, розмірені помахи рук і золотисті іскорки сміху в темно-синіх очах.

І цех, що переважно складався із старих майстрів та кількох підручних, тримався осторонь неї. Було незвично, що за верстатом, поруч з ними, літніми, вусатими й лисими токарями, стоїть русява дівчина, зосереджена й спокійна, у синьому довгополому халаті.

І можливо, ще тому, що вперше за довголітнє своє існування побачив цех жінку не прибиральницю, а жінку-майстра, тому, що ця жінка не побажала коритись традиційним примхам кваліфікованих майстрів, він збойкотував її.

Маруся Леваденко почувала самотність.

Неприємним тягарем лежали на ній насмішкваті погляди, ехидні посмішки, брутальні приказки.

Але Маруся мало зважала. Принаймні сторонні не помічали будь-яких змін у її поведінці.

Життя, хоч досвіду в ньому мала вона небагато, вже встигло навчити її боротися, і вона була певна перемоги.

Одного разу секретар осередку Астахов, відкидаючи назад кивком голови хвилясту шевелюру, співчутливо сказав:

— Попроси механіка. Переведе до іншого цеху. Тут не вийде, брат, ні чорта! З цими ветеранами,— на цім слові його вуста копилися іронічно,— ще багато мороки, не хочуть визнати «націю» вашу.

— Нічого, якось вийде.

— Вийде? Не вийде, Марусю! Туди б молоді, комсомолят з четверо, тоді, може. А так..

— Якось без диму обійдеться. Дай час.

І на цьому кінчалися розмови. Леваденко вирішила своє довести.

За плечима було 4 роки фабзавучу, в серці — сторінки розумних книг, і цього, їй здавалося, було досить, щоб стати на одному рівні в роботі з поважними кваліфікованими майстрами.

Можливо, далі йшло б усе гаразд і була б Маруся повноправним членом цехового колективу, якби не один випадок.

II

Майстер Остапишин людина літня. Ще десь навесні, коли за цукроварнею на Горині крига пішла, перемахнуло йому на шостий десяток.

І шлях життєвий за десятки тих років зовсім білою зробив довгу чорну бороду; тільки брови густими кущами чорніли над блиском пильних зелених очей.

Ці очі (бачили вони колись тільки степ голий там, де тепер будівлі й гордий димар, гадючі звої гарапників козацьких і заграви пожеж на обрії, де попід лісами густими й несходимими села понатикувані, і між ними — маєтки панські) від довгих літ укрились на білках сіткою кров'яних ниточок. Старість ішла.

Любив Остапишин вечорами в клубі або в садочку заводському цікавій молоді розказувати про минуле. Сидів на лавочці згорблений, борода між розставлених колін додолу звисала; він перебирав її пальцями, а в пам'яті перебирав спогади про старовину.

І одного такого вечора, сидячи поруч майстра Остапишина, Сашко, підручний токарного цеху, дійшов несподіваного висновку.

Чим пильніше розглядав майстрове обличчя, тим переконливішою стала його думка. Посміхнувся сам до себе таємниче і пішов покvapно додому, щоб цю думку на ділі

перевірити; навіть оповідання майстрового про графиню Браницьку, колишню власницю заводу, примхливу пані й жорстоку, того вечора недослухав.

А на ранок прийшов Сашко до цеху з новиною. Під час обідньої перерви дістав з піджака, у папірець трубкою згорнуту, фотографію.

— Дивись,— показав токареві Маленкові, розгортаючи картку. Маленко, доідаючи огірка, плямкав товстими губами й уставився очима в картку.

На нього дивилося обличчя старого,— широке, довгою бородою оздоблене, над очима брови кущами позвисали, ніс довгий, унизу широкий, м'язистий, видно. Аж губами Маленко плямкати перестав,— кусок огірка, не дожувавши, так проковтнув токар.

— Остапишин! — здивовано скрикнув він.— Здорово, брат, он як здорово! Чисто портрет для хвاملії на пам'ять...

Сашко не слухав далі майстрових слів, побіг іншим показувати, радіючи з потвердження свого відкриття.

Інші майстри теж на фотографії Остапишина пізнавали, і тоді Сашко, захлинаючись від радості, відкрив цехові таємницю.

— І не Остапишин це, а письменник граф Толстой,— і повернув картку другим боком, де це написано було.

Можливо, якби цього не було написано, не повірили б Сашкові.

В цей час Остапишин за майстернями на звалці брухту дообідував і зовсім не здогадувався, що тепер у цеху йому народилось нове прізвище.

— Бач, граф чистий!

— Ач, який! Аднім словом, граф.

Перегукувались робітники, передаючи з рук до рук картку, і знову останньому потрапила вона Маленкові; той розглядав її з хвилину і, повертаючи Сашкові, сконстатував:

— Граф, та й тільки!

З того часу так і пішло. В очі прізвищем батьківським прозивали, поза очі — граф. Від верстата до верстата, від цеху до цеху — так усю цукроварню облетіло і, зрештою, дійшло до вух старого майстра. Огризався старий. Гнівався.

Перебуваючи серед літніх майстрів, дев'ятнадцятилітній Сашко надто рано відчув себе зовсім дорослим. У цеху був наймолодший. Але на це не зважали, бо Сашко, насамперед, працював за підручного в старшого майстра Остапи-

шина, а крім того, був робкором журналу «Голос сахарника».

Коли щодаки в цеху з'являвся журнал і в ньому знаходили Сашкового дописа, хвалили робітники хлопця.

Коли ж до цеху поставили новий верстат, усі гадали, що призначать на нього Сашка. Але до верстата поставили Марію Леваденко. До заводу приїхала вона з фабзавучу недавно. Сашко знав її мало, хоч в осередкові зустрічалися часто.

Гнів і образа залягли в серці.

Видалося йому, мовляв,—нехтують мною, не довіряють, та стривайте, нехай, побачимо, чия візьме,—заспокоював себе.

Про образу свою нікому ні слова. Навпаки, байдужого видавав, а в душі плевав думку:

«Засиплеться вона. Испиту не складе. Та й взагалі...»
А що взагалі, і сам добре не знав.

Токарі підсміювалися.

— Так-то, Саша, не видвинули тебе!

— Заяву б написав,—під'юджували.

Сашко щосили зціплював зуби й мовчав.

III

День високий розправляв крила. Він прилетів із степу разом з сурмою гудків.

Такого дня вперше прийшла до токарного цеху Леваденко.

Остапишин невдоволено глянув у її бік і спробував запротестувати:

— Безглуздя! До нового верстата дівчину ставити?.. Безглуздя.

Механік у відповідь тільки руки розвів.

— Нічого. Якось буде!

Підозріло розглядав майстер русяву дівчину. Три десятки років провів він у цьому цеху, й ні разу поруч нього за верстатом не стояла жінка.

А ось раптом прийшла впевнена й задикувата і стала до верстата, немов так і годиться!

Не міг спокійно миритися з цим майстер. Сашко стежив за майстром. У нього інший план склався. Спочатку хотів відкинути, а потім вирішив:

«При першій нагоді — здійсно».

Четвертого дня перебування Марії в цеху, після робіт-ного дня бригада лишилась працювати ще дві години, до-помагаючи ліквідувати прорив ремонтувальній бригаді апа-ратників.

Роботою керував Остапишин.

Марусі треба було запитати його про одну дрібницю. Вона звернулась до Сашка:

— Скажи, як прізвище нашого майстра?

Це був слушний момент.

— Граф, — не вагаючись, відповів серйозно Сашко. Ма-ленко, що стояв поруч, хмикнув і затулив рота рукою. Ма-руся повірила. В цей час Остапишин розмовляв з товари-шами; вона підійшла до нього і на весь голос, як завжди говорила, промовила:

— Товаришу Граф... — але докінчити вона не встигла; за спиною вдарив розкотистий регіт, а перед очима сіпала-ся сива борода і з вуст майстра бризками летіла слина. Він ладен був кинутись на дівчину й пошматувати її. Але май-стер переміг себе, обернувся спиною до неї й продовжував розмову з токарями. А вона стояла розгублена, з розчерво-нілим обличчям, дивилася на огрядну спину й не знала, що робити. Зрозумілим стало одне — її піддурили. Тоді вона вернулася до своєї роботи і, не слухаючи уїдливі, насмішку-ваті слова, що ними перекидалися робітники, працювала так до гудка.

IV

Остапишин образи забути не міг. Йому не вірилось, що дівчина назвала його так лише тому, що дійсно вважала це слово за його прізвище. Він гадав, що вона хотіла образити його. І не тільки це було прикро — Маруся вправлялась з роботою, мало чим поступалась найкращим робітникам цеху, і це найбільше драгувало старого.

— Побачимо, як на виробництві затанцює вона, — за-спокоював себе майстер.

Находила осінь. Ремонт закінчували успішно. За кілька днів мало розпочатися виробництво. Токарний цех до-кінчував останні роботи. Під час виробництва токарі пра-цювали на випарній станції, і ці дні весь цех говорив про те, чи поставлять Леваденко випарником. Десь у глибині Сашкової свідомості народжувалася непевність своїх дій;

він почував, що нема ніякої рації ставитися так до неї. але заздрість перемагала. Астахов не раз нагадував йому:

— Ти ж гляди! Треба допомагати Марусі. Одна дівчина токар, мусиш їй створити умови, а в тебе навпаки.

— Умови,— бурмотів Сашко,— я їй створю умови, я що? Зроблю...

Та Астахов віри не йняв. Він знав, чому гнівається Сашко. І от Остапишин і Сашко зійшлися в одному: вони обидва намагалися, де б то не було, стати Марусі на перешкоді. Вони не казали про це один одному жодного слова, але порозумілися поглядами й діяли спільно. А токарний цех, перший ударний цех, з зацікавленням спостерігав це змагання. Повертаючись з роботи й ідучи на роботу, Маруся думала про одне: «Чому вони не люблять мене? Чого вони хочуть?»

Одного разу під час обідньої перерви вона заговорила з Сашком про те, що варто в цеху видавати стінгазету; той не дослухав її і похмуро відійшов. Образа і лють хвилювали думки, виходило, що її зневажають. А за день у цеху з'явилася газета, і зробив її Сашко.

«Я зробив! — гордо думав Сашко.— Діло моїх рук!»

І зухвало поглядав у бік дівчини. Тоді вона зрозуміла, що Сашко не бажав поділяти з нею досягнень та перемог. Їй було також зрозуміло, чому він гнівається на неї і чому сердиться старий майстер. І саме тепер вона вирішила ні кроку не відступати.

Вечорами після роботи вона довго просиджувала за столом, уважно читаючи нотатки з цукроваріння, переглядала схеми. Кілька разів зверталася до інженерів по допомогу.

Не раз, проходячи повз будинок, де жила Маруся, бачив Сашко на фоні залитої сяйвом електрики білої фіранки силует зігнутої постаті. Спiniaвся, пильно вдивлявся в нього, ніби бажав краще вгледіти те, що діялося там, за перехрестям віконної рами, і зростало його здивування. Вперше бачив Сашко дівчину такої вдачі.

Навколо міріадами струмків розливалася пізня вереснева теплінь, і йому важко було збагнути, що примушує Марусю саме в цей час, коли вся молодь цукроварні намагається вловити останні подихи літа, сидіти в кімнаті над книжками. Мимоволі, непомітно для самого себе, з'явилася в нього цікавість до дівчини і навіть пошана. Останнє Сашко намагався придушити. В цьому він відчував зраду себе самого.

— Хоче Америку відкрити,— розказував про неї хлопцям і сміявся. Не раз чула Маруся цей сміх. Спочатку слова, що долітали до неї, і цей роблений сміх дратували її, згодом звикла. Вона тихо посміхалася сама собі, а раз, проходячи повз Сашка і заглянувши просто йому в вічі, сказала:

— Америку відкривати не думаю. Це вже зроблено. А ось тебе збирають.

Майстер чув ці слова й обурено заступився:

— Ти, той, язиком поменше лопотіла б, а більш працювала б!

Маруся промовчала.

V

— Чули?— промовив Маленко, зайшовши до цеху.— Преміювали наших.

— Кого?

— Звідки знаєш?

— Та он піди почитай, на брамі приказ висить.

— Та ти скажи,— просили токарі.

— Я що вам,— огризнувся Маленко,— підіть почитайте самі,— і став до верстата. Тоді в цеху зрозуміли, що серед тих, кого преміювали, Маленка немає. Посидинці бігли до брами, вертались, дехто задоволений, з радісним обличчям, дехто похмурий. Серед премійованих була й Леваденко.

— Тільки два тижні працює, а вже преміювали,— протестував Маленко.

— Вірно кажеш, це помилка,— ствердив Остапишин. Була для нього й тут образа: однакову премію видали йому й Леваденко. І коли на засіданні обговорювали це питання, головний механік зауважив, що майстер буде незадоволений, але заперечити проти самої суті він не міг. Леваденко за ці два тижні роботи достроково виконала свої завдання. Премія підбадьорила Марусю. Перший про це сповістив її Астахов.

— Тепер держись. Будуть тебе в цеху під'їдати, а ти не зважай.

І вона не зважала. З виробничої наради вернулася Маруся додому з однією настирливою думкою. Ця думка потребувала тиші й спокою. Не запалюючи світла, спокійними рівними кроками ходила в кімнаті, потім розчинила вікно. Вдерся свіжий вересневий вітер, сміливими пальцями пере-

бирив волосся, пестив обличчя і мрійно шарудів листям за вікном. Маруся зачинила вікно, опустила на ліжку й заплющила повіки. Вона не бачила сутніні кімнати, знайомих стін і речей, зате перед очима майоріло зовсім інше: воно вже мало подекуди ясні обриси, але непевність руйнувала його підвалину. Непевність своїх сил, свого знання міцною рукою розкидала ці вже більш-менш викристалізовані думки. Підвелася на ліжку і, спираючись рукою на бильця, витягнула голову, немов хотіла вловити в шумуванні вітру щось важливе й потрібне. Потім схопилася з ліжка, увімкнула світло, сіла до стола й заходилася біля сувою з рисунками. Цієї ночі вона зовсім не спала, і крикливий гудок цукроварні, що кликав другу зміну, застав її над розкритими книжками з олівцем у руках. Вона підвелася, випросталася, закинувши руки за голову, і з посмішкою, що в'юнилася на стиснутих вустах, зустріла сірий, укутаний у тумани ранок.

Поспішала Маруся до цукроварні. Непокіло бажання розказати кожному стрічному робітникові про свої думки, кортіло швидше перевірити їх. Назустріч виринув із завулка Сашко; вона пізнала його здалека і посміхнулася до нього дружньо, щиро забувши все прикре, що було поміж ними. Але він відвернувся і пройшов повз, ніби не бачив її. І це трохи знизило бадьорий настрій Марусю прийняла зміну. Оглянула апарати й пішла до паровичні, щоб дізнатися про стан з парою, потім стала до роботи. Чотири корпуси випарки системи інженера Роберта за тиждень роботи цукроварні ще не встигли вкритися брудом і соком, ранкове сонце золотими бризками відбивалося в допоміжних мідних приладах, глухо шумуючи, пинівся сироп, і ледве чутно дзенькотіли парові камери. На манометрах підстрибували рівномірно стрілки. Маруся не любила марнувати час. Вона пустила випарку на повний хід; уся цукроварня здригалася ритмічним гудінням машин, апаратів, скреготом різок, і в повітрі над усім цим розміреним ритмічним рухом висіло глухе сичання пари. Але знову, як і вчора, довелося зупинити випарку. Зупинити довелося тому, що вона не встигала вбирати ту кількість сиропу, що його нагнітали смоки із сатурації. Поверхня нагріву була надзвичайно мала і не могла обслужити за короткий час таку кількість соків; тоді доводилося включати запасний апарат, але це збільшувало час проходження сиропу та витрати пари. І сьогодні Маруся, включаючи запасний апарат, зовсім не турбувалася, як

було ще вчора. Навпаки, вона сьогодні раділа. Це означало, що її план стверджувався: підвищити продуктивність випарки, зменшити час проходження сиропу через апарати можна лише тим шляхом, який вона накресливала.

Маруся включила запасний апарат, лишила свого помічника біля вентилів і подалася розшукувати змінного інженера.

VI

Остапишин повернувся із зміни й ліг спати. Проспав години три,— більше майстер ніколи не спав. Вмився, поїв і пішов до завкому. Там мала засідати виробнича технічна трійка раціоналізаторського бюро. А Остапишин мав про щось розказати бюро. У завкомі, крім секретаря, нікого не було. Майстер сів на підвіконня, дістав записника й почав копирсатися в засмальцьованих, вкритих кривобокими малюнками й числами, сторінках. За кілька хвилин з'явилися інженери й майстри, розпочалося засідання. Інженер Кучеренко звелів покликати Марусю.

«Навіщо вона здалася?»— невдоволено подумав Остапишин.

Дівчина прийшла зараз же і, як завжди, принесла з собою на вустах лагідну посмішку зніяковіння й якоїсь рішучості. Глянула в бік майстра, вклонилася йому й сіла навпроти, спираючись руками на стіл. Остапишин кивнув головою, і його очі ковзнули над нею, спинившись на плаці, що виднів крізь вікно. Остапишин не слухав першого питання. Мозок був зайнятий іншим. Пальці мимохіть міцно стискали записну книжку, а в голові кружляли уривчасті, схвильовані думки. Щоразу кидав незадоволені погляди в бік дівчини. І коли раптом слово дали їй і в кімнаті залунав дзвінкий голос, Остапишин, насторожуючись, примусив себе вслухатися в кожне слово. Маруся розгорнула принесений з собою сувій, приколола його до стіни трьома кнопками, четверту не могла знайти, і, поки вона шукала її, Остапишин прочитав вгорі над папірцем напис, нижче побачив кілька рисунків — і серце йому тьохнуло, хруснули пальці, ще міцніше стиснувши записник. Зрештою Маруся знайшла кнопку, ретельно приколола рисунок до стіни і, хитнувши головою, розпочала. Говорила тихо, непевним голосом, вдвняючись у кожне обличчя, намагаючись прочитати в кожному рухові, чи говорить так, як треба, і її

здавалося, що шалений стукіт її серця чути цим людям. Інженер Кучеренко, немов розуміючи її хвилювання, лагідним поглядом підбадьорював її. Ледве помітні порухи вуст шепотіли: — Так, так.— І це надавало сміливості, це допомогло прогнати зневіру, тоді впевненіше зазвучав голос.

— І ось я хочу запропонувати,— тихо вимовила вона.— замість старої схеми випаровування соків — нову. Поверхня нагріву наших трьох робочих корпусів замала. Тому ми перетримуємо їх. Це небажано. Я пропоную,— голос Марусі зміцнів, вона повернулася обличчям до рисунка і, тримаючи двома пальцями олівець, почала пояснювати свою пропозицію. Вона радила під час випробування випарних апаратів, що мало відбутися через декаду, поставити в першому й у третьому корпусі нові парові камери, які різнилися від теперішніх еліпсовидною формою. Вони заповнювали всю внутрішню нижню частину апаратів, тяглися вгору змістими трубами, отже, це вдвоє збільшувало пропускну спроможність апаратів.

Маруся закінчила. Їй чомусь видалося, що в тому, що вона розказала, немає нічого нового. Все це відомо давно цим досвідченим майстрам, а найбільше її вразив гострий, колючий погляд Остапишина. Старий токарь ту ж мить підвівся і, владно ступаючи, вийшов з кімнати. Присутні були так зайняті щойно вислуханим проектом, що жоден не звернув уваги на вчинок Остапишина.

Якусь хвилину стояв Остапишин за дверима. Йому здавалося, що хтось мусить покликати його, що відсутність його, напевне, буде помічена. Але двері не розчинялися, і з-за них долітав басовитий голос інженера Кучеренка. Остапишин знизав плечима й пішов. Не можна сказати, що він був обурений. У нього в свідомості діялося щось значніше. Адже він хотів сьогодні подати майже таку саму пропозицію щодо випарки. І це дівча випередило його! Навіть більше — її пропозиція була трохи краща, адже ж він не врахував верхні стіни апаратів. Це мусить визнати Остапишин, і тому, що він визнає це, стає ще більше боляче. Ту мить майстер відчув якусь гостру неприязнь до Леваденко. На мить у голові промайнула думка: «В чому ж вона винувата?» Та десятки інших думок придушили цю думку. В такій схвилюваній роздумі непомітно дійшов майстер до свого будинку. Він не сів обідати, не відповів дружині, зачинився в кімнаті і, простершись на ліжку, вп'явся поглядом у стелю.

Його вір зупинився на синій плямі, яка, мабуть, з'явилася від того, що стеля протікала. Він пильно розглядав пляму, ніби бачив там щось особливо важливе й надто цікаве. Зашкарублі пальці перебирали бороду. Біля вікна замаячила постать. Маленко — це був він — стукнув двічі, але Остапишин не відповів і, примружуючи повіки, удавав, що спить. Той трохи постояв, заглянув у вікно й пішов. Старий лежав далі із сплющеними повіками. А перед очима все майоріла синя, з брудно-сірими обводами на краях, пляма. Вона робилася то неосяжно великим колом, то зменшувалася, стаючи маленькою крапкою; навіть більше — вона на мить ставала прозорою, і крізь неї, мов крізь скляну синясту поверхню води, бачив Остапишин минуле. Він слухав, як однотононо відраховував за стіною секунди годинник, де нього долітав стукіт тарілок, короткий сміх дружини й уривчаста синова мова. Потім він чув, як хтось підійшов до дверей і прислухався до тиші в його кімнаті. І раптом вмисне голосно (можливо, це так видалося йому) син Олекса сказав до матері:

— А та дівчина, що працює на випарці, молодець! Вона зробила дуже цінний винахід.

Остапишин знігився, уткнувся лицем у подушку, міцніше втискуючи голову в податливу м'яку глибину. Найбільше старий боявся, щоб хто-небудь не дізнався, що дівчина випередила його й що він заздрить їй. Він догадувався, що про це знає Олекса, а Маленкові він сам розказував, що хоче запропонувати нову нагрівну камеру. Він уявляв, які вже розмови точаться на заводі. Хотілося схопитись з ліжка, вийти до сина, вилаяти його, щоб той оторопіло замовк, піти і вилаяти, образити Леваденко, але він знав, що таке ніколи не зробить. Він лежав, уткнувши лице у подушку, і важко зітхав. Грюкнули двері, і трохи згодом заверещав гудок. Це пішов Олекса на зміну. Стало трохи легше. Бо почувати поруч себе людину, яка знає причину твоїх хвилювань, яка сміється з них, було важко. Старий схопився з ліжка, — нова, ще не зовсім зрозуміла йому думка блискавкою підняла його.

— Так краще, — прошепотів він і підійшов до вікна. З нього видно було вулицю, що струнко простяглася аж до брами цукроварні; по обидва боки її стояли шерехи тополь. Легкий вітер шарудів листям. Остапишин розчинив вікно, і приємна свіжа хвиля огорнула тіло. Вітер грайливо перебирав бороду, і вона коливалася на грудях, тріпотіла, виги-

налася сріблястими пасмами. Очі дивилися просто. Вони вбирали в себе будинки, високий димар, заводські корпуси, і старий відчув, що щось огидне і гнітюче зникає в ньому. Песміхаючись, він вийшов з кімнати. Стрів запитливий погляд дружини й попростував до цукроварні. Коли дійшов до брами, назустріч вибігла Леваденко. Від несподіванки вона спинилася. На одну мить їхні погляди схрестилися. Чорні озера очей, вщерть сповнені молодечим запалом, і зеленкуваті з відблисками сталі на одну хвилину були зв'язані невидимими міцними нитками. Майстер підійшов ближче й, поклавши руку на плече Марусі, тихо й схвально промовив:

— Ти молодець, Маріє! Молодець.

Кілька робітників, що проходили повз, затримались на мить, позираючи на них. Маруся зашарілася Радісно забилось серце. Стояла, не знаючи, що відповісти, але раптом весело й рішуче кивнула головою й простягнула майстрові свою вузьку міцну руку. Остапишин обережно потис руку дівчині і щиро усміхнувся їй.

— Так-то, Маріє,— сказав, наче стверджуючи щось, Остапишин,— давай швидше свій винахід. Добре діло надумала.

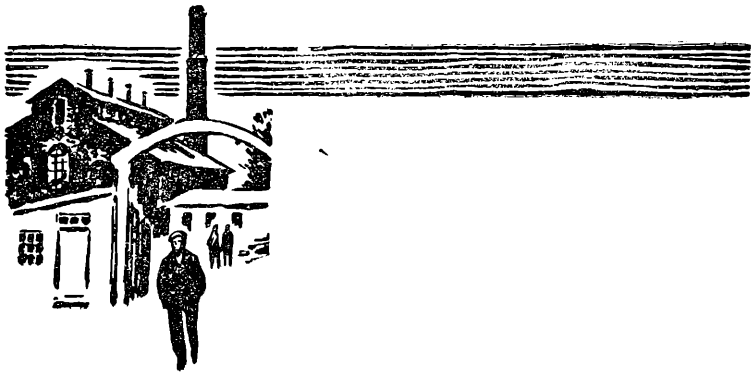
І, ще раз потиснувши їй руку, він пішов до цукроварні. В очі вдарило проміння електричного с'ява; воно розтопило дощенту синю з брудно-сірими обводами по краях пляму. Маруся не рушила з місця і дивилася йому вслід.

А навколо вже точилися розмови. Ті, що бачили цю зустріч, переказували іншим, інші — ще іншим, і до вечора майже всі вже знали про замирення. Тієї ночі, стаючи до роботи, Остапишин сказав Сашкові:

— А Леваденко розумна дівчина. Їй треба допомогти. Піди скажи, щоб дали пару.

Сашко вже знав про зустріч майстра з Марусею. І спочатку думав, що це якийсь маневр. Та тепер довелося остаточно повірити, що майстер змінив своє ставлення до Леваденко. Лише тоді на весь зріст стало в його уяві все, що він вчинив цій дівчині. «Ну й дурень же я». — вилаяв він сам себе й пішов до паровичні виконати наказ Остапишина.

А цукроварня працювала повним ходом, і в клетоті машин, в булькотінні сиропів і в грайливому стукоті толоків, малих і великих смоків — дзвонив невимовно бадьорий сталевий мажор.

ВИНАХІД

I

Ш

овечора, коли день на обрії сходить коов'ю і в широких, просторих вікнах майстерні сонце запалювало багаття, судки сповіщали про кінець робочого дня.

Тоді в цехах запанувувала лунка тиша, і лускалися в ній поодинокі людські голоси.

Згедом, коли майстри і підручні залишали майстерню, Пархоменко замикав на ключ двері модельної, витягав з шафи деталі, що являли собою обриси майбутнього апарата, і брався до праці. Втоми не було. М'язи були такі ж пружні, як і вісім годин тому, навпаки — у руках було більше завзятості, а в очах зеленкуватими вогниками мигтіла радість.

Працював уперто, без відпочинку і не помічав, як до вікон чорним килимом притулялася ніч. Він вирішив неодмінно до початку сезону виробництва закінчити винахід. Адже його апарат має заощадити сотні і сотні карбованців, має (як він вірив) змінити на краще сам процес виробництва. До початку сезону роботи цукроварні лишилося дві декади, і Пархоменко квапився.

На його апарат чекала цукроварня, і він обіцяв виробничій нараді дати апарат вчасно. Робітники й інженери з величезним зацікавленням поставилися до ідеї майстра і

всіляко допомагали йому. Навіть директор заводу дав розпорядження звільнити Пархоменка від його щоденних обов'язків, щоб той мав змогу безперервно працювати над своїм винаходом. Та Пархоменко продовжував працювати вдень у майстерні, а ввечері брався за свій винахід.

Тільки колишній начальник і навіть друг скептично ставився до роботи Пархоменка. До того часу Пархоменко ні разу не сперечався з Тритузним. Жили вони поміж собою мирно й тихо доти, доки Пархоменко не заговорив про свій винахід на одній з виробничих нарад. Було це на зборах науково-технічного гуртка, саме коли Пархоменко розказував уважній аудиторії, що має дати його винахід, і, схвилюваний, тремтячою рукою водив олівцем по рисунках...

Того вечора навіть скупий на хороші слова головний інженер Штольман похвалив задум майстра.

Тільки Тритузний, не підводячись з лави, ідко й глузливе крикнув:

— Перебейчині вигадки!

Зал гомоном незадоволення відповів на вигук, а у Пархоменка це глузливе порівняння його роботи з вигадками придуркуватого хлопця, що працював сторожем на цукроварні і все говорив про те, що винайде вічний двигун.— викликало пекучий біль, налило отрути й відштовхнуло його від Тритузного.

І того вечора вперше за сім років вони вийшли з клубу, не обмінявшись думками й не поговоривши про власні справи. Проїшли поруч у дверях, черкнувшись краєчками плечей, і відвели очі в різні боки.

Пархоменко, як і завжди, сьогодні після гудка лишився працювати. Ранком інженер Петренко повернув його остаточно виправлений рисунок апарата, і Пархоменко мав на меті закінчити сьогодні обробляти головну деталь.

Настрій у нього був гарний, перехідний прапор узяла його бригада, поставивши рекордне число відремонтованих насосів, на вустах блукала тепла посмішка.

Відчинив двері модельної, підійшов до шафи. встропив у щілину замка ключ, але рука застигла. й тривожна тінь лягла на лице. Замок був зламаний, і Пархоменко стояв біля шафи, боячись відкрити її, бо чекав, що побачить на полицях щось страшне...

Потім наважився і смикнув дверцята. На полицях лежали ретельно складені деталі в такому самому порядку, як розіклав їх учора. Пархоменко полегло зітхнув і ки-

нуряв обмацувати руками кожну деталь. Все було ціле, тільки головний стрижень з якимись чудернацькими кінцями лежав на другій полиці, хоч Пархоменко добре пам'ятає, що поклав його на самий низ.

— Значить, тут хтось був,— голосно промовив він і замислився.

Кружляли сполохані думки, він зовсім заплутався в їх мереживі і ніяк не міг збагнути того, що сталося.

«Хто? — питав себе вдесьте Пархоменко.— Був, зламав замок, нічого не зачіпав. Яка ж була його мета?»

Всякі здогадки блукали в його голові, але Пархоменко відкидав їх, не маючи можливості докладно обміркувати й зупинитися хоча б на одній.

«Невже зловмисник хотів побачити його роботу, щоб використати її собі? Але ж краще забрати рисунки. Значить, лишається одне,— дійшов висновку майстер,— хтось хотів понівечити його роботу. Чому ж не наважився? Що перешкодило?»

Пархоменко нервується, він почуває, що сьогодні працювати не зможе, і, приладнавши нового замка, майстер уперше за два місяці скинув майстерню, коли промені сонця ще купались у затишних водах заводського ставу й запалювали в широких просторах вікнах рясні передвечірні вогні.

— ...Ти? — здивовано запитала його дружина.— Чого так рано?

Вона звикла, що чоловік повертається додому глибокої півночі. Пархоменко у відповідь пробурмотів щось у ніс і, не скидаючи брудного одягу, сів на стілець.

Дружина тривожно дивилася на нього, ніби хотіла по стурбованому обличчю відгадати, що скоїлось. Боялася запитати, бо здавалося, що у відповідь почує щось лихе, і тому завмерла очікуючи. Годинник чітко відлічував секунди.

Пархоменко глянув на дружину, важко зітхнув і сказав:

— Хтось поламав замка на шафі...— Хотів ще щось додати, але тільки махнув рукою і, не давши дружині промовити й слова, вийшов геть.

II

Світло електричної лампи блискучим сяйвом заливає кімнату, сліпить зір, і це дратує Тритузного. Він вимикає світло, підходить до вікна, спирається ліктями на лутку. За вікном ніч, ласкава, оксамитова, і де-не-де на її чорному

килимі квітнуть ліхтарі. З сусідньої кімнати доноситься голосне хропіння, воно порушує мрійну тишу, нагадує Тритузному про щось неприємне й перешкоджає думати. Він зачиняє щільно двері й знов підходить до вікна.

— Так,— говорить сам до себе,— значить, рвач я.— Крива посмішка ламає уста. Тритузний на мить пригадує сьогоднішній день, як перед усім цехом помічник директора Вовтушенко посперечався з ним через ремонт пресів. На ремонт здавали їх відрядно, і Тритузний запросив дев'ястот карбованців, тоді коли за розцінками належало сімсот.

Вовтушенко довго сварився, завзято доводив майстрові, що такий вчинок з його боку негарний; зрештою терпець урвався, і він зухвало крикнув на весь цех так, що почули всі робітники:

— Ви рвач, Тритузний, я передам ремонт бригаді Пархоменка.

Слова ці вогнем опалили Тритузного, і зараз, коли він пригадує їх, гнів клекоче в його серці. Пархоменкова бригада взялася ремонтувати преси. Цього вже ніяк майстер не міг стерпіти. Надія підзаробити зайві карбованці загинула. Вже багато років збирав Тритузний карбованець до карбованця, плакав мрію, що там, за цукроварнею, на клапті землі, який дістався йому від батька, він збудує власний будинок, навколо посадить яблуні й заживе спокійно й безтурботно. Будинок будувався, ріс, і залишалося небагато, щоб закінчити його. Потрібні гроші вислизнули просто з рук...

Знову цей Пархоменко, знову стає він на перешкоді майстрові! Адже так недавно цей самий Пархоменко працював у його, Тритузного, помічником, а тепер випередив майстра. Останнє особливо турбує Тритузного, і те, що Пархоменко став винахідником, те, що його шанують інженери й робітники, хвилює й не дає спокою Тритузному.

— І хто міг подумати,— злісно мимрить під ніс Тритузний.— що з цього хлопця вийде такий майстер? Вчив я тебе.— Власне, тут Тритузний почував, що він не зовсім правий, але злість накопичувалась, і сліпила зненависть. Спочатку він думав, що в Пархоменка нічого не вийде, але сьогодні... — тут Тритузний знервовано повів плечима, і срібляста голова здригнула,— сьогодні він впевнився, що задум Пархоменків це не вигадка. Правда, його вчинок не зовсім чесний, але до чорта тут чесність, коли тебе вибивають з колії тихого, мирного життя!

Тритузний добре пам'ятає науку свого вчителя. Це було давно... Тоді він був не поважний майстер, а просто Ванько, якого вчив англієць Джонсон премудростей токарства. Та не тільки цього вчився він у Джонсона. Життя старого англійця, його робота стала взірцем для Тритузного. Джонсон учив хлопця, як жити, і майстер Тритузний, від кучерявого Ванька, до поважної людини з сріблястим інеєм на скронях, сорок років ніс поперед себе гасло:

«Я» — мусить бути насамперед. «Мені» — мусить бути найголовніше, решта на останньому місці.

Минав час, заповідь не відкидалась, вона втілювалася в кожний життєвий крок, і раптом...

— Та хто знав, що цей чортяка Пархоменко буде таким? Хто знав, що ця людина, якій понад тридцять, здатна на такі речі? — Тритузному здавалося, що успіхи Пархоменкові вкорочують йому вік, вибивають його з того місця в житті, яке він завойовував протягом багатьох років.

— Ні, так далі не може бути,— шепоче Тритузний,— треба...

Але він не докінчує, та й кінчати не треба, про це не варто говорити голосно, але воно мусить стати на вихід. Він зачиняє вікно, лягає на ліжку й засинає тяжким стурбованим сном.

III

Перед тим як іти на роботу, Пархоменко завжди зупиняється на хвилинку перед календарем, не кваплячись, відриває листок, швидко перебігає очима зворотний бік і ховає в шухляду.

Така звичка в нього здавна. Але раніш він листки кидав на підлогу, а тепер зберігає. В шухляді їх сорок три. Він щодня лічить їх, уважно перегортаючи зашкарубленими пальцями ніжні, вкриті рядками літер, листочки.

Листки — дні.

Відірвав листок — минув день... Їх сорок три. Сьогодні сорок четвертий.

Сорок чотири дні Пархоменко працює над винаходом, сорок чотири дні, ще лишилося двадцять.

— Двадцять,— уголос промовляє він і виходить з хати.

Так щоранку. Зривалися листки. Тоншав календар, а з струнких тополь, що обгородили будинки, наче почесна вартя, руки осені здирали пожовкле листя, і сиротливо

хиталося гілля. Ішла осінь... І пил на шляхах прибивали дощі, а в комині сумно скиглив вітер.

А в цукроварні весна. А в цукроварні весняним сонцем б'є електричне сяйво, і по блискучих машинах, струнких апаратах, чистеньких смоках пробігає ледве помітне жагуче тремтіння... Бо скоро сурмами вдарять гудки і почнеться робота. Пархоменко відчуває це, як і десятки інших, гаких, як він, і тому ці дні радісними хвилями бушують у грудях. Турбує одне: як з апаратом, чи працюватиме він?

Але це на мить. Вагання відкидає. Працював уперто, вірив, що доможеться свого. Але в колі метушливих і вщерть заповнених працею днів на мить виринала згадка про те, що чийсь чужі руки тримали деталі винаходу, що хтось чужий цікавився ним, і це нервувало Пархоменка. В голові майоріла думка, настирлива і переконлива:

— Це він. — Але прізвище Пархоменко боявся назвати, він не міг уявити собі, що це дійсно так, бо не знав, чому і навіщо, тоді силкувався забути й не згадувати.

Минали дні, руки зривали листки з календаря, їх стало п'ятдесят дев'ять, лишилося ще п'ять.

А в цехах, у клубі, в ідальні із стін кричали гасла, запитували суворо:

«Що зробив ти, щоб вчасно закінчити ремонт?»

«Жодного прогулу. Всі на ударне закінчення ремонту!»

Били на сполох кострубатими довгими літерами:

«На рвацтво бригадира Тритузного відповідаємо зустрічним планом: ремонт пресів закінчити на 5 день раніш».

Сліпили сяйвом перемоги:

«Почесне звання ударників:

Пархомснкові, Вовгушснкові, Інідому».

Читали, обмацували — хто теплим поглядом, хто злісно й іронічно. Тритузний вагався, щось стримувало, але вирішив: «Нехай, губити нема чого!»

IV

...Пархоменко стояв і не міг ворухнутися. Поруч стояло ще з півдесятка робітників і злякано дивилися на підлогу. На підлозі замість апарата, що вчора закінчив Пархоменко, лежали уламки. Чийсь ноги й руки злісно розтоптали й зла-

мали. В цих уламках був піт, кров і надії Пархоменкові. Перед очима в нього промайнув стовпчик ретельно складених календарних листків. Раптом листки розсипалися, попадали на підлогу, хтось розтоптав їх. Пархоменко провів рукою по чолю, витер піт. Навколо панувала тиша, і пробігала мінливими тінями по обличчях робітників скорбота.

— О-о! — вигукнув боляче Пархоменко й рвучко повернувся до вікна. Рама була зламана. Це «о-о!» боляче й важко розірвало тишу, наповнило модельну гамором. Слюсар Хвиля вскочив у цех і крикнув:

— Хлопці, біда! Пархоменків апарат зламали!

Цех захвилювався, бризнув десятками зойків, загальмували верстати, переводили на холостий трансмісії, квапились до модельної.

Через кілька хвилин про це знала вся цукроварня. Пархоменко згорбився, очима врівся в землю і мовчав. Хвилини плазували неймовірно довгі, непотрібні, чужі.

— П'ятдесят сім,— ледве чуто шепотів він.

Інженер Штольман стурбовано дивився на Пархоменка.

— Товаришу Пархоменко,— промовив він тихо й щиро,— ви не турбуйтеся, я зараз же призначу бригаду, яка за декілька днів під вашим керівництвом зробить новий апарат. Я сам допомагатиму вам. Ви не хвилюйтеся.

Незрозумілим поглядом дивився майстер на інженера, але раптом здригнуло лице, і з правого ока круглою горошиною викотилася сльоза... Стало немов легше.

— Але ж п'ятдесят сім, розумієте, п'ятдесят сім днів!— звернувся він до інженера.

— Я розумію, дуже добре розумію. Але тут нічого не вдієш. Злочинця ми розшукаємо,— відповів Штольман і поклав руку йому на плече, стиха підштовхуючи до дверей.

— Ні, я не піду. Я мушу знати хто... Я... — не закінчив, бо очі наткнулися на чорну пару очей і слова завмерли на вустах.

Триузний витримав погляд і поволі повернув голову в інший бік, потім вийшов з модельної. Пархоменко здригнувся: серед уламків винаходу лежало щось кругле, блискуче,— він швидко нахилився й підняв, хвилинку постояв і вибіг з майстерні.

Час для Тритузного — розпечене залізо. Дні леццатами стискали його. В слюсарні вже третій день кипить робота. Над апаратом працює ціла бригада. Пархоменко зблід, змарнів, на скронях де-не-де заблищали срібні волосинки. Апарат докінчували.

Увечері після гудка зустрілися на мокрій жужелиці, стали обидва. Хоч і не думали ставати. Щось зупинило їх. Обпалили один одного суворими поглядами, але мовчали. Пархоменко, хвилюючись, поліз до кишені, витягнув гаманець, тремтячими пальцями відкрив, і в отворі його щось блиснуло... Не говорячи нічого, підніс його вище, щоб побачив Тритузний.

Тритузний глянув і ледве втримався, — руки інстинктивно хотіли схопити гаманець.

Мовчали... і в повітрі панувала осіння тиша, тихо постаречому перешіптувалось гілля тополь.

«Як це я тоді загубив? А втім, хто знає, нехай доведе, що це мій», — бадьорив себе Тритузний, але пригадав, що на персні було написане його прізвище, ніяк не одкрутишся...

— Це ви зламали? — тихо запитав Пархоменко.

Тритузний мовчав; щось штовхнуло його, і він з люттю сказав:

— Я, йди й заявляй!

— Я піду, — тихо сказав Пархоменко, — я піду, — вже голосніше повторив він, — тепер я впевнився. Але все одно завтра мій апарат працюватиме. І навіть ви це зробили? Це ж шкода не особисто мені, а для всього заводу.

Тритузному від цих слів, тихих і суворих, було моторошно. Він сподівався криків, лайки, — до такої розмови не був підготовлений, і слова Пархоменкові, що виходили з глибини душі, збентежені й правдиві, душили майстра, відповідати він не міг. Тут він уперше помітив на скронях у Пархоменка сиве волосся, і до серця невимовно тяжким шаром підкотилась нудьга. Під ногами шелестіла мокра жужелиця, проти майстерні в цукроварні весняним гарячим сонцем сяяло електричне сьйво і важко чмихали парові казани. Пархоменко простягнув перстень майстрові:

— Натє, цей доказ зайвий. Вас бачив сторож Ляшенко, як ви вилазили у вікно. Я не повірив йому, а тепер вже що... Тритузний, — казав він далі, — слухайте, майстре, ви...

ви... — Запнувся, підшукував потрібні слова і з силою видавив: — Ви мерзотник. Нам з вами не по дорозі, стережіться, не ставайте більше на дорозі.— Рвучко повернувся й пішов геть від Тритузного.

Тритузний лишився розгублений і прибитий; йому хотілося наздогнати Пархоменка, розказати йому все... Але міцно стиснувши в долоні перстень, п'яною ходою пішов додому.

Він ішов і, непомітно для себе, опинився за цукроварнею біля свого недобудованого будинку.

Будинок стояв над узгір'ям, внизу шумувала річка.

Тритузний сів на паркані й замислився.

— Так,— промовив він уголос,— тридцять п'ять років. Тридцять п'ять років заради тебе. І я... я спасував.

Будинок дивився на нього баньками вікон і беззубими отворами дверей; тоді Тритузний злісно видавив:

— Невже ти помилився, Джонсоне? — І, підвівшись, майстер попростував до цукроварні.

VI

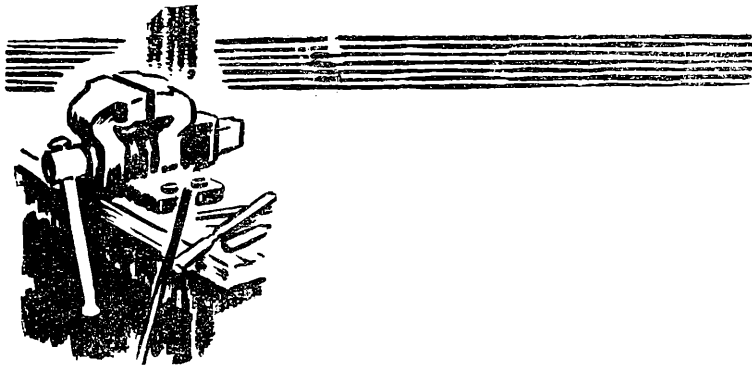
Ранком у цукроварні перевіряли апарат Пархоменка. Коли на транспортер з-під преса вискочила брикетка стислого сухого жому, що щойно був мокрий і парував, гурт робітників залився веселими вигуками.

Апарат працював. На конвейері поважними рядками рухались брикетки. Пархоменко замислено дивився то на них, то на апарат.

Апарат стояв блискучий і стрункий, весело тремтіли стрілки манометрів, а по боках його видзвонювали бадьюру пісню толоки допоміжних смоків.

У цю мить пригадав Тритузного, але відігнав злу згадку рішучим кивком голови.

На паровичні урочисто й довго верещали сирени, сповіщаючи про початок виробництва.

ПРАПОР ПЕРЕМОГИ

I

Ю

рко не вагався. Певність перемоги росла щогодини. Зверху й знизу ритмічно ляскали паси, і чітко вистукували мотори. Віп на хвилинку зупинявся, відкидав набік смоляні кучері, що в ту ж мить знову звисали на чолі, і веселим поглядом озирає цех.

Поруч за верстатами стояло ще вісім молодих робітників. У постаті кожного, у впевнених рухах було щось урочисте, і навіть мотори ритмічно вибивали:

— Пе-ре-мо-га, пе-ре-мо-га!

А втім, це ввижалося Юркові. Проганяв втішні думки й знову схилявся над деталлю, що її міцно обходили щелепи лещат. Пильник рухався швидко. Іскорками сипалася на підлогу сталь, мережила її сріблястими нитками.

Але думки набридливі. Мов геробці ті. Нагнав з тину, а вони, диво, з другого боку сідають. Не дають спокою Юркові.

Поруч за просторими скляними дверима в інших цехах так само кипіла робота, так само ритмічно похитувалися над верстатами постаті робітників, а в проходах щохвилини метушилися майстри, техніки, інженери.

Просто — коридор.

Його утворюють шерехи верстатів, що вишикувалися з

обох боків. Проти скляних дверей — кімната, мозок майстерні. На дверях табличка маленька, і на ній ретельно виведено: «Техбюро».

За дверима теж цілий день кипуча робота, шелестять папери, лунають короткі ділові речення, іноді вриваються слова тривожні й застережливі, частіш схвальні й задоволені. І ходять тут якось особливо: обережно, легкими кроками, ніби бояться порушити тишу. Тільки коли хтось на мить розчинить двері і з цехів донесеться гамір і клекіт машин, голови креслярів, техніків та інженерів обертаються в бік дверей, на устах пробігають веселі посмішки, — і знову за працю.

Віддалік за столом, де горою папери, сувої рисунків, — у глибокому кріслі людина.

На стінці над головою:

ГОЛОВНИЙ ІНЖЕНЕР

А нижче — постать над паперами зігнулася, русяве волосся спадає на чоло, на верхній губі ледве помітні вуса, у них молодість свою сховати хоче. А коли проходить цехами, робітники повертають услід голови, потім один до одного:

— Молодець хлопець!

— Молодий, а головний уже!

— Старий Артеменко радіти може.

І так завжди, бо пам'ятають робітники, коли головний інженер ще був підручним у свого батька коваля; тоді його просто звали Сенькою і любили за працьовитість та веселу вдачу.

Це було давно. Тоді Сенька, а тепер — Семен Прохорович.

Тоді — підручний коваля, а тепер — інженер-механік.

Бо в гарячі роки, коли схвильовано кипіло життя, а цукроварня завмирала, навколо гуляли отамани і десь далеко у степу вперто боролися дві ворожі сили, покинув Сенька нудьгу й тишу та пішов до червоних.

Тому ще дужче любили його.

А Семен Прохорович тепер за столом своїм серед паперів нишпорить з самісінького ранку.

Це діло для нього незвичне, бо весь час він здебільша у цехах. Та день сьогодні теж незвичний, навіть більше: він надто важливий. Недаремно інженер Артеменко замислився над паперами.

Учора директор наказав:

— Як собі хочеш, а на 29-те центральна машина мусить бути готова.

Артеменко не сперечався, власне, сперечатися було зайве, він добре знав директора і його вдачу — ніколи не мінати свого слова.

Тому тільки кивнув на знак згоди головою і вийшов з кабінету.

Він зрозумів, що машину треба конче відремонтувати до 29-го, бо ж 30-го розпочнеться проба цукроварні. Зірвати пробу означало затримати виробництво на 10 день. До 29-го лишився один день; правда, Юркова бригада майже закінчувала роботу, але ж головне — попереду.

«Адже, щоб урегулювати толок, для цього дня замало, доведеться попрацювати цілу ніч, та й хто зна, чи ніч допоможе. Все залежатиме від якості ремонту циліндра», — думав Артеменко.

Він заплутався в своїх думках, відсуває набік папери і виходить з креслярні. Тепер він жалкує, що не передав ремонт Семкові.

— Семко — майстер старий, має великий досвід і, безперечно, впорався б.

— Але ж Юрко! Хіба можна було відмовити цьому хлопцеві. Та й не було ніяких підстав відмовляти.

Комсомольська бригада вчасно й навіть передчасно виконувала свої завдання. Недаремно вона вже втретє одержала перехідний прапор.

Артеменко заплутався у схвильованих думках, не помітив, як пройшов майстерню і опинився біля заводської брами.

Здивовано повів плечима — чого це сюди потрапив? — і знову повернув до слюсарні, шматуючи в зубах давно погаслу цигарку.

Йому було ніяково перед собою за передчасні хвилювання, і він у думках лаяв себе за боягузтво. Коли відчинив двері майстерні, назустріч рвонулася гомінка сирена — починалася обідня перерва.

II

— Ну, як воно там? Надолужили?..

Запитання несподіване і трохи іронічне. Юрко здивовано підводить голову. — проти нього стоїть Семко.

Високий, кремезний, у незграбно пошитому спецодягу,

і від того постать його здається ще кремезнішою; руки тримає в кишенях неосяжної глибини і трохи насмішкуватим поглядом, гризучи лівим краєчком рота сивий вус, дивиться на Юрка.

Юрко знає, що, коли майстер гризе лівого вуса, а в очах блимають каганцями насмішкуваті вогники,— у нього настрій не дуже хороший.

Юрко мовчить і теж дивиться просто йому в вічі. І в очах Юркових, що виблискують крицею (ніби хтось шабером обточив), нема насмішкуватих вогників.

Семко стоїть ще хвилинку і, не дочекавшись відповіді, відходить, по дорозі кидає товаришеві Поплавському навмисне голосно, так, щоб Юрко почув:

— О, комсомолята можуть!

А Поплавський догодливо тоне улесливою посмішкою:

— О, вони можуть! Це ж звісно!

Семко не відповідає і простує далі. Зупиняється біля свого верстата і знову берегється до роботи.

— Закінчили б тільки,— голосно каже він, і в словах дзвенить ледве помітна турбота.

— Хто? — огризається той.— Звісно хто—комсомольці. Не те, що ви, гав ловите, з вами, не бійсь, перехідного прапора не візьмеш!

Підручний Супрун майстрові не заперече і тільки невдоволено сопє, міцніше наполягаючи на терпуг.

У Семка робота до рук не йде. Догадується чому. Та сам собі боїться признатись в цьому.

Майстер трохи сердиться. Майже десять років підряд він ремонтував центральну машину, а цього року ремонт передали іншій бригаді.

Семко чуває себе ображеним, і десь із глибини душі ледве помітними вогниками розгорається заздрість. Але раптом стає соромно, що ось він, досвідчений майстер, так поставився до молодой бригади, і замість заздрості знову з'являється турбота:

«Чи ж скінчать вони?» І старий майстер мимоволі подумав: «Мені б таких хлопців, о, годі я показав би темпи!»

Надворі гаряче. Сонце, немов велетенська домна, намагається розтопити будинки, людей і навіть землю.

Проміння його величезними жмутами крізь вікна йдвері вдирається до майстерні.

Краплі поту котяться по обличчях, падають з десятка чіл на верстати, сорочки прилипають до тіла, а обабіч проти майстерні довгим ланцюгом розтягнулися на бруку вози з буряками.

В майстерні одноманітно шерехтять паси, і мотори ви-стукують нескінченно.

Семко нервує, розстібає комір сорочки, п'є часто воду, йому жарко, нестерпно пече сонце, а ще більше, мов кавалки розпеченого заліза, печуть недобрі думки.

Вони так допікають майстрові, що, зрештою, втративши рівновагу, він розгублено бурмотить:

— Чортзна-що, старий уже...

III

...Юрко не міг збагнути, як це сталося.

Коли свідомість повернула до нього і він побачив над собою чужі постаті в білих халатах, у голові шуміло, ніби в ній оселився рій бджіл; він незрозумілим поглядом обвів незнайому кімнату, намагаючись відгадати, де це він і що це за люди, але в голові настирливо дзижчало і в роті гірчило полинем.

Ледве чутно прохрипів:

— Де я?

Власний голос пролунав по-чужому, далеко, неначе говорив хтось замурований у стіні.

Над ліжком зігнулася людина в білому халаті, з чорними окулярами на горбатому носі; раптом людина й окуляри захиталися, почали неосяжно рости, і відразу це зникло — швидко, нестримно, стрімголов.

І коли людина сказала:

— Ви в лікарні. Лежіть тихо, не ворухіться.— слів цих не почув.

— Знову знепритомнів, — сказав лікар і підніс йому до носа склянку з нашатирним спиртом.

Поруч стояли ще двоє і радилися.

— Організм міцний, подолає... — сказав той, що тримав у руці склянку.

...У майстерні не вщухали схвильовані балачки.

В цеху за великими скляними дверима працювала комсомольська бригада. За Юрковим верстатом стояв Семко.

Обличчя старого майстра світило якоюсь розгубленістю, і каганці в очах блимали сполохано.

Хлопці працювали уперто, мовчки, і в цьому мовчанні була невимовна напруга й незвична тиша.

Цього ранку стіни просторого цеху не почули бадьорих і задиркуватих комсомольських пісень, і навіть суворо й тужливо шерехтіли на трансмісіях метушливі паси.

Від цих суворих облич, міцно стиснутих вуст, від сполоханих поглядів майстрові Семкові ставало не по собі, моторшно. Тривожить думка:

«Чи ж закінчимо в термін!»

Двері техбюро щоразу риплять. Семен Прохорович щохвилини забігає до цеху, зупиняється біля Семка і питає:

— Встигнете, Олексію Трохимовичу?

Семко, не кваплячись, підводить голову і лагідно відповідає:

— Треба встигнути!

Але в очах Семка не помічає Семен Прохорович впевненості.

У інших цехах пустка. Всі робітники перейшли до цукросварні, завтра проба, і сьогодні остаточно перевіряють усі станції.

Тоді Семен Прохорович простує до цукроварні. У величезних залах заводу не відчуває гамір. Головний інженер зупиняється в машинному цеху проти цементованої широкої площадки; тут стоїть центральна машина, серце всього заводу.

— Двадцять дев'ятого центральна мусить бути готова!

Семен Прохорович пригадує слова директора, рішучі й упевнені, і добре розуміє всю важливість вчасного закінчення ремонту, і в цю мить раптово згадує про Юрка.

— Не повезло хлопцеві, ой, не повезло!

А сталося так. Учора, наприкінці робочого дня, Юрко особливо наполягав на роботу, маючи намір відшабрувати до гудка центральний вал. Розкрутив лещата, хотів подивитися, наскільки вже обточив, пильно виміряв кронциркулем і знову затиснув у лещатах.

Але закрутив слабко, і, коли з силою наполог терпугом на правий кінець вала, лещата роздалися, вал лівою частиною вдарив Юрка у скроню, і той упав непритомний на підлогу.

Семен Прохорович сидів задуманий у своєму кабінеті.

вишукуючи шляхів, як би уникнути прориву і дати вчасно машину.

Знову виринули вчорашні вагання, і він запевняв себе, що боягузтво, за яке лаяв себе, було не зовсім безпідставне.

«Треба було б звернутися до Семка»,— подумав інженер, але звертатися до нього йому не хотілося, бо ж знав — Семко образився, що ремонт не передали йому, і інженер відчував у цьому свою провину. Рипнули двері. Семен Прохорович підвів голову.

Перед ним стояв Семко.

Майстер підійшов ближче й тихо промовив:

— Семене Прохоровичу, дозвольте мені керувати ремонтом центральної машини, ви ж знаєте — доручити другому небезпечно.

І тоді місце Юрка заступив старий майстер.

Гудок сповіщав про кінець робочого дня. Семко не ворухнувся, ще міцніше наполог на роботу, ніби й гудка не чув.

Здивовано переглянулися хлопці і, зрозумівши майстра, теж не відійшли від верстатів.

Так працювали довго, доки сонце не стало на заході.

Коли до вікон майстерні підкрався вечір, Семко вдоволено порушив мовчання:

— А тепер, хлоп'ята, заберемо деталі й підемо до цукроварні, змонтуємо машину.

Телефоном викликали головного інженера, разом з ним узялись до роботи, і того вечора ніхто з них додому не пішов. Тільки коли у вікно глянув сивий ранок і земля вмивалася вранішньою россою, а сонце мечами променів пробивало собі шлях крізь бавовну хмар, Семко випростався над машиною і радісно вигукнув:

— Тепер скінчили!

Всім стало легше, і вперше за ці напружені дні Семен Прохорович посміхнувся.

IV

Зал клубу, вщерть переповнений, щоразу здригає від розкотистого сміху, і дзвінко лунають радісні вигуки.

Сьогодні тут урочисто й весело. Ремонт закінчено, проба пройшла гарно, і завтра вранці почне працювати цукроварня. Коли голова завкому, високий худорлявий Оберемко, з силою шматуючи повітря метушливим дзвінком,

намагається владнаги тишу, галас поволі спадає, і згодом увага запановує в залі.

Оберемко говорить швидко, уривчасто, немов ламає тріски.

— Товариші, зараз будемо преміювати. Даю слово голові виробничої комісії.

Коли на підмостках з'являється Зінько, в залі вже зовсім тихо. Хвилинку він мовчить. Вдивляється, примруживши очі, в якісь папери, потім підводить голову до стелі, ніби побачив там щось цікаве.

— Чого спиш?

— Давай, брате!

— Темпи де ж твої?

Робітники захвилювалися, веселими окликами підганяють Зінька, і він починає:

— Я мовчав, бо важко було знайти слова для того, щоб... висловити всю нашу радість... здається... я думаю... той героїзм, який виявили ви...

— Облиш, Іване! Ти давай по суті! — радить з свого місця директор.

— Одним словом, — продовжує Зінько, — перехідний прапор одержала бригада товариша Семка.

Зінько відходить убік, бере прапор, що досі стояв у кутку, і, вдивляючись у землю, кличе Семка та бригаду.

До сцени один за одним ідуть комсомольці; біля сходів вони зупиняються, очікуючи Семка, дають йому дорогу, і він сходить на підмостки перший.

Коли Зінько передає йому прапора і оркестр захльоскує зал веселими та гомінкими хвилями туша, лунає грім оплесків; пальці Семкові мимоволі міцно стискають держак прапора, і в грудях лоскоче.

Майстер пригадує свої недавні думки, і йому стає соромно.

Гамір поволі спадає. Схвильованим поглядом Семко обводить зал, робить крок уперед, — йому хочеться якомога ближче стати до гурту робітників, розчинитися в ньому; на мить перед очима з'являється кучерява голова Юрка, і з вуст у майстра щиро й одверто зриваються слова:

— Прапора цього триматиму високо. Я вже старий. Та йдуть молоді, вони завзяті, я вчитиму їх, — майстер почувває, що говорить не те, що хотів. Адже він мав на меті розказати робітникам багато більше, та часу міркувати про це

нема, треба продовжувати промову, бо зал чекає, уважний і слухняний.

— Товариші! Цього прапора взяла комсомольська бригада, його як бригадир мушу тримати не тільки я, таке ж саме право має на це Юрко Стеценко, навіть у нього воно більше.

Останні слова майстра вкривають оплески. Семко почуває невимовну радість. Комсомольці, що стоять поруч, перезирнувшись поміж себе, підхоплюють його на руки і з силою підкидають угору.

Семко пручається, хоче вислизнути з в'юнких рук, та де там! Кремезне тіло ще кілька разів підлітає високо, аж під стелю.

Директор весело сміється і говорить Семенові Прохоровичу:

— Бач, трясучка старому! Це Юрко, як видужає, буде дивуватись.

V

Ранок розбудив селище гучними гудками. За цукроварнею ешелони вагончиків підвозили до буряківні буряки і пискливо кричала «кукушка».

З поля прилетів вітер, пригнав кошлаті тумани, і замрячив дощ. Знову нервував Семен Прохорович.

— Бач, халепа яка, коли не треба — тоді й дощ. Буряки ж копати треба! — І він жалкував, навіть більше — гнівався, що не можна нічого вдіяти, щоб припинити дощ.

...Семко стояв на ганку й чекав. Скінчилася перша зміна, тоді він пішов до лікарні провідати Юрка. Разом з ним прийшли секретар осередку Стецюк та Артеменко. Вони подзвонили й очікували, коли відчинять.

Раптом хтось рвучко смикнув до себе двері, і назустріч їм вийшла людина з забинтованою головою, мружачи повіки від світла.

— Юрко! — радісно вигукнув Семко й схопив міцними руками за плечі юнака. Семен Прохорович і Стецюк весело посміхалися.

— Машина як? — запитав стурбовано Юрко, потопуючи у обіймах майстра. Семко нічого не відповів, тільки позначив Юркові оукою в бік цукроварні.

Юрко глянув — з димаря плазував у небо дим.

Він вдячно стиснув Семкові руку, і радісно затремтіли куточки вуст.

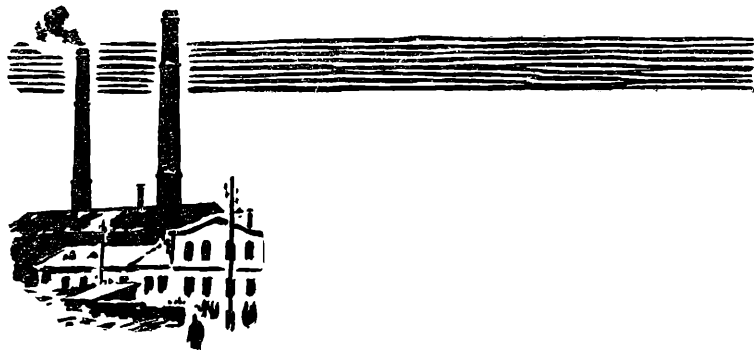
— Тепер попрацюємо, сину,— задоволено мовив Семко.

Юрко відчув в цих словах щирість, що теплом огорнула його.

— О, тепер ми разом з вами, майстре, завжди будемо разом.

Затамував подих і зволеними очима дивився на Семка.

1932

ПОМСТА

Зругий гудок просвердлив повітря. Загрюкали двері, і здійнявся галас. З відчинених дверей майстерні веселою гамірливою юрбою рушили робітники.

У майстерні напружена тиша; здається, що все тут зупинилось на хвилину, і ось-ось знову зашепотять трансмісії, заскреготять верстати, і знову повітря сповниться пружною гучною мовою сталі й заліза.

Петро стоїть біля свого верстата, витирає клоччям руки; робить він це поволі, механічно, очі блукають десь за широким вікном токарного цеху, а численні зморшки перерізають йому лоба. Сторож Гнат, дзенькаючи ключами, підходить до Петра, кладе йому руку на плече й насмішкувато кидає:

— Ну, чого задумався? Іди вже, час зачиняти майстерню, може, всю ніч працюватимеш? По-вдарному...

Петро не відповідає, кидає на підлогу клоччя, круто повертається й виходить із цеху. Він іде широким майданом, що перед цукроварнею, непевною ходою, очі втопив у землю. В уяві минуле: село, потім економія... врешті цукроварня. Це три етапи Петрового життя. Адже всю молодість мріяв він про машини, чекав того дня, коли стане до верстата, і ось — дочекався.

Петро прийшов на цукроварню чорноробом. Шість років поденної роботи; щодня ці шість років заходив він до майстерні, з пошаною дивився на машини, зітхав, кидаючи заздрі погляди в бік майстрів. Після революції поставили Петра за підручного; насмілився, зайшов якимось до завкому, — призначили. Потім пішло, як мріяв. Пожадливо ковтав мудрощі токарництва. І ось Петро — токар.

Чого так чекав, чого так хотів — досяг. Він почував, що 33 роки життя пройшли недаремно. Потім у життя його вдерлось паскудне, отруйне, але водночас — привабливе. З'явилась «кумпанія», і Петро почав стрягнути в цьому гидкому «новому».

Остап Кузьменко, сусіда за верстатом і давній Петрів знайомий, що оце місяць тому прийшов на цукроварню, та ще Гнатюк, старий коваль, відомий п'яниця, втягли Петра до своєї компанії.

Кузьменко, часто залишаючись сам на сам з Петром, говорив йому:

— Да, брат, все гаразд, працюєш — значить ти ніби ударник, а цигарок ось нема, в черзі стій за всяким крамом, неділі нема, да... а ось раніш було життя! Бувало вийду на майдан, — і клуня стоїть перед хатою, стіни аж пнуться від хліба, і коні ладно іржуть у стійлах, а тепер де воно? Со-зівське, да.

Петро слухав Кузьменкові балачки, і хотілось покинути його, не зустрічатись більше, бо відчував, що добра з цього товаришування не буде. Але боявся, що Кузьменко подумає, ніби він загордів, та й не було поважної причини зробити це, до того ж Кузьменко так уважно ставився до нього. І так непомітно для нього вони стоваришувалися. Петро намагався кинути цю компанію, обіцяв у завкомі, обіцяв механікові, але ніяково було перед Кузьменком.

Щосуботи в дверях з'являвся Кузьменко, хитро підморгував, тряс жовтуватою розпатланою, як старий віник, бородою, і Петро йшов до Кузьменка, потім туди приходив Гнатюк, і починалась гульня.

Так Петро почав скочуватись до справжнього прогуляника. Даремно він намагався вирватись із цього проклятого кола, — воно все вужчало. Кілька разів Серденко, голова завкому, закликав його до себе, довго говорив з ним, і Петро обіцяв виправитись, але обіцянки лишилися обіцянками.

Петро п'яною ходою переходить широкий майдан перед цукроварнею, іде й пригадує минуле... Пригадує й сумує

Біля брами він зупиняється, очі обмацують дошку наказів, і він удруге перечитує страшні слова, які перевертають усю душу, життя,— роблять його нікчемним.

Слів цих він чекав, він знав, що вони неодмінно придуть, і ось вони:

*За неодноразові прогули без поважних причин звільнити
з роботи токаря Петра Чухова. Технічний директор
Зиков.*

Петро довго читає кожне слово, пильно вдивляється в розгонистий підпис технічного директора, чомусь пригадує, що так само він підписався на його заяві про збільшення зарплатні; можливо, навіть цим самим олівцем...

Петро відвертається від дошки і прямує додому. Дорогою весь час думає про Зикова, пригадує сьогоднішню з ним розмову, як просив не звільняти його...

Зиков сидів за широким дубовим столом у глибокому кріслі. І згадав раптом Петро, як колись, багато років тому, в цьому самому кріслі сидів управитель графа Маньківського, до якого 12-літнім хлопцем прийшов він просити роботи.

Петро згадав це.

Здавалося, що і Зиков зовсім як той управитель.

Зиков сидів, примруживши очі, слухав Петра, кивав головою і м'яв у руках папірець.

Петро замовчав. Мовчав і Зиков. Потім Зиков підвівся, пришив крицевим поглядом Петра до стінки й сказав:

— Не можу, розумієте, не можу. Ви самі винуваті. За один місяць 14 прогулів. Тепер, коли кожна мить дорога, коли кожний день варт десяти днів.. А ви ж працювали раніше так добре,— ні, не можу! Я мушу вас звільнити...— І кинув до кошика зім'ятий папірець.

Петрові здавалося, що це його кинули,— зім'яли, скрутили й кинули... Лють запінилася...

— Сволоч ти! — крикнув Петро.— Чуєш, сволоч!— гримнув дверима й вийшов...

Тепер, прямуючи до хати, Петро жалкує, що не вдарив Зикова.

— Ех, всі ви такі! — вигукує Петро.— Не так треба з тобою розмовляти! Ну що ж, прогуляв кілька днів, зате як працював...

Пізно ввечері прийшов Кузьменко, приніс пляшку, хитро потряс жовтуватим віником і, вправним рухом вибивши корка, налив у склянку...

Вони сиділи вдвох, обнявшись, плакали... потім співали.

Петро не п'янів. Він згадав Зикова і в ньому бачив, лише в ньому, причину свого звільнення з роботи...

Розказав Кузьменкові всю до слова розмову із Зиковим. Кузьменко дивився посоловілими очима на Петра, потім зашепотів йому щось на вухо. Петро слухав пильно. В очах пробігли зеленкуваті вогники, а на губах в'юном промайнула саркастична посмішка.

Ніч килимом чорним укрила даль. Місяць, оспіваний сотнями поетів, весело й привабливо виблискує в небі. Така приємна й запашна тиша. Саме в цю пору на цукроварні все мовчазно й мрійно. Тишу порушує лише вартовий, що вистукує рейками години. У клубі нікого нема,— в такий вечір молодь гуляє в заводському парку, а старі сидять на ганках і ведуть поважні розмови.

У такі вечори настрої у всіх мрійний — хочеться відійти далі від справ, лише сидіти й говорити...

Може, тому й сьогодні так мало було народу, може, тому... Так думає Зиков, ідучи з виробничої наради.

Він іде понад ставком, у руці сувої паперу — це плани перебудови цукроварні. Про них він розказував сьогодні на нараді.

Раптом Зиков здригує, частить кроки, згадує, що вдома його чекає робота, треба закінчити креслити проект... Зиков поспішає.

А над ставком під чиймись пальцями бренькотить гітара, і хтось солоджаво виводить:

Пусть разорван мной невольна-а-а
Край узорного платка,
Ты уйдешь, но мне не больна-а-а,
Не томит меня тоска...

Уже далеко завівніч. На цукроварні все затихло. Якось постать пробирається до директорського будинку, перелазить через паркан і підкрадається до вікна. Крізь широке вікно видно кімнату, залиту електричним сяйвом, рисувальний стіл, а над ним зігнуту постать Зикова. Руки не знають утоми... рейсфедер поспішає...

Лінії чітко лягають на папір... Зиков радіє, що до ранку скінчить проекта.

Крізь розчинене вікно в кімнату вливається свіжий вітерець, обвиває тіло м'якими хвилями, проганяє сон.

Чорна постать під вікном на мить завмирає, очима впирається в обличчя Зикова. І раптом з силою кидає камінь...

Рука не помилилась — камінь засвистів у повітрі і влучив Зикову у скроню. Ніби тисячі молотків зразу вдарили. В очах сніп іскор. Тіло подалось вперед, і Зиков упав грудьми на стіл, а з правої скроні на підлогу червоним струмком бризкала кров.

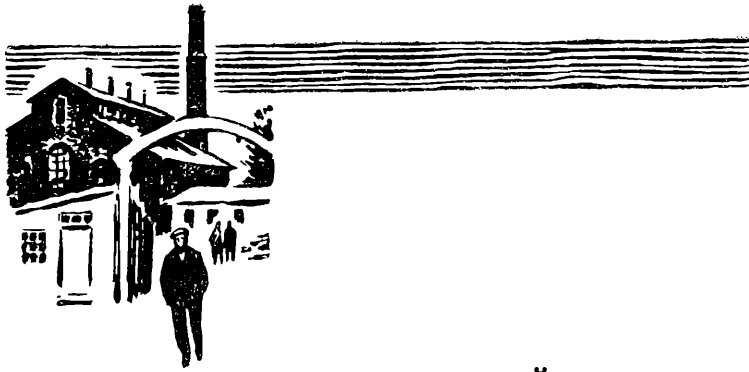
Петро стояв біля вікна. Ноги не хотіли рухатись, тіло ніби налилося оливом, губи дрібно тремтіли. Нарешті відірвався й зник у темряві.

Вранці в кабінеті знайдено мертвого Зикова. Він лежав грудьми на столі, звисивши руки й голову до підлоги. На підлозі червоніла калюжа крові, валявся циркуль, здавалося, що Зиков нахилився на хвилину, щоб підняти циркуль і працювати далі...

Зикова зняли із столу, і рисунок з написом «Вакуум-апарат системи інженера Зикова» залишився наполовину накреслений тушшю, наполовину олівцем.

Згодом рисунок докінчив помічник, і тепер на цукроварні стоять вакуум-апарати системи Зикова й варять добрячий цукор новим раціоналізованим способом. Петро — в Бупрі, Кузьменко зник невідомо куди, от і все.

Це правда. Про це говорять скороговіркою в майстерні шумливій верстаті, співають смоки, розказують робітники, — жалкуючи, що не доглядали Зикова, розказує сторож Гнат, і навіть про це якось мінорно й журливо бринять Гнатові ключі.

СЕКРЕТ МАЙСТРА

I

Зустрілись у вузькому проході біля ливарні, зачепили один одного плечима, подивились пильно один на одного і розійшлися в різні сторони.

Один — високий, із дошкуватою спиною, в сірому капелюху; другий — низенький, присадкуватий, в кожанці. Другий відійшов кілька кроків, повернувся й подивився в той бік, куди пішов перший.

«Певно, новий майстер, німець, — догадався він, — працювати, значить, з ним буду...»

І, постоявши хвилинки дві, доки сірий капелюх не зник за рогом майстерні, розмахуючи руками, повернувся й пішов.

Сонячне проміння ламається в шерехах склянок, металевих блискучих приладдях, — ламається, і крихти його світлячками падають на підлогу в лабораторії.

Світлячки тремтять, потім спритно підіймаються вище, падають на руки, на обличчя, засліплюють очі блискучим сльивою, заважають працювати.

Юрко сердиться.

— Навіщо це сонце? Ну й погане, нікуди не сховаєшся від нього!

У лабораторії гаряче. З заводу доноситься приглушений гамір моторів і ляскання пасів. Юрко витирає піт з лоба, закриває мікроскоп і здивовано розводить руки.

— Да, без пляшки ніяк не розбереш.— кидає він крізь краєчок рота свою найулюбленішу поговоріку.

— Ні, треба до старшого хіміка.

— Що ж це за єрунда!

І Юрко замислено переглядає журнальні нотатки, випи-суючи на клаптик паперу якісь числа.

У лабораторії напружена тиша; у вікна б'ють хвилі сер-дитого зимового вітру, засипають їх щедрими пригоршнями снігу, а десь знизу, і згори, і з усіх боків ритмічно риплять смоки, почмихують казани та гуркотять мотори. Юрко ки-дає записувати, замріяно дивиться на лаборанток, що ледве чутними кроками перебігають по залу, метушаться від стола до стола, ретельно витираючи крихкий ніжний посуд, і йому хочеться, щоб щось міцне й непереможне вдарило у двері цієї затишної кімнати, розстрощило тишу, вдерлося вихром,— і можливо, тоді, коли все вийде із своєї колії, він збагне незрозуміле.

Ось уже друга декада, як працює цукроварня. Друга декада, як Юрко працює змінним хіміком, залишивши стіни технікуму,— другу декаду мозок його, як і мозок усіх тех-робітників, шукає причини, чому у Кляйста цукор краший, ніж у інших апаратників, чому його апарати не мають жод-ного відсотка «борошна».

Адже треба знайти причини!

Невже ж так буде далі?

Про це думає не тільки Юрко,— ось зараз, у цю саму мить, у кабінеті головного інженера робить доповідь старий хімік Гринько. Зупинившись на якості цукру, він незрозу-міло розводить руками й зніяковіло говорить:

— Та хто його розбере, товариші! Всякі дослідження робили. А причини не знайдемо. Уже й до Києва написали, щоб прислали нам дослідників. А цей німець упертий, він каже, що ми не вміємо варити на цих апаратах.

Гринько останні слова вимовляє надто схвильовано. Хвилинку в кабінеті стоїть напружена тиша; Карл Августович, головний інженер, із злістю крутить довгі сірі вуса, директор цукроварні дивиться кудись туди — у простір, що розлігся за великими венеційськими вікнами кабінету, і йому здається, що сніг, білий і ніжний, яким куйовдить за бікном вітер,— це цукор, той цукор, що пропадає на його цукроварні, губиться в павутинні і одтьоках, виходить від-сотками борошна на сушарню, і він чомусь пригадує нас-мішкувате обличчя майстра німця, що байдуже ставиться

до своїх колег, а сам варить апарати добрячого високоякісного цукру.

— Ні, так далі не може бути! — каже директор, відвертаючись від вікна.— Це безглуздя. Причина? Не так шукають причини, товаришу Гринько! Панькаємося ми з цим німцем, от що. Чого ми його кликали сюди? Навіщо виписували аж з Німеччини? Допомогти; так от за це і платимо вчетверо більше, ніж нашим апаратникам. З ним треба говорити інакше.

Директорові стає чомусь моторошно, руки нервово стискають портфель, йому хотілось би, щоб замість портфеля вони стискували молот, молот, який вони тримали п'ятнадцять років, тоді б ударити молотом по цьому проклятому колу так, щоб фонтаном бризнули іскри, і розбити вщент цю таємницю...

І директор Шусь сердиться на себе: чого вартий він — директор, коли в нього під носом діється безглуздя, а він нічого не робить! Він твердим рішучим голосом перебиває головного інженера:

— Балачки тут ні до чого. Моя конкретна пропозиція: поставити до Кляйста помічника, хай працюють удвох.

— Та він відмовиться!— безнадійно скрикнув Гринько.

— Не відмовиться. Поставити йому за помічника Ванченка, а на другий апарат знайдете іншого.

— Це найкращий вихід,— твердив собі директор.

Він був певний, що Ванченко перейме досвід німця.

II

Коли ранки морозні й сніг виблискує мірадами діамантів від променів зимового сонця, тоді в Кляйста настрий хороший.

Про це говорить ледве помітна посмішка на щільно стиснутих устах, що сріблястою рибкою пробігає від одного краєчка рота до другого. Про це говорять впевнені помаху рук, і навіть вся постать майстра виглядає якимось стрункіше й молодше.

Сьогодні саме такий ранок, і Кляйст, веселий і бадьорий, сидить біля свого апарата, попиваючи з кухля пиво; очі його уважно бігають по показникових шкалах та манометрах.

Власне, сьогодні були причини, щоб настрої у нього був зіпсований.

Директор надіслав йому, досвідченому апаратникові, найкращому майстрові, якогось помічника — низенького, присадкуватого хлопця з червоним значком на юнгштурмі...

Це раптом нагадало Кляйстові про його родину, що залишилась далі, там, десь за сотнями кілометрів, у великому бурхливому місті, бо в нього теж є син, такий самий молодий хлопець, — і русяве волосся, і веселе задиркувате обличчя, і ротфронтівський костюм — все це робить його таким схожим на цього хлопця.

Від споминів стало погано на душі, а в уяві постали сварки з сином за той самий Ротфронт, бо майстер Кляйст ніяк не міг помиритися, що його син, син такого поважного майстра, водиться з якимись розбишаками, чортзна-де тратить дні й зовсім не слухає батька.

Тим-то Кляйст суворим поглядом обмацував присадкувату постать помічника і якось зразу відчув до нього неприємне почуття.

«Так, поставили мені помічника, а навіщо він? Хіба я не впораюсь», — думав Кляйст.

І, думаючи отак, майстер знову хвилюється, брови його настовбурчено збігаються до перенісся, і губи стуляються ще міцніше, але раптом посмішка знову з'являється на вустах...

«Все це пусте, — заспокоює він себе, — нехай стовбичить, знаю, для чого ви його поставили, але ні, вам не вдасться! О ні!»

Майстер Кляйст рішуче ставить квартиру на стіл, поволі підводиться з лавки і прямує до апарата.

Ретельно й уважно підкручує вентиля, пробує сік на скло...

Семен дивиться на майстра, напружено-уважним поглядом ловить кожний рух, настирливо стежить за ним, адже треба взяти в Кляйста весь досвід, на те його поставили.

Семен усе чекає, що майстер дасть йому яку-небудь роботу, дивиться на нього з готовністю виконати перше розпорядження, але даремно.

Кляйст працює так, ніби біля нього нема нікого, і лише іноді кидає насмішкуваті погляди в бік помічника...

— Крутись, крутись, хлопче, — задоволено говорить він сам собі незрозумілою Семенові мовою. — Побігай, думаєш, так легко стати майстром? А ти помучся, як Кляйст, попра-

цього років з двадцять, тоді, може, будеш майстром. Мені не платять за те, щоб я вчив...

Минали дні. Семенові це почало набридати.

— Знімай, не хочу більше стояти з цим йолопом,— звернувся він одного разу до директора, зустрівши його біля цукроварні.

Директор подивився на Ванченка, суворо посміхнувся і, проходячи повз нього, кинув:

— Стій, поставили, значить, учись!

— Тьфу,— злісно сплюнув Семен,— у чорта навчишся, а не в цього опудала!

А Кляйст став ще суворіший, ні з ким не розмовляв, пив пиво і варив апарати добрячого білого цукру.

Семен усе блукав біля апарата й дивився з огидою на майстра. Раз, стоячи за нагрівником, він помітив, як майстер витяг щось із кишені в білому папірці, відкрив пробний кран, висипав щось у вийму і впустив до апарата.

— Так. Працюємо, тепер буде діло,— промовив він радісно сам до себе і помчав до лабораторії.

III

Минали дні...

Крилами сполоханих пташок — вечорами бунтівливо-сердитими, билися вони в широкі й просторі вікна цукроварні.

Кляйст, як і раніше, не звертав уваги на свого помічника, продовжував працювати так, ніби поруч із ним нікого не було, і не подарував Семена не то що словом, а навіть поглядом.

Семен на все махнув рукою. Цілу зміну сидів на лавочці за апаратом, курив і мережив підлогу химерним візерунком плююків.

Щодня після зміни зупинявся біля дошки змагання, уважно переглядав наслідки роботи апаратників, і серце боляче стискалося.

Всі, крім Кляйста, ганебно відставали...

Семен, хвилюючись, читав уголос числа:

Гнатюк, апарат № 81, борошна 12^{0/0},
Очеретний, апарат № 82, борошна 14^{0/0},
Окончук, апарат № 83, борошна 16^{0/0},
Кляйст, апарат № 84, борошна 0,6^{0/0}.

Стиснув міцно зуби й гнівно цідив:

— От бісова душа! Ну й чортяка, в чому ж секрет?

Та не тільки Семен зупинявся біля дошки—десятки, сотні очей обмацували її, і билися в стіни уламки бурхливих, схвильованих слів...

— Молодець майстер!

— Хитрий чортяка!

— Ну і бісова душа, не допомагає нам!

— Мерзотник!

А Кляйст щодня, повертаючись додому, теж зупинявся біля таблиці, задоволено оглядав довгі стовпчики чисел, і ледве помітна посмішка розтулювала йому уста.

«Так, — думав він, — учіться, як треба працювати! О, о, майстер Кляйст може, він ще не так працюватиме!»

І, тихенько постукуючи палкою, ішов додому.

Сьогодні Кляйстові принесено листа.

Він завжди, коли одержував листи, клав їх до кишені і перечитував лише дома. Це вже в нього була така звичка, на роботі не займатися зайвими речами. Але сьогодні, коли взяв у руки листа, пальці якимось неслухняно розірвали конверт, і, не стримуючи себе, Кляйст вівся очима в аркушик паперу, вкритий рядками кострубятих літер.

Семен із зацікавленням стежив за майстром, — він уперше бачив Кляйста за такою роботою...

Семен звик бачити майстра або біля вентилів, або з кружкою пива в руках тоді, коли очі блукали по манометрах і по показникових шкалах. Обличчя майстрове раптом зблідло. Міцно стулилися губи, і чоло встелили глибокі й численні зморшки.

Кляйст дочитав листа, сердито стиснув його в руці, хвилинку потримав і розірвав на дрібні клаптики. Губи нервово тремтіли й вигукували якісь сердиті слова незрозумілою Семенові мовою.

Семен був здивований, бо вперше бачив майстра розгніваним. А Кляйстові гніватися було чого...

Листа писала дружина. Терпкими й нудними словами розказувала вона про те, що син їхній Ганс брав участь у ротфронтівській демонстрації, де його поранили фашисти, а тепер він лежить хворий і на видужання надій дуже мало.

Кляйст ніяк не може заспокоїтись. У серці бурхливими хвилями клекоче гнів; він почуває, що щось похитнулося в

його житті і виправити це буде важко, ба навіть неможливо. Кляйст стоїть біля апарата, замислено дивиться на манометри, та очі його не бачать чисел, бо думки хвилюються іншим.

«Не слухав мене,— думає Кляйст,— от і достукався... догрався».

Пара загрозливо сичить у руках, підкидає сироп у камери, і тремтять показникові стекла в отворах.

Кляйст ніби прислухається до цього, але думає про інше. І хочеться з ким-небудь поговорити, розказати про біль пекучий, про сина, свого єдиного й любого — Ганса.

Уг-у-у,— нудно й плакуче завиває в апараті.

Дз-з-з-з,— бряжчить скло показникових отворів.

Кляйст здригнув, повів плечима, ніби скинув з них тяжкий тягар, і здивовано глянув на апарат.

Сироп пінився, чудовим візерунком вигинався по склі і, раптом з силою підіймаючись вгору, натискав на рури так, що тріщала дерев'яна обшивка апарата.

Кляйст хвилинку зляканим поглядом дивився на апарат, і йому здалося, що цей величний пузатий триметровий велетень, привабливо виблискуючи на сонці своїми чудовими допоміжними приладами, злісно й саркастично зареготав...

І справді, клекіт сиропу був схожий на регіт.

Це тривало лише хвилинку, лише одну мить.

Кляйст, опам'ятавшись, кинувся до парового вентиля і щось глухо вигукнув...

Семен стояв, не знаючи, що діяти; очі його розгублено блукали по залу; потім, ніби зрозумівши всю загрозливість становища, він умить підскочив до апарата і з силою почав закручувати вентиль на розрідження...

Кляйст більше нічого не побачив,— щось глибоко позіхнуло, із страшенною силою потягло його до апарата, жбурнуло ним, як листком, ударило гарячим у тіло, і він упав горілиць.

Тієї зміни на таблиці змагання помічник директора записав:

«Апарат № 92 варив Кляйст, борошна 24^{0/0}».

Це було вперше за 40 змін. Це було вперше в житті майстра.

Семен стоїть біля апарата, міцно стискує в руках пробний кран і радісно посміхається. Кляйст доручив йому сьогодні поратись біля вакуум-апарата.

Яка невимовна радість!.. Яка чудова зміна! Певно, Семен догадується, в чому річ,— він розуміє, чому так змінилось до нього ставлення майстра, але хіба справа в тому? Ні!

Він радий, що сам буде варити, що, врешті, майстер звернув на нього увагу, що можна буде передати досвід іншим апаратникам.

Кляйст сидить за столиком біля апарата з перев'язаною лівою рукою, задумливим поглядом стежить за Семеном, а в уяві весь час постають уривки вчорашньої зміни.

Пригадує загрозливе сичання пари, страшний зойк, як падав, і тихо мимрить сам собі:

— А все ж таки, якби не цей хлопець, була б катастрофа. Що було б, якби він не закрив вентиль камери розрідження?

Тепер він уже ставиться до цього хлопця по-дружньому. Кляйст поволі підводиться з лавки, підходить до Семена й кладе йому руку на плече...

Семен обернувся, в очах спалахнули зеленкуваті вогники... Кляйст хвилину мовчав, потім витягнув з кишені гаманця і, притримуючи його ліктем хворої руки, відкрив, вийняв ретельно складений порошок.

— Так от, слухай. Коли сироп згусне так, що поміж пальцями від нього будуть волосинки,— говорив Кляйст,— треба всипати цей порошок, а це ж товчений звичайний цукор, і зразу випадають однорідні рівні кристали майже без борошна.

Семен уважно слухав майстра, ловив кожне слово і з любов'ю оглядав його постать.

«Чудак,— думав він,— давно б так!»

Майстер замовчав, потім трохи незадоволено кинув:

— Так, юначе! Так треба працювати, та ти не гнівайся, що не вчив, бо...

Не докінчив, очі затягнуло йому туманною плівкою, він пручко обернувся і, згорбившись, відійшов.

Із зміни вони повертались удвох. Дорогою, ламаною російською мовою, Кляйст, завжди такий скупий на слова, сьогодні розказав Семенові багато про себе, а найбільше

говорив він про свого сина, що залишився там, далеко, в Німеччині, а може, тепер і помирає... Кляйст розказував це все Семенові і почував себе глибоко винуватим перед сином за всі сварки, за все те, що він чинив йому, аби тільки той кинув цей Ротфронт. Семен із задоволенням слухав майстра, кивав у такт головою, а потім захоплено розказав йому про життя й роботу молоді на цукроварні.

Біля будинку, де жив Кляйст, вони зупинились.

— Може, зайдеш до мене? — сказав майстер. — Вип'ємо пива, поговоримо.

Семен хвилинку вагався, а потім щиро й благально відповів:

— А може, краще ви пішли б зо мною, майстре, до клубу, там сьогодні якраз виробнича нарада, і ви змогли б чимало розказати нам цінного.

Кляйст подумав, замислено подивився на Семена, глянув на вікна будинку і рішуче кинув:

— Ходім.

V

Зима прошуміла вітрами лютими та сніжними заметами. Прогули останні гудки, тяжко позіхнули паровики, і цукроварня стала на відпочинок.

Десь із півдня йшла весна, лютували води, ковтаючи сніги, і теплий вітрець оксамитовими хвилями пестив обличчя.

Тоді, такого весняного ранку, двоє зустрілись удруге в вузькому проході біля ливарні.

Кляйст зупинився, пошукав очима місце, де можна було б поставити валізку, не замастивши її, зняв капелюха, ретельно витер лоба хусткою і, чогось очікуючи, дивився на Семена.

Семен теж стояв мовчки, тільки ледве помітна посмішка вигинала уста.

Раптом простягнувши Семенові руку, Кляйст із силою сказав:

— Ви... ви молодець. Я розкажу там у себе, як ви працюєте. Я передам Гансові, коли він ще живий. Я ще до вас приїду...

Майстер хотів ще щось сказати, але хвилювання не дало говорити, і він лише міцно стискав до болю Семенові руку.

— Ну, до побачення, — вигукнув він, узяв валізу й пішов.

Семен не встиг навіть розтулити рота; він стояв розгублений і здивований, і коли висока дошкувата постать майстрова завернула за ріг майстерні, ніби прокинувшись, ляснув себе долонею по лобі і з силою крикнув:

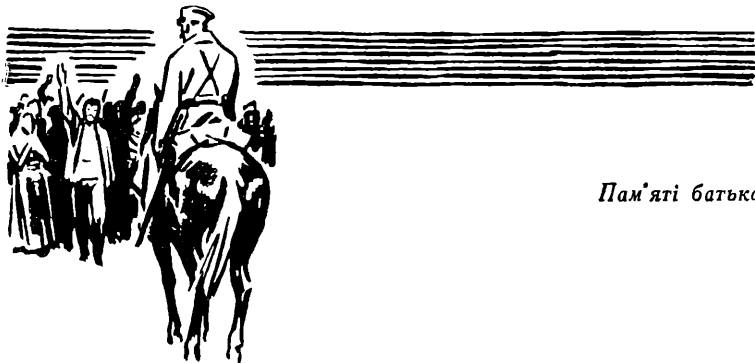
— Товаришу Кляйст! Приїздить, неодмінно приїздить, пишіть нам!.. Вітайте!..

Зірвав із голови картуза і крутив ним у повітрі...

Кляйст повернув голову, перекинув валізу до лівої руки і, махнувши рукою, крикнув:

— Ротфронт!

Потім помахав капелюхом і зник за рогом майстерні.

Пам'яті батька

СТРАЙК

I

Нрокинувся Очеретний на світанку. У вікна заглядав сивий ранок, і білими метеликами роївся сніг.

Сніжинки падали поволі, ледве рухаючись, і в рухові їхньому, і в тому, як вони лягали на землю, була якась невимовна туга й суворая печаль.

На стінці годинник однотошно: тик-так, тик-так, і поруч дружина тихо колиску гойдає. Очеретний, не рухаючись, лежав довго; йому здавалося, що хвилини тягнуться уповільнено, немов той сніг, що падає за вікном.

Він вдивлявся в окраєць неба, що зазирає у вікно, але за густою сіткою сніжинок нічого не можна було розглядити.

Мимоволі чекав, що ось зараз пролунає гудок, і тоді доведеться підвестися, одягнутися й рушати...

Але це даремно. Бо добре розумів, що гудка не буде і йти не доведеться. І, може, тому й було так невимовно тоскно.

На мить уявилась майстерня з її великими просторими цехами. гамір верстатів, шерехт пасів. Але Очеретний знав, що сьогодні тиша й туга бродять у просторих і великих цехах. В грудях запінилася лють. Пригадав... вчора, вдень...

Випещене, добре голене обличчя директора Кранца,

гостре, хижє підборіддя і довгий ніс — схожий на знак оклику.

Стояв посеред цеху й кричав:

— А кому не подобається, під три чорти, нехай кращого пошукає!..— Брутально вилаявся і пішов, поніс на спині десятки ненависних палаючих поглядів. Це тому, що ранком на заводській брамі вивісили оголошення:

С 25 февраля 1904 года, согласно приказа Главного управления сахарными заводами граф. Браницкой, рабочий день устанавливается с 6 часов утра до 8 час. вечера.

Директор Крапц.

І тоді, коли десятки очей полохливо ловили кожне слово, що, ніби нагаями, жорстоко били в обличчя, Тимко зліз на фрезер і з запалом і гнівом кинув у гурт майстрів:

— Страйкувати! Не виходьте на роботу! Годі знущатися! Як диявол каторжний працюю, а платять копійки. Страйкувати!

Говорив коротко, важким камінням кидав слова. І разом цехи загули, ударили гомінкими голосами робітників. Від верстата до верстата шугало коротке, владне й бадьоре слово:

— Страйк!

Замовкли машини, зупинилися негамовні верстати, лише гнівно хвилювали повітря людські голоси. Залишили всі майстерню й розійшлися.

Тимко забрав ще кількох майстрів і пішли радитися, як далі бути. На цукроварні панувала незвична тиша, загадкова й таємнича.

Замкнули браму, в конторі вартував стражник, а директор, зачинившись у своєму кабінеті, лютував:

— Мерзотники, наволоч, бидло!..— Бризкав злістю, бігав з кутка в куток, ніби шукав чогось в тих кутках, потім вирішив:

— Нехай так!..

... Очеретний лежав довго, пригадував минулий день і мріяв. Було особливо незвично, навіть трохи боязко. Кудись відсувалася лють, щось тривожне підкочувалося до серця; тоді поквапився заспокоїти себе.

— Що ж ми такого зробили? Не вбили ж! Не різали ж! Раз не хочемо працювати, хто ж примусить, не кріпаки ж!

Здавалося, що в цих заспокоєннях знаходила притулок тривога, але було це недовго, бо відчував, що страйк цей мусить внести в його життя щось нове, ще незнане і разом з тим жорстоке.

Хтось стукнув у вікно й крикнув.

Голос пролунав далеким, глухим:

— Семен! Виходь!

Швидко випростався, почав одягатися, за вікном маячили постаті. Дружина дивилась докірливо й тривожно, а у вікно тарабанили пальцем нетерпляче. Тоді швидше натягнув чоботи. Коли одягнувся, зігнувся над коліскою, вусями торкнув біле ніжне чоло. Пішов,— услід погляд дружини тужливий і суворий... Мовчала...

Надворі чекали Тимко, Гамуз і ще троє робітників. Зразу війнуло холодом, заліпило очі снігом, а сніг м'який, глевкуватий, тільки доторкнеться — тане.

Під ногами нудно чвакає і бризкає.

Спочатку йшли мовчки, не хотілося говорити. Почав Тимко:

— Чого похнюпились? Може, жалкуєте? На роботу ходеться? Ех, тюхті!

І від докірливих слів, у яких бриніла зневага до них, стало тепліше, немов хтось зняв з плечей тягар; тоді враз заворушилися і заговорили поміж собою. Ішли до майстерні.

II

Тимко в думках заплутався. Жалкував трохи, що заварив кашу. Мало підготовилися, довго не витримають, до того ж будуть зрадники,— хіба майстри Туз і Гренецький не підуть на роботу? Хіба ж вони не підбиватимуть інших? Але ж чекати далі не можна було, це була слущна нагода, погано тільки, що порвав зв'язок з міською організацією, вони все-таки порадили б, допомогли. Може б, тепер до міста? Та пізно...

Непомітно дійшли до майстерень. На плацу зібрався чималий гурт робітників, гомоніли, а деякі сиділи на уламках брухту й мовчали. Тимко глянув на них, і чомусь стало моторошно, коли перед очима промайнули похнюплені постаті, коли почув веселі вигуки. Просунувся всередину й спокійно, але твердо вигукнув:

— Товариші!

І серед розмов, що вшухли, в напруженій тиші,— лише вітер снігом куйовдив,— слово це прозвучало особливо рішучим... Погляди всіх зупинились на ньому...

— Товариші!..— сказав удруге. — Ми сьогодні гуртом підемо до управителя, ми поставимо свої вимоги, задовольнять — тоді добре, станемо до роботи, не задовольнять — страйкуємо далі.

З гурту хтось вигукнув:

— Читай вимоги!

— Читай!

— Підемо... Всі підемо...

І чісь обережне запитання:

— А може, не треба? Може б, мирно краще?— та згнуло в зухвалих схвильованих вигуках:

— Піди ручку поцілуй іще!

— Теж страйкар!

Туз замовчав і непомітно вислизнув з юрби. Настрій у Тимка підвищився.

«Значить, усе гаразд, — подумав він, — витримають хлопці».

Він знову пильно вдивлявся в обличчя робітників, когось шукав.

— Ага, тих таки нема, підпанки, підлабузники! — Міцніше зціпив зуби, руки в кишнях від каміння стали твердіші.

— Читай, Очеретний!

Очеретний узяв сувій паперу, розгорнув і тремтячим голосом почав читати.

— Та не тягни, як піп!

— Голосніше!

Оклики підбадьорили, голос перестав тремтіти, задзвенів чітко й упевнено. Раптом гурт ворухнувся, на середину влетів захеканий Опенька і, притискуючи до грудей сухенькі кулаки, затряс рижою борідкою, виштовхуючи з горла по-баб'ячому крикливо:

— Братці! Братики, козаки!—По обличчю немов хтось вапно розілляв, очі виблискували налякано й турботно, посипались полохливі запитання.

— Де?

— Звідки?

— Хто казав?

— Ти толком, чого лякаєш! Де бачив їх? — Тимко ближче підсунувся до діда й пильно заглянув у вічі.

— Сам бачив, багато їх біля директорського будинку.—
І, постоявши ще хвилинку, Опенька зірвався з місця й про-
зогом кинувся бігти, налякано вигукуючи:

— Козаки, братці, козаки!

Вітер метушливими руками підхопив поли його драної
свитинки, тому Опенька був схожий на обскубаного птаха,
що віщує біду.

Тимко вагався, що робити, думати не було часу, треба
було вирішувати зразу ж...

— Підемо,— мовив.

— Ходім!

— Краще не треба!

— Не стрілятимуть, ми ж по-доброму йдемо,— ніби за-
спокоюючи самого себе, мовив Очеретний.

— Підемо!

І Тимко рушив, за ними гурт.

Мовчали. Важко тупали чобітьми, земля з-під ніг уті-
кала, було слизько, очі заліплював сніг, і болото під ногами
в'їдливо й нудно чвакало. Не хотілося думати, говорити,
дивовижна сила штовхала вперед. Підходили до брами...
Назустріч, ледве стримуючи баских коней, їхали козаки.
Спочатку хотіли зупинитися, але Тимко йшов уперед, ніби
не бачив кіннотників, і тому йшли за ним, дивилися під
ноги, доки оклик не зупинив:

— Куди йдете?

Офіцер молоденький, з рожевим пухким обличчям, си-
дів у сідлі, ледве стримуючи коня, очікуючи відповіді.

Хмарою стояло важке, гнітюче мовчання.

— До управителя! — згодом видушив з себе Тимко й
злісно глянув на офіцера.

Офіцер під'їхав ближче до нього, кінь грудьми майже
до обличчя дотикався, глянув у вічі пильно й суворо.

— Разойдись... Сейчас же! — вереснув офіцер.

Робітники мовчали. Сопіли коні, тупцюючи на місці, бо-
лотом забризкували передні шерехи робітників, козаки ди-
вилися хижо.

— Разойдись! — вдруге заверещав офіцер і вихопив
шаблю.

— Не розійдемося, ми йдемо до управителя, нам треба
говорити з ним, ви повинні пустити нас, — переконливо
звернувся Тимко до офіцера.

Офіцер не відповів, швидким рухом перерізав повітря
блискуною шаблею і вигукнув утретє:

— Разойдись!—Але побачивши, що робітники ще щільніше збиралися в гурт, злісно додав:

— Сотня, шашки вон.

Спочатку не вірилося. Було пізно. Наскочили, як хижі птиці, загули по спинах нагаї, били тупими боками шабель, м'яли кіньми.

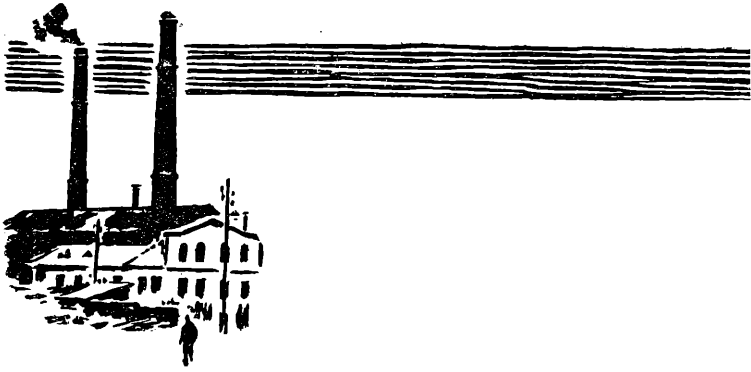
Бігли. За ними на конях гналися козаки, а офіцер, лютуючи, розсипав направо й наліво щедрі удари. Тимко схопив його за ногу, потягнув униз і разом з ним упав у болото. Впав невдало, бо офіцер опинився зверху й тикав ногами в обличчя.

Очеретний кинувся на нього, але щось уколело в лівий бік під серцем; зробив ще два кроки вперед, хитнувся і впав обличчям у болото. Тимко з нелюдською силою скинув з себе офіцера і, схопившись на ноги, кинув полум'яні, насажені ненавистю слова:

— Кати! Падлюки! Ми ще вам покажемо! Ми...—і упав від ворожого пострілу.

І падали сніжинки, легкі, м'які, кружляли білими метеликами, і в рухові їхньому, і в тому, як вони падали, була тяжка безпорадність і невимовна розгубленість.

На заході, немов велетенський червоний прапор, палав кривавий обрій...

КУТ ПАДІННЯ

Ж

овтневого вечора над містом нависла осіння моква і вулицями, метушливими каналами людей та авто, плив важкий туман.

Він ішов урочисто й неквапно. Спочатку насунувся на дахи, поплазував по стінах і нарешті, черкнувшись своїм вогким тілом голів перехожих, нерухомо застиг.

Людиця відчинила вікно, щоб до кімнати вільно зайшов осінній туман, щоб залетіла моква й тужний вітер.

Дарма! Ніхто з них не завітав. Вони мандрували, байдужі до всього, своїми дорогами. Тоді людина висунулася тулубом за вікно, підставляючи під мокву розкуйовджену голову, й, широко розкривши рота, пожадливо ковтала солодке, гнилувате повітря.

А над містом стояв пізній осінній вечір, і просто, як багнети, протинали мокву й туман димарі заводів.

I

Редактор згорнув рукописа трубкою і подав Вадимові. Рожева редакторова рука байдуже стискувала вісім безсонних ночей, вісім діб надій, химерних задумів, і, сам не тямлячи для чого, Вадим уп'явся очима в редакторову руку, фіксує в своїй свідомості кожную деталь.

Рука була повна, рожева, без двох пальців,— натомість були два обрубки, м'ясисті й надто рухливі. Навіть коли решта пальців нерухомо й міцно стиснули трубку, ці обрубки дрібно тремтіли.

Вадим підвівся й, немов загіпнотизований, не відводячи очей від руки редактора, взяв рукопис. Обличчя редактора було зосереджене й суворе.

— Шаблон,— виштовхнув язик,— розумієш, шаблон.— Він запитливо дивився на Вадима, немов перевіряв, чи розуміє той суть його висновку. Вадим знизав плечима, але промовчав.

— Герої твої,— казав далі редактор, — скидаються на грамофонні платівки, одним словом, їм властиве все те, чого в дійсності нема в тих людей, про кого ти думав писати.

Редактор підвівся, різким рухом відсунув крісло й, шкутильгаючи на праву ногу, підійшов до вікна. Одну мить він розглядав широкий рухливий майдан, потім, рвучко повернувшись до Вадима, сказав:

— А твій п'яниця, як його...— потираючи лоба, пригадував редактор.

— Онипко,— підказав Вадим.

— Так, так, Онипко; то він пропивав увесь заробіток, був прогульником, безладною й нікчемною людиною і раптом за твоєю волею попав випадково на лекцію про шкоду алкоголю, розкаювся й зразу ж став чесною людиною. І все це так, як дурень з печі: без причин і обґрунтування... Це ж нісенітниця! Ну, можливо, був один такий випадок (хоч і це неймовірно), але ж його не можна робити типовим. Це ти мусиш затамити!

Вадим розумів. Він кивнув на знак згоди головою і знову промовчав.

— Треба переробити. Написати наново,— казав редактор.— Ти починаєш халтурити, друже, це не гаразд. Адже ми покладали (саме «покладали» підкреслив редактор, і це зрозумів Вадим) великі надії на тебе.

Редактор перевів очі на стіну, на ній був наліплений розворот попереднього номера літературного декадника, який він редагував, і на звороті серед стовпчиків петиту рясніло усмішливе Вадимове обличчя. І Вадимові видалося, що воно хитро позирає на нього, саркастично всміхається.

З цього декадника і з цим редактором розпочав Вадим

свою літературну роботу. І чомусь саме тепер пригадалося, як місяців дев'ять тому, ідучи з заводу, він зайшов до редакції, тримаючи в руці своє перше оповідання.

Він довго стояв перед дверима кабінету, в сотий раз перечитуючи маленьку табличку:

*КАБІНЕТ РЕДАКТОРА.
ПРИЙОМ АВТОРІВ ВІД 2-ої ДО 5-ої.*

І вагався.

Потім наважився, відчинив двері і зайшов до кабінету. Назустріч йому рушила людина, припадаючи на ногу; в руці вона тримала портфель і, очевидно, збиралася покинути кімнату. Це був редактор. Він здивовано глянув на відвідувача, наготувавшись, мабуть, сказати — «прийому нема», але Вадим простягнув йому рукопис.

Той узяв тоненький зошит, пильно глянув на Вадима, потім знову на зошит і повернувся до стола.

— Сідай,— сказав Вадимові, сідаючи сам і перегортаючи забруднені сторінки.

З того вечора почалося їхнє знайомство. За десять день вийшов журнал, і в обідню перерву до цеху прибіг агітмас осередку Водянов; переможно махаючи журналом, він спинився перед Вадимом. Завмираючи, стукотіло Вадимове серце. Після того вечора він не ходив до редактора і про долю, що спіткала його твір, не знав.

Підсвідоме щось підказувало, що в цьому журналі видруковано його річ. Кортіло схопити Водянова за руку, видерти журнал і швидше глянути. Але, вдаючи байдужого, штучно промовив:

— Чого ти скачеш?

Водянов розгорнув журнал. Над ним схилилися голови хлопців, серед голів біліла русява Вадимова голова. Кучері зчепилися один з одним, вигнулися параболоми і бігли стрімко до лоба. Раптом вони здригнули і затріпотіли... На десятій сторінці журналу ліворуч зверху стояло ім'я та прізвище Вадимове, а трохи нижче кремеєними чорними літерами назва — «Вибух».

Хлопці радісно ляскали його по плечах, здивовано поглядали на нього, немов не вірили; кожен брав до рук журнал і вголос перечитували прізвище та заголовок.

— Тепер пішли наші вгору! — сконстатував Водянов.

Сирена оповістила кінець перерви. Вадим заховав до кишені журнал і пішов до свого верстата. За стінами цеху

могутньо двигтіли мотори, сичала пара, а тут, по боках і вгорі, мажорно гарахкотіли трансмісії. Під різакком податливо пінилася сталь. Голубими струмками в'юнисто текла на підлогу металева стружка, гнулась, як Вадимові кучері, і думки Вадимові того дня були такі самі голубі й кучеряві...

Після газетних дописів, сухих і коротких, схожих на зачерствілий шмат хліба, це була перша спроба написати так, як мріється, і закінчилася вона вдало. А вечором на зборах осередку іменинником себе почував. Коли штурмову п'ятиденку оголосили, виступив перший — за. Запально промовляв. А тієї ночі аж до гудків сидів у триметровій кімнатці на шостому поверсі, дописуючи останні сторінки другого оповідання. І те друге поніс також до редактора. Став сміливішим, і коли той сказав, щоб зайшов до каси по гонорар, відчув якусь особливу приємність. Він поклав сімдесят карбованців до гаманця і пішов з редакції.

Стояв погожий літній день. Вадим мандрував від книгарні до книгарні, під пахвою зростав пакунок з книжками.

В цеху серед робітників, в осередку серед товаришів набував пошани й доброї слави. Коли під час штурму на зміну не вийшли токарі Довгаль і Срібний, написав про них гумореску до сатиричного журналу, і її видрукували. Трохи згодом вийшла перша книжечка — «Трое оповідань». Трое оповідань про їхній завод.

... Уривчасто задзвонив телефон. Редактор уже давно не дивився на стіну, крізь широке вікно обшукував очима рухливу площу, не заважаючи Вадимові думати, він сам тепер думав про нього.

Від різкого телефонного дзвону Вадим прокинувся. Редактор узяв трубку, Вадим мовчки хитнув головою, не то прощаючись, не то стверджуючи якусь свою думку, і вийшов з кабінету.

Накрапував дощ. А він ступав поволі, шугаючи очима по мокрому асфальту; перехожі обминали його, здивовано розглядали, переводили зір з непокритої голови на трохи витягнуту наперед руку, що стискала паперову трубку. Краплі дощу стікали по ній. Вже йдучи до себе на шостий поверх, пригадав, що обіцяв зайти до Тані, але тільки махнув рукою. З рукопису впали дощові краплі на мармур сідців.

У кімнаті пахло цвіллю й книжками. Кинув рукописа на стіл і, не роздягаючись, ліг на розкидане ліжко. Воно

боляче зойкнуло, і зойк нагадав випадок з Водяновим, коли з його ж провини різак урізався йому в долоню. Водянов тоді так само протяжно й боляче зойкнув. Вадим заплющив очі, намагаючись не думати. Він шукав забуття і думав, що коли прийде воно, то потім буде легше. Втома перемагала. Сон приходив разом з осіннім вечором, тривожний і важкий. Сон розкривав свої обійми лагідно й спокійно, і Вадим кинувся в них. Останнє, що промайнуло в голові і тієї ж хвилини зникло, це рожева редакторова рука, що стискує рукопис, і два обрубки замість пальців.

II

П'яний тримав обома руками ліхтарний стовп і щоразу притискався до нього щокою. Трухлявий, він гойдався, і лампа у ліхтарі тривожно мигтіла. У провулку нікого не було. Тиша й тоскність блукали тут, лише з головних вулиць сюди долітав гамір трамвая й оклики сирен. З-за рогу вулиці показалася жінка. Вона йшла, як качка, переваляючись з боку на бік, і час од часу обсмикувала хустку. Неймовірно великий живіт підвівся вгору, майже затуляючи лице, і від того спідниця позаду тяглася по бруку, підмітаючи пилюгу.

Жінка спрямовувала кроки до ліхтаря. Вадим стояв біля воріт і дивився. Півгодини тому прокинувся він після тієї кошмарної ночі й вийшов з будинку. Він бажав затишку, і до того ж у кишені дзвеніло два злотих...

Жінка підійшла ближче, торкнула рукою плече п'яного і сказала.

— Ходім, іроде!

Її обличчя роздивитись було важко — вона стояла спиною до Вадима, але голос був жорсткий і нагадував скрегіт терпуга. П'яний пустив стовп, мало не падаючи, хитнувся й, широко розмахуючи руками, скрикнув:

— Ты, супруга неоценимая, ангел хранитель, ты? — розтягуючи кожне слово, ласкаво бурмотів і раптом підніс над головою кулаками руки і люто виматюкався. Вадим опустився на лавку; кортіло побачити, що буде далі. Занишпорив у кишенях, шукаючи курива, та дарма — в них була пуста, тільки вдруге жалібно брязнули два злотих.

Жінка подалася наперед і знову рішуче й твердо сказала:

— Ходім! — Хвилинку вагалася, а потім, боляче зойкнувши, додала:— Ходім, іроде!

З-за рогу показалося кілька нових людей. Вони поставали на тротуарі, цікаво розглядаючи п'яного й жінку. Ліхтар не мигтів. П'яний мовчав, міркуючи про щось, і раптом, розмахнувшись ногою, вдарив жінку в живіт. Вона впала, проразливо крикнувши. Не вгамовуючись, ударив її ще раз, потім ще раз, а вона все кричала дико й надривно. З дверею повибігали люди, але ніхто не підходив.

— Бушує Санька,— шепотіли баби.

Санька-коваль, коли напивався, став диким і страшним. Жінка корчилася на бруку й благально ридала, а він бив її ногами в живіт, в груди, в голову. Хтось із тих, що стояли на пішоході, пробував підступити до нього, та не сміливо зупинився напівдорозі, зустрівши божевільний погляд коваля.

Той топтав ногами жінку, і вуста його випльовували шматки лайливих і брудних, як цей провулок, брутальних слів.

— Ах ты, ангел хранитель, мать твою..

Вадим не втримався. В одну мить він був біля п'яного. Люди на пішоході ахнули й подалися вбік. Міцним ударом у щелепи звалив п'яного на землю. Той падав обличчям униз, і Вадим ще раз смачно, з насолодою, вдарив його у м'ясисту бичачу потилицю. П'яний лежав біля стовпа обличчям до землі, і з рота йому білою стрічкою текла блювотина. Він крипів і руками розмазував її по каменях.

Жінка підвелася на лікті, обличчя її під плямистим світлом ліхтаря відсвічувало синіми тіннями, з носа капала кров; вона гнівно глянула на Вадима і, падаючи на брук, знову істерично крикнула:

— Рятуйте! Не смій бити!

Вадим глянув на неї, на її великий живіт, що ходив, як ковальський міх, потім глянув на похмурі обличчя людей, сплюнув і пішов геть, витираючи руку хусткою. Ішов провулком, прямуючи до головних вулиць. У голові борсалася гостра, гаряча, як розпечене залізо, думка. Він не розумів, чому жінка захищає свого тирана.

— Шаблон,— промовив уголос Вадим, повторюючи редакторові слова.— Шаблон,— сказав він удруге. Жінка, що йшла спереду, підозріло оглянулася й зашвидкувала. Головна вулиця впливла назустріч невщухаючим гомоном.

Блиснули тисячами зірок ліхтарі. Пішоходи заливало

слайво від рясно освітлених вітрин, сунув різнобарвний і го-
мінкий натовп. Вадим протискався крізь гушавину тіл, не-
зграбно й неквапно порушуючи зрівноважений рух люд-
ського плину. Назустріч промайнула червона хустинка.

«Таня»,— подумав Вадим і хотів зупинити її, але поба-
чив незнайоме обличчя і відвернувся лицем до вітрини.
Біля книгарні він спинився. У широкій вітрині на похилій
таблиці, освітлені з двох боків юпітерами, стрункими шере-
гами лежали книжкові новини. Серед різнокольорових об-
кладинок пізнав свою книжку. Знайомий червоний малю-
нок і чорним корпусом у два рядки ім'я та прізвище.

Серце Вадимові не стиснулося, як раніше, було байдуже,
і зір перескочив на інші книжки. Непокойла лише одна
думка. Бджолою дзижчала вона в голові і часто надимала
гарячою, хвильною кров'ю сині візерунки жил на скронях.
Була це гнітюча і навіть не зовсім ясних обрисів думка.
Думка про завтрашній день.

Друзів не було. Він загубив їх іще в печне літо і біль-
ше не знаходив. Був редактор, щирий, але педантичний, і
на згадку про нього знову в уяві виплив образ жінки, зму-
чене обличчя і п'яний на бруку під ліхтарним стовпом.

Вадим відірвався від вітрини, простуючи до бульвару.
Довелося спинитись посередині вулиці: промчав трамвай;
у вікно пізнав Таню. Вона сиділа, над нею нахилився Во-
дянов, розмахуючи рукою.

Раптом хтось ляснув у спину й, розсипаючи дрібним го-
рохом сміх, скрикнув:

— А, поштеніє! Давненько, того... не бачилися, зна-
чить! — Схопив руку й тис слизькими пальцями.

З-під низько насунутого кашкета блищали неспокійні
очі, і давно не голене обличчя зморщувалося в неймовір-
ній гримасі, що правила за посмішку.

— Срібний! — глухо й без здивування пізнав Вадим.—
Здоров,— і шарпнув руку. Срібний ішов поруч, не думаю-
чи відставати, й щось бурмотів сам собі. Його невеличка
сухорлява постать поряд з плечистим Вадимом видавалася
ще незграбішою, нагадуючи журнальну карикатуру. Він
забігав на крок вперед, обсмикуючи подертий шкіряний
піджак, і, заглядаючи Вадимові в лице, скоромовно торох-
котів:

— Не тікай, братику, не тікай! З одного ж заводу ми,
как будто би з одного двора, верстат біля верстата стояв.
Робочі ж ми. Й не біда, що ти мене в газетку продьорнув.

воно пройшло,— пригадав токар.— А ти, брат, запанів, навіть говорити не хочеш.

Вадим спинився біля низенької залізної огорожі.

— Облиш! — різко урвав Срібний.

— Я так, вроді самокритики,— хмикнув той.— А ти що, і тепер пишеш, вроді як писатель?..

Вадим мовчав і дивився кудись убік. За огорожею під кущем на лавочці чорніла парочка.

— Любов,— підморгнув Срібний,— а потім аліментики...

Вадимові було вже байдуже, що поруч з ним верткий Срібний; він сперся ногою на огорожу і чвиркнув крізь зуби у траву.

— А тебе склчили з комсомолу,— не то з радістю, не то з співчуттям промовив Срібний. Вадим здригнув.

— Тобі хто сказав?— спитав тремтячим голосом.

— У цеху Водянов нахвалявся. Казав: ...розкладається, від робочих мас відірвався і потому як вредний елемент сключено.— Трохи помовчав і розпачливо додав: — Понімаєш, і я сключений! Полний роцот! Понімаєш?— Срібний ударив себе по кишені.— І з союзу того... понімаєш?— Він дихнув на Вадима горілчанним перегаром, скрикуючи: — Мене склчили! Старого робочого, поняв?!

Вадим не відповів. Звістка приголомшила й спаралізувала думки. Він заплющив очі, і здалося, що попереду стелиться вузький шлях і веде він углибоку бездонну прірву. І йде він, Вадим, цим шляхом просто, а назустріч йому линуть згірклі полинні пахи. Повз проходять: Водянов, Таня, Кирилюк і ще багато осередкових хлоп'ят, і всі вони не дивляться на нього, і всім їм байдужа Вадимова путь. Коли розплющив очі, побачив, що йде поруч із Срібним кривими східцями у підвал.

Не пручаючись, перший ступив до пивної. У цигарковому тумані, немов мідні тарілки, виблискували розпалені пивом людські обличчя. В кутку на імпровізованій естраді скиглив оркестр. Знайшли вільний столик і примостилися. Пиво ковтав Вадим вперше. Срібний пив дрібними ковтками, милуючись і смакуючи. Вадим перекидав кварту за кварталом і м'яв у пальцях червоного рака.

У проходах поміж столиками метушилися офіціанти, хрипко голосили люди, й у вуха нахабно ліз мотив знайомої вуличної пісні, що її награвав оркестр. Срібний ліниво гриз раки, запивав пивом і в паузах поміж цим щось бурмотів. Вадим не слухав. Було надзвичайно боляче; знов

прийшли спогади, а найбільше приголомшила звістка, що ось його виключили з комсомолу. Вона була якось матеріально усвідомлена, ніби він її тримав у руці, як ось зараз холодну склянку з пивом. Чомусь закортіло спитати Срібного про завод, але той не відповів, і тоді знову замислився, посмоктуючи з склянки мутне пиво.

— Значить, сключоні ми,— щоразу казав Срібний, і раки хрустіли йому в зубах. На естраді з'явилася акторка. Крізь дим і випари людських тіл важко було розглянути її. Хиталася, напівгола, і гугняво тягнула під акомпанемент рояля:

Ах, эти черные глаза
меня пленили,
их позабыть не в силах я...

Вадим думками перенісся в цех. Знову ясно чулося, як за червоними цегляними стінами могутньо двигтять «компаунди», а над головою в нестримному танці здригаються паси. Він стиснув міцно пальцями бильце стільця, і йому здалося, що це ручка верстата. Потім перед очима виріс кошик під ліжком. У ньому сотні дрібно списаних листків, у ньому безліч нестямних ночей і терпких, як осінь, днів його життя. На зчервонілому обличчі, з правильними рисами, на заплющених очах, по підковах чорних брів пролетіла дрож. Перший рукопис потрапив до кошика, за кілька днів після того, як пішов з заводу. Потім пригадав далекий вечір, тьмяний і невиразний. Удвох із Танею стояли на мосту, спираючись на поруччя.

— Не роби цього, — казала переконливо, — тобі ще рано кидати роботу, треба ще працювати.

Ображений пішов від неї. Вона казала те саме, що й Водянов, те саме, що й увесь осередок. І закортіло Вадимові до болю, до одчаю знову стояти на мості, спираючись ліктями на поруччя, відчувати на спині дотик теплих рук, тілом своїм пити п'яливу теплоту і слухати її.

— Сключоні ми, — хрипів на вухо Срібний, перехилившись через стіл.

Вадим, немов скидаючи з повік важку полуду, широко розплющив очі. Розчервоніле, заросле рудим волоссям обличчя і вуста токаря скидалися на розірваний шматок м'яса.

— А-а, не смієш! — дико крикнув Вадим. — Не смієш! І вдарив просто в ці рухливі м'ясисті губи стиснутим кулаком.

Після гудка зійшлися в червоному кутку. Були всі. Чекали на Кирилюка. Кирилюк — секретар осередку — спізнився. Широко розчинивши двері, влетів до кімнати, по дорозі витираючи клоччям брудні, вимазані у мазут руки.

На порядку денному стояло одно питання. За півкруглим столом сиділи всі члени бюро й декілька комсомольців з активу. Коло зімкнулося, тісно пригискуючись плечем до плеча. Таня чомусь пригадала, що на правому краю поруч з Водяновим завжди сидів Вадим. Тепер на цьому місці сиділа Щерба Оля, новий член бюро.

— Починай,— кивнув Кирилюк Водянову, — твоя інформація.

Агітмас, не підводячи від розкритого блокнота голови, розпочав:

— Інформувати довго не доводиться. З фактичними матеріалами присутні добре знайомі. Питання досить серйозне, про виключення з комсомолу Вадима Баглюка, що працював на нашому заводі й був членом бюро.— Одну хвилину Водянов мовчав, і Таня помітила, як зійшлися йому на переніссі двома крилами великі чорні брови.

— Головні пункти його провини, це відрив від осередку й заводу, розкладництво, небажання виправитись. Він покинув роботу на заводі, не маючи на це згоди колективу. Він уважав, що ми не розуміємо його роботи, але ми всі казали,— Водянов підвищив голос, ніби переконував присутніх,— ми всі казали, що переходити йому цілком на літературну роботу ще рано.— Водянов полегшено зітхнув й обвів очима спрямовані на нього обличчя.

— Де він тепер?— запитала Щерба.

— Не знаю. А втім, мабуть у місті,— хитнув головою Водянов.

— Його повідомили?

— Два рази, але відповіді не було,— ствердив Кирилюк.— Я думаю, — продовжував він, — що справа ясна. А втім, хто хоче висловитись?

— Ну добре, подумайте, поки що скажу я,— викинув поперед себе праву руку Кирилюк і встав.

— Факт той, що Баглюк хлопець наш. Він разом з нами прийшов на цей завод, ми разом кінчали фабзавуч, і факт той, що ми багато допомагали йому. В його провинах частково винуваті й ми. Бо хто ж, як не ми, повинен був

своєчасно вплинути на нього, довести, а ми кинулися тоді, коли було пізно. Ясно, що його думка про літературні роботи абсолютно невірна. Він твердив, що працювати на заводі й писати, працювати над собою, зовсім неможливо. Але ось він не працює на заводі, і кожен з нас читав його останнє оповідання «Семафор» — що там є, окрім занепадництва? Нічого. Баглюк звихнувся. Він скотився до богеми; щоб виправитись, йому треба повернутись до заводу. Ми допоможемо йому, але перебувати в комсомолі він не має права. Я пропоную виключити. — Кирилюк сів, всі мовчали. — Хто забере слово? — запитав він. Таня, бліднучи на лиці, тихо промовила:

— Я думаю, — вона відчула, як кожний пильно розглядає її, — я думаю, — вже голосніше сказала вона, — що пропозиція Кирилюка правдива. Я — за! — І підвела вгору руку.

Кирилюкову пропозицію схвалили одноголосно. З червоного кутка виходили разом. Кирилюк завернув до майстерні. До трамвая Таня і Водянов пішли вдвох. Серце у неї стискалося в грудку, і якісь кульки підкочувалися до горла. Вона зрозуміла, що Вадим для неї не байдужий, і, вже сідаючи у трамвай, запитала Водянова:

— А може, ми дуже різко... — І не закінчила. Водянов зрозумів запитання без закінчення. Він знизав плечима і, думаючи те саме, що й Таня, з удаваною твердістю сказав:

— Ні, постанова цілком правильна!

Дома Таня довго ще сиділа на ліжку, перегортаючи на колінах знайомі журнали. Вона перегортала сторінки Вадимових оповідань, і в думках у неї один за одним проходили минулі дні. Таня випросталась. З колін на підлогу впали журнали: переступаючи через них, підійшла до вікна. Чолом притулилася до холодної, завіяної дощовими краплинами. шибки. За вікном вщував гомін. Неквапно, як великий корабель заходить до порту, ішла осіння ніч у мороку і млі.

Редактор допив склянку кави. Чорна гірка рідина приємно лоскотала горло. І після неї було ще приємніше затягнутися пахучою гаванською сигарою. Проти нього за столиком сидів відомий письменник. Він розповідав про Німеччину. Він уводив редактора до своєї письменницької лабораторії. Письменник розпочав писати трилогію про розпад і остаточний крах капіталістичного суспільства.

Редактор уважно слухав плавну розповідь. Слова злітали з вуст неквапно, вони стелилися в ретельні рядки, ароматні, як тютюн, офарблені ледь помітною романтикою фраз. Видно було, письменник добре знав те, про що думав писати. Редакторові це було очевидно. І раптом, сам не помітивши того, він перервав його розповідь і чомусь розказав про Вадима.

— І от ти розумієш, у якому стані хлопець? Я почуваю, як він страждає, але ж кажу йому всю правду про його речі. Є місця дуже хороші у нього, є смак художника, але бракує ідеї, все сусальне і неправдоподібне,— резюмував редактор.

— Йому треба повернутися на завод,— сказав письменник, — з цим повернеться до нього зв'язок із життям. Я пригадую його невеличку книжечку; від нього можна сподіватися непоганих речей. Ти мусиш сказати йому твердо, хай повертається до заводу.

Вони вийшли з кав'ярні у вечірне місто. Накрапував дощ, дрібний і липкий. Панель відсвічувала, як люстро.

IV

Удар прийшовся Срібному в верхню губу. І від того, що удар був несподіваний, і від того, що Срібний сп'янів, він упав, перекинувши сусідній столик. На одну мить у задимленому залі стало тихо, і в цій напруженій тиші лише чутно було, як чітко й неквапно відраховував секунди, одноманітними помахами маятника, старий годинник.

Не тямлячи нічого, Вадим підвівся і вийшов з пивної. Ніхто не спинив його, ніхто не сказав ні слова.

Кожен з присутніх був зайнятий своїми особистими справами, і нікому не бажалося втручатися в бійку. Почуття огиди підступило до Вадима. Попростував до бульвару, де раніше стояв із Срібним, знайшов вільну лаву й сів. Хміль вилітав з голови. Дощ і пробуджена свідомість проганяли його. Тоді на весь зріст стало в уяві все те, що трапалося сьогодні, все те, що було півгодини тому. І вітер, безшабашний осінній вітер, вустами Срібного їдко й нашішливо глузував:

— Сключоний... ий-ий-ий...

— Йй... — підхоплювали тривожні дзвінки трамваїв, сирена автомобілів, і здавалося, що навіть мжичка, холодна,

липка, вибиває на наметах поживклого листа однотонне й холоднє:

— Склю-склю-склю...

Виростало бажання неясне й ледве вловиме. Але не знати чому гнав його, ба навіть відсахнувся. Ставало холодно. Він підвівся й далі помандрував вулицею. Завернув у провулок. Думки снували невидиме мереживо майбутнього. Вони були невгамовні, як осінній вітер. Провулок — знайомий, як сторінки власного оповідання, — стелив під ноги покарлючене, стерте каміння пішоходу; давив таємничою мовчанкою, заплакані дощовими краплинками вікна, розкривав своє нічне черево, дивовижне й жорстоке.

Вадим поволі ступав, намагаючись усією підошвою притулитися до слизького асфальту, ніби через цей дотик той асфальт, стертий і понівечений важкими кроками людей, міг надати йому, Вадимові, нестримного ходу життя. Непевно крокуючи, брався кам'яними східцями до себе. Покрутив вимикач, але пригадав, що світло вимкнuto за несплату, тоді дістав недогарок свічки й засвітив. Нишпорив поміж зібраних горою на столі паперів, що притулилися поміж чайником і примусом; тут були листи, оповіщення, несхвалені рукописи. Зір натрапив на поштову листівку, що на її звороті машинкою було вистукано:

Бюро цехосередку. Пропоную Вам з'явитися на засідання 5 цього місяця. Питання стоїть про Ваше перебування в комсомолі.

І внизу підпис ламаними літерами: *Кирилюк.*

Вадим дістав з кишені комсомольського квитка і розгорнув і, немов про когось чужого і зовсім незнайомого, хрипким голосом прочитав, дивуючись з простоти й лаконічності анкетних відомостей:

Прізвище — *Баглюк В. С.*

Рік народження — *1909.*

Час вступу до спілки — *1926.*

На мить замовк, а трохи згодом додав:— Згідно з постановою бюро виключено.— І далі, діючи цілком певно й спокійно, витягнув з-під ліжка кошика, витрусив з нього на підлогу папери, ретельно поскладав їх, сів біля них навколішки і запалив.

Неквапно тяглося вогняне пасмо від сторінки до сторінки, оббігало краями, обминаючи середину, ніби хотіло

ще дати час Вадимові роздумати. Він умисне розкидав папери, даючи вільний прохід вогню, і той поспішив, зав'юнивсь і залопотів кривими довгуватими язиками. Обличчя Вадимове було тихе, непорушне, мов різьблене з мармуру, тільки десь на переніссі лягла глибокою зморшкою ледь уловима печаль.

В виблисках вогню бачив він нову дорогу, важку й нескладиму. Вона вабила своєю незайманістю. Вона кликала його.

V

Терпкий, як полин, осінній ранок стояв над містом. Жовтогаряче сонце на списах променів, як прапор, підняло бавовну хмар.

Воно грайливим блиском обдаровувало пожовклі тополі й кинуло свій промінь на підвіконня.

Людина, що рівно рік тому з цього вікна спостерігала осінній вечір, владно зачинила за собою двері, дихнула затхлим повітрям кімнати, поставила валізу й, не скидаючи пальта, пішла просто до вікна. Вона впевненим рухом розчинила обидві половинки, і вони радісно рипнули заіржавілими завісами. Від дужого руху злетіла замазка, і шибка впала на пішохід. До вуха донісся дзенькіт розбитого скла, бадьорий і радісний, і людина теж посміхнулася радісно широкою посмішкою.

Потім вона швидкими кроками вибігла з кімнати і, пританцьовуючи на східцях, стрімголов подалася до виходу. І того ж вечора — жовтневого, оранжевого від осіннього сонця — вона стояла поруч з дівчиною, стрункою і повногрудою, теж біля того самого розчиненого вікна, і обоє мовчки дивилися на місто.

Важкий туман і холодний вітрець пропливали повз.

Шлях, що побачила вона у виблисках вогню рівно рік тому на підлозі цієї ж кімнати, людина пройшла чесно.

Далеко від міста, серед просторого степу, на будівництві заводу-гіганта переробила вона себе. Вона знайшла в собі сили витравити і забути минуле і працювала з запалом, як у ті прекрасні дні, коли була міцно спаяна з молодечим комсомольським колективом.

Вони стояли поруч, зосереджені й трохи стривожені. Пауза була потрібна, як роздум для майбутнього шляху.

— Вадиме! — прошепотіла дівчина і поклала руку на плече.

— Тетяно! — перебрав сухими губами літеру за літерою. Від руки, ніжної і м'якої, в тіло тоненьким струмочком лилося п'янке тепло. Дорога, народжена у вогні й тривозі, була проста, як струна. Іти нею далі можна було поруч з цією дівчиною. Вадим дістав пакунок, розгорнув і дав Тані книжку. Це була його нова річ.

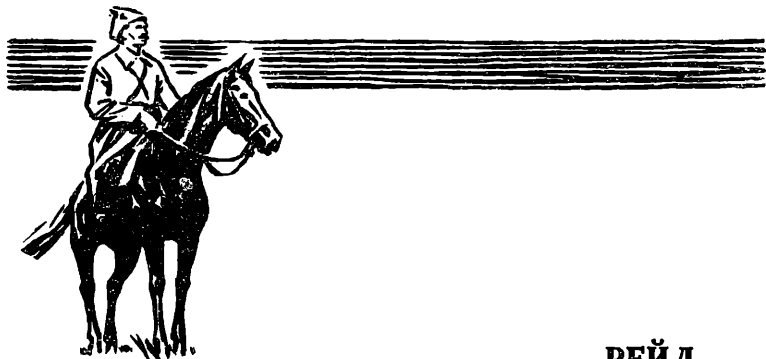
— «Кут падіння»,— прочитала вона і тихо та запитливо додала:— Твій?

— Так!

— Він випадок. Прикрий? Адже так?

— Я певний того!

За вікном був вечір. Димарі заводів просто, як багнети, перетинали мокву, вітер і туман.

РЕЙД ЕСКАДРОННОГО БУНЧУКА

Сгепом, дорогами битими, попід лісами, понад берегами спокійних і сердитих річок вишиковуються стовпи. Вони стоять у стрункій напрузі, впірнавши тілом своїм, посірілим від дощів, сонця й повітря, у синю даль, а по них плывуть до далеких міст, сіл, станцій — дроти.

Вітер десятками тисяч невгомонних рук перебирає їх, і проводи співають, проводи бринять тужливими й суворими піснями.

Коли надходить осінь і вітер нахабніє, а сонце байдуже, з неба вдень і вночі безперестанно падає дощ,— тоді дроти жалібно тремтять, скиглять і плачуть і наповнюють розпачливим зойком безкрай степ...

У дротах цих чорнявих та байдужих сховалася приваблива таємниця; вона завжди полонить мої думки і примушує мозок пірнати в минуле, що відшуміло весняним вітром у просторих степах. Коли я дивлюся на дроти, не можу відірвати очей, і думки б'ються сполохано в тенетах великої таємниці, що її затаїли в собі вони.

Зовні дроти байдужі.. навіть більше, вони мертві й нікчемні, але це — помилка, бо всередині їх десятками тоненьких ниточок пульсує життя: суворе, злиденне, хороше, безпорадне й величне.

Бо вони перші дізнаються про всі людські таємниці, про всі зміни в нашому бурхливому й прекрасному житті.

Тому, коли вечір спадає на заводське селище й осінній вітер невгамовними хвилями полощеться у вікна будинків, набирає повні жмені пожовклого листа, жбурляє ним у вікна моєї кімнати, я завжди зупиняюсь біля вікна і впиваюсь очима в темно-синю далину, що розляглась за ним. Там ледве помітні силуети дерев, що всі зливаються в одну чорну масу, що нахилиється над кручею; попід кручею клекоче Дністер, а обабіч струнками рядами, один за одним, зв'язані нитками незчислених дротів, біжать телеграфні стовпи. Тоді у грудях моїх ворухаться спогади й виринає з нетрів душі недавня минула буряна осінь...

Вона полонить думки мої, і я весь віддаюсь їй.

I

Наказ був простий.

«Командирові 3-го ескадрону тов. Бунчук.
16 ранком виступити у напрямкові Великих Бродів.
Перервати зв'язок в містом. К о м к о р...»

Далі він не читав. Було все зрозуміло. Підвівся, ретельно згорнув телеграму, поклав у кишеню й, дзвінко брязкаючи острогами, вийшов із штабу.

Попереду стелилася кривобока болотяна вулиця, накрапував дощ. Правицею підібрав шинелю, лівою рукою притримував шаблю, широкими кроками почвалав до своєї хати.

Наказ був несподіванкою; ще вчора мали на меті кинути його ескадрон на Бурлацький хутір для ліквідації банди, а сьогодні знову інше... Але Бунчук звик коритися наказам, така звичка була здавна, ще з часів, коли юнаком прийшов у забруднений глибокий підвал по прокламації до заводу. Тому Бунчук уже накреслював у думках плани виконання завдання. Він знав, що штаб готується до останнього рішучого удару, щоб знищити рештки білих. Але з Київщини пересувалися петлюрівські загони, і це трохи гальмувало справу.

Загони мали спеціальні завдання зв'язатися з білими й розбити червоних.

Дві ворожі сили тихо й непомітно готувалися, щоб

раптом розірвати тишу гуркотом гармат і лопотінням кулеметів. Тому Бунчук знав, яку важливу роль мусить відіграти виконання його завдання.

Порвати зв'язок з Великими Бродами означало відрізати рештки білих від петлюрівської допомоги.

Мла й мряка... Вітер...

Під чобітьми чвакає болото. План готовий. Бунчук уже знає, що робити, він уже певний, що наказ виконає.

А ввечері дротами бігли слова, поспішали й ішли навперейми з іншими, і сонний телеграфіст у штабі корпусу, кваплячись, записав:

«Вирушив уночі — Бунчук».

Комкор уважно прочитав, зігнувся над картою, ткнув олівцем у чорну, ледве помітну, крапку й поставив червоного прапорця.

На мить павутиння ламаних і кривих ліній, мереживо пунктирів ожило, заворушилося, він побачив селище, станцію, колони людей, і раптом крізь цю гушавину виринуло обличчя Бунчука — чорняве, з смоляним чубом і суворими очима, як дві цівки рушниць.

Це було тільки на мить, бо зараз же комкор хитнув головою, відігнав мрії і почав щось писати до блокнота.

II

Сердешному до смерті набрид цей проклятий хутір. Щовечора після метушливого дня він сідав за стіл, щоб написати до штабу корпусу чергового рапорта.

До штабу Н-ського кінного корпусу

Р а п о р т

Прошу вашого наказу о разрешении чені покинуть этот проклятый хутор и возвратиться в свою часть. Потому что население тутa самое что ни бандитское, продразверстки сполна все равно не выкачати.

Начальник продзагону Сердешний.

Так було щовечора. Прів над клаптиком паперу, пальці, непривчені до такого заняття, з силою натискали на папір, ламався олівець, злісно спльовував, гострив його і писав далі. Коли кінчав, довго думав; згодом дійшов до висновку, що все одно нічого не вийде, бо штаб повернув п'ять рапортів назад і на всіх була одна резолюція: «Відмовити».

Тоді Сердешний зрештою махнув на це рукою і вирішив більше не писати. Хутір справді був вовчий. Більшість населення куркулі-століпінці, вони навіть чинили збройний опір загонові, і Сердешному довелося витримати жорстоку боротьбу, але бандити, впевнившись, що супротивник теж непоганий і вміє постояти за себе, перестали нападати на них, перейшовши до лісу — очевидно, готувалися до нового рішучого нападу.

Сердешний часто жалкував, що в нього замало сил і він сам не може наскочити на бандитів. Днями його повідомляли, що на допомогу йде ескадрон Бунчука, і Сердешний радісно потирив руки, заспокоюючи себе мріями про майбутню перемогу.

Надвечір, коли він зібрався спати, у вікно школи хтось постукав.

— Тьфу, це що за чортяка! — сплюнув Сердешний і, захопивши нагана, вийшов надвір.

Біля дверей стояв верхівець.

— А, Ванько! — радісно вигукнув Сердешний. — Злізай, суча морда, заходь...

Верхівець не зііз, простягнув Сердешному пакета й швидко промовив:

— Е, друже, часу немає! Треба ще далі скакати. Петлюра, брат, іде... — вдарив коня й зник за рогом будинку, розбризкавши навколо себе рідке болото.

Сердешний вилаявся, послав під три чорти Петлюру й повернувся до кімнати, засвітив лампу, розірвав пакет, швидко розгорнув папір і заходився розбирати написане.

Повідомлення було від коменданта станції Христинівки.

На заході появились зағони петлюрівців, що поспішно прямували в бік Великих Бродів, очевидно, маючи на меті з'єднатися з білими. Пост попереджав, щоб бути напоготові і з свого боку стежити.

Сердешний знову вилив водоспад різнокаліберних лаянок, розбудив Проня, сунув йому під ніс папір.

— Ану, одягайся і алюром в три хрести мчи до Бунчука, відвезеш цього листа.

Проня спочатку незрозуміло кліпав очима, але два рішучі стусани в бік привели його до пригомності; знаючи з власного досвіду, що Сердешний шуткувати не любить, він умиг зискочив з тапчана і почав мерщій одягатися.

Сердешний пильно стежив за цією процедурою і давав настановлення. Так було завжди. Настановлення були

одноманітні й сірі, завчені напам'ять, і Пронь їх добре знав, але не заважав Сердешному говорити

— Ти ж гляди,— тягнув Сердешний,— тільки-но не передаси, або загубиш...— Та Пронь уже підвівся на ноги й одягав шинелю.

Степом, перерізуючи дужими грудьми щільну завісу дощу й вітру, мчав дико кінь... Вершник із силою втикав у боки остроги. Вітер назустріч ставав непереможною стіною, бив у лице, шматував кінську гриву.

III

Неба нема. Замість нього — один водоспад. На землю мільйонами важких патьоків лється дощ. Дотики його крапель примушують здригатися й наливають у жили байдужості. За сірою плівкою дощу й туману дороги не видно. Передні помацьки шукають її, коні ступають важко, вгрузають у болото, хрупучи, витягають ноги і далі, вперед... Вершники злились у одну рухому масу, схожу на корабель, що метушиться морем, перемагаючи стихію, і впевнено йде до мети.

Настрій у Бунчука гірший за поганий. Для цього є дві причини: перша — проклятуща погода, що перевтомляє людей і коней та відволікає час, а друга — несподіване повідомлення.

Значить, треба поспішати,— вирішує Бунчук. Він добре усвідомив, що перервати зв'язок саме тепер конче потрібно. Поява петлюрівських загонів на такій близькій віддалі додавала ще одну небезпеку,— можливо, доведеться витримати бій; тому Бунчук жалкував, що взяв з собою лише один ручний кулемет. Кіннотники наскрізь промокли, а попереду були ще версти... версти...

Бунчук почував, що ескадрон не зовсім задоволений нічним рейдом, бо ще вчора багато з них вимагали чобіт, шинелей: минуло сім місяців з того часу, коли вперше видали амуніцію. У багатьох вона п'яношувалася, бо всі ці місяці ескадрон був у походах, штаб кидав його в різні кінці округи. Бунчук, бачивши незадоволення червоноармійців, почував, що зараз вони коритимуться його наказові, і ніхто з них не посміє скаржитися. Ця вдача перейшла до них від командира.

Роки тяжкої боротьби дали Бунчукові залізну витри-

маність і вміння підкоряти своїм наказам людей. В суворі й скрутні моменти ще більше посилював дисципліну. Знав, що тільки на мить полегшити її — і десятки тих, що не загартували себе в боротьбі, у яких потяг до життя дужчий за класову свідомість, відмовляться виконувати його накази.

Рейд був тяжкий... нетерпляче чекали ранку. Від дощу й вітру зовсім позаклякли тіла, шкіра їжачилась від холоду. Але сотня йшла за командиром крізь дощ, крізь вітер, крізь ніч.

Коли сірий ранок упав на землю, а потім сонце розсунуло промінням тіні ночі, дощ перестав падати.

Від того, що перестав дощ, вгамувався вітер і з'явилося сонце, стало легше й веселіше. Бадьоро підганяли коней, поспішали, уперше за ніч перекидалися словами, струшували з себе дощові краплі.

Бунчукові теж полегшало. Привітний ранок розвіяв сумніви. Більше як половину шляху вже пройшли, лишилося зовсім небагато: перейти Дністер, потім зразу Великі Броди.

Але ж тут треба бути уважнішим, пильніше стежити, щоб не наскочити на петлюрівські загони. Бунчук на мить затримав коня, приклав до очей «цейса» і почав розглядати далину. На обрії гадюкою вигинався Дністер. Навколо безмежним килимом стелився степ, і де-не-де над дорогою стояли в осінній позолоті тополі.

Бунчук зблід.

Праворуч, напроти лісу, що чорною масою виростав на тому березі, моста не було. Пильніше вдивлявся вдалину, напружував зір, аж здавалося, що очі вийдуть з орбіт, проб'ють скло «цейса» і кулями стрімголов упірнуть у далину.

Дав остроги коневі і, не відриваючи очей від бінокля, швидко помчав. Коли під'їхав ближче, побачив: сиротливо стояли «бики», поміж ними й далеко від них плавали дошки, сердито клекотіли дністрові хвилі, намагаючись провалити бики, безсило билися в них, розбивались і бризками падали вниз, піною мережачи воду. Моста не було, і ця несподівана перешкода, що виросла перед ним, вмить посилала напругу.

Бунчук сердито дивився на річку, на стовпи, що лишилися сумними й непотрібними залишками колишнього моста, і розтинав повітря брудною лайкою.

Вихід був один — перепливати річку.

Чиясь зрадлива рука вже поспішила прислужитися їм; те, що міст зірвано саме тепер, говорило, що поява петлюрівських загонів є дійсність, і вони, очевидно, десь близько. Бунчук ще хвилину вагався, але раптом, відкинувши вагання, вирішив.

Рвучко натягнув вуздечку, кінь осатаніло став дибки і, підкоряючись бажанню хазяїна, повернув мордою до кіннотників.

Вони стояли, збившись у гурт. Похнюплені коні й сердиті обличчя.

Тряслися від холоду. Чутно було, як у декого дзвінко цокотіли зуби...

Бунчук пильно вдивлявся в обличчя, намагаючись відгадати, які думки воруються під порепаними картузами й сірими зморщеними будьонівками.

Цокіт зубів неприємно вразив його, і видався йому надто зрадливим. Тоді, не кваплячись, мов говорив про щось пусте і звичайне, сказав:

— Хлопці, міст бачите? — і повів рукою в бік моста. — Зірвали, сволота. Ви знаєте — наше завдання будь-що-будь — на той берег, інакше нам, — виразно сплюнув, — амба. Бо петлюрівці зв'яжуться з білими, і тоді...

— Як же, таж мосту нема? — розпачливо й істерично вигукнув хтось. По голосу Бунчук пізнав Савку. Той завжди у скрутні моменти губився і тремтів. Колись хотів вигнати його геть, але пожалкував...

Його полохливе запитання і розпачливий зойк враз якось роздратували Бунчука.

— А-а-а, трусишся за шкуру свою, боїшся, кулі на тебе жалко, слизняк, давно треба було б у розход... — І від цього крику, і від суворих слів змело напругу, і кіннотники заворушилися десятками схвильованих голосів.

Бунчук розумів, — треба зараз же припинити балачку. Тоді враз випростався на коні і, злегка нагинаючись корпусом уперед, кинув просто, як на навчанні, слова команди:

— Сотня, шикуйся по шість за мною — марш...

Повернув коня, ніжно гладив рукою круту шию і тихо почав з'їздити до річки. Він не обертався, але знав, що сотня йде за ним, про це свідчив нерівний тупіт коней за спиною, брязкіт зброї і приглушене шепотіння. І звуки ці чомусь нагадували Бунчукові давноминуле, коли терпугом обточували залізо, особливо брухт; воно також сичало й скигло, тихо й сердито.

Бунчук знав, що обертатися непотрібно; навпаки, він увесь пірнув очима поперед себе, і коли кінь, легко відірвавшись від землі, ступив у воду, вийняв ноги з стремен, звівся на сідлі і крикнув:

— Петрусь, бережи кулемета!

За спиною захлюпало, запирихало, і дністрові хвилі з силою кинулися на незваних гостей, намагаючись затягти їх у свої негрі.

Пливти було тяжко. Щоразу натикались на уламки моста, перевтомлені коні важко хропли. Бунчук чуйно вслухався у храп і крики, ласкаво тріпав рукою коня, підбадьорюючи його.

— Но, Титан, но, конику!

Коли ж досягли середини, десь поруч хтось дико крикнув:

— Потопаю... о-о-о... братики, тону!

І враз повітря сповнилося десятками вигуків, що несли в собі смертельний жах, безсилість перед стихією; тоді якось мимоволі з силою видушив:

— Нажміть, хлопці, берег недалеко!

— Легше!

— Нажміть!

Бадьорі оклики примусили напружити зусилля, подолати паніку, боротися з оскраженілою водою, що в нестримному коловерті закрутила людей і коней. Коли досягли берега й виїхали на дорогу, хвилин з десять їхали мовчки, не озираючись.

Бунчук обернувся, хтось ледве доторкнувся до плеча.

— Білан, — запитав він, — чого?

— Підривнятися треба було б!

Бунчук звів плечима, ніби тягар скинув, прудко повернув коня і крикнув.

— Стій! Полічись!

Сухо бриніли слова, ніби ламав хтось сухе гілля або паличкою водив по тину... Тріщали... тріщали... і обірвалися.

— Дев'яносто два.

— А вісім де? — хотів запитати, махнув рукою — там коловерт ненажерливий і суворий.

— Кулеметник — наперед.

Тривала тиша, ніхто не виїжджав. Коли зібрався удруге вигукнути команду, від шереху кіннотників віддівся кінь.

Петрусь п'яно сидів на коні, без шапки, з розкуйовдженим волоссям, шинеля розхристана, руки тремтіли, і від того у такт їм жалісно брязкотіла кульчата вуздечка.

Бунчук зрозумів.

Питати було зайве, але чомусь щелепи якось механічно ворухнулися і язик виштовхнув:

— Де кулемет?

Запитання було холодне й жорстоке. І Петрусеві здалося, що ніби хтось підвів до горлянки лезо нагостреної шаблі. Він відчув смертельний дотик сталі, і на спині виступив холодний піт.

— Нема його... кинув, не витримав, було тяжко,—плутано й полохливо пояснював, потім скреготнув зубами і осатаніло викрикнув: — Замучив нас, не піду далі, не могу!

Шерег ворухнувся, ворожі й сердиті погляди повернулися в бік Петруся.

Бунчук мовчав, тяжко зіпилися повіки, перед очима стелилася темрява, пальці твердо й упевнено розстібали кобуру, і, коли відчули дотик холодної сталі, наказав:

— Злізь!

Незграбно, плутаючись у стременах, Петрусь зліз і, хитаючись, підійшов до командира, ховаючи очі в землю.

Тіло опанувала втома й байдужість.

Підвів голову, але було пізно.

Опалило і вдарило.

Боляче вколело. Падав швидко-швидко в безодню, всмоктував коловерт, і перед очима бурхливими хвилями билась ненажерлива вода.

Бунчук спокійно поклав револьвер у кобуру, переїхав через тіло, дав коневі остроги.

— Вперед!

Шерег полегшено зітхнув, хитнувся й помчав.

«Зв'язок мостом Великими Бродами перервано тчк Сутищі петлюрівцями загублено смерть 38 кіннотників Бунчук».

Начальник штабу утретє перечитує телеграму, і густі зморшки зникають з чола.

Рука легко бігає по карті, переставляючи ланцюг червоних прапорців.

Тоді підводиться, підходить до вікна, за вікном лежить русявий серпанок осіннього ранку, де-не-де в небі мерехтять зорі, і важкий туман покриває будівлі.

Він відходить від вікна, бере телефонну трубку й чітко говорить:

— Завтра в наступ...

Увечері, коли я сам серед чотирьох стін моєї затишної кімнати,— власне, не сам, бо на стіні портрети вождів революції, а на столі вирізаний з газети Маяковський,—увечері, коли нема засідань і зборів,— тоді я живу книжками, і чорні рядки літер, і шелест сторінок, і запах друкарської фарби огортають почуття мої таємним і принадним.

Тоді тихо хтось відчиняє двері і, легко ступаючи, входить до моєї кімнати.

Я не озираюсь.

Це він... Так завжди...

Він нічого не говорить, ступає до вікна, спирається ліктями на лутку і прилипає чолом до вогкого скла.

В його кремезній постаті, у м'яких рухах і шовкових кучерях, що вкриті снігом великої мудрості буття, щось привабливе й міцне.

Він пильно дивляється в темряву.

За вікном ледве помітні силуети дерев нахилилися над кучею, нижче — клекоче Дністер, а на другому березі, трохи зігнувшись наперед, посірілим від дощів га вітру тілом, вишиковуються телеграфні стовпи.

Стоїть так довго, що здається, мине вічність, і він не відірветься від вікна.

Раптом рвучко повертається.

— Пишеш? — питає тихо.

Я киваю на знак згоди головою і мовчу.

— Ну, що ж, напиши і про рейд. Дозволяю...

Бунчук (це він) ще раз пильно дивиться на мене і знову лишає мене самого серед чотирьох стін моєї кімнати.

Я беру олівець, витягаю з шухляди стола білий крихкий папір і пишу.

Так сидітиму до ранку. Хрустять листки, а за вікном вітер невгомними пальцями перебирає телеграфні дроти, немов струни цитри, і в повітрі бродить напружений, однотонний зойк.

Так до ранку, доки сирени не розкрають тишу і не поличуть нас на будівлю.

Тоді треба буде взяти сувої паперу і піти до головного інженера Бунчука, щоб він остаточно переглянув плани будівлі. Будуємо в степу цукроварню.

Бунчук — головний інженер.

Тоді ранком мене зустріне твердий погляд і ласкава посмішка мого начальника і друга... Але це ранком, а гепер ще вечір, і буде ще довга, довга осіння ніч.

З силою натискую на олівець, перед очима стрункими шерегами дроти... стовпи... люди. І чомусь буряна соковита весна.

Весняні води бурхливо ковтають сніг, оголюють землю, чорну, масну, плодючу, щоб на ранок день мудрий і величний запліднив її таємницю творчого і вільного буття.

А втім, це не води, це думки мої бушують весняними непокірними струмками, і я пишу про рейд ескадрону Бунчука.

1933

НОВИЙ ДЕНЬ

I

Степан Кирик спати не міг. Вже втретє перевертався на другий бік, щільніше кутався в кожух, але сон не приходив.

Спати не давали сполохані думки: мурашником ворушилися й позбавляли рівноваги.

Охав, хрестився незграбними, ніби ніяковими рухами, і дійсно було йому від цього ніяково, бо ж Степан Кирик не такий уже дурний, щоб вірити в золочені «патрети», як сам називав ікони.

Відтоді, як зробили вони удвох із батюшкою «чудо», віра його, що й до того часу була дуже нестала, зовсім зникла. А чудо те було таке, що раптом у церкві обновилася ікона і божа мати заплакала брудними, дрібними сльозами.

Вони котилися по іржавому обличчі і звідти струмком падали в кружечку, в яку збирали святі сльози. Кирик стояв за дерев'яною загородкою, на якій була причеплена ікона, і натискував матушину спринцовку. Від спринцовки дві гумові трубки до очей бсжой матері воду вели...

І плакала вона тужливо й розпачливо, ридала над людськими гріхами. Баби осатаніло били поклони й хрестилися.

Кирик спочатку трохи хвилювався, надто міцно нати-

скав спринцовку, тоді не сльози, а струмки сліз лилися з божих очей, але з часом призвичаївся до роботи, і матір божа плакала вже звичайно, не дратуючи отця Панфіла. Та сталося так, що щось засвербіло у носі в Кирика, не витримав і голосно чхнув. У мертвій тиші церкви немов прокотився грім. Навіть затремтіла дерев'яна загородка, і, загубивши рівновагу, Кирик упав з табуретки, наробивши великого клопоту.

Спочатку баби заніміли, чекаючи якогось чуда, а отець Панфіл розгублено дивився на всі боки, не знаючи, що робити, і в душі лаяв далеко не божими словами Степана Кирика.

Семко, зрозумівши у чому справа, іще з кількома хлопцями кинулись за загородку і витягли звідтіля приголомшенного Кирика.

Так закінчилося чудо і перестала плакати божа мати.

З того часу Кирик назавжди порвав стосунки з церквою, та й як не порвеш, коли її вже обернули на сельбуд, а батюшка Панфіл кудись виїхав. Це ще мало обходило Кирика. Хвилювало інше. Заворушилася комнезамія і почала насадити на Степана. Щодня приїжджали з району якісь уповноважені, збирали голоту, говорили про соз, і в серці Кириковому грубезними шарами люті, щільно тулячись один до одного, лягали дні.

Місяць заглянув у вікно, і на долівку хрестом лягла віконна рама, розп'явши темряву в кімнаті.

Кирик важко засопів, скинув з себе кожуха й сів на ліжку. Поруч на підлозі спав син, а на печі хропла дружина.

Хвилинку сидів, охопивши руками коліна, хитаючись, як маятник, потім щось промимрив під ніс, зліз із ліжка і ледве чутними кроками вийшов надвір.

Було тихо й тепло, лише іноді десь далеко на вигоні шматувало тишу гавкання собак і десь недалеко за пагорком довго й нудно кричала сова.

Степан довго стояв, прихилившись плечем до стінки, і пожадливим поглядом оглядав своє хазяйство. Спочатку зір його зупинився на присадкуватій клуні, де тепер було порожньо,— звичайно, порожньо тільки для них, комнезамців, а для Кирика зерно приховане десь у безпечнішому місці: його міцно вкрила собою земля, і нікому не догадатись, що під нею хорониться чимало пудів дорогого збіжжя.

Потім очі Кирикові зупинилися на великій стайні; там було дві пари коней, дві корови й чимало породистих йоркширів.

Тут Степан тяжко зітхнув, а зітхати було чого, бо куди ж заховаєш їх? У землю не зариеш, а рано чи пізно — відберуть, ой відберуть!

Кирик добре відчуває, що станеться саме так, і навіть не хоче заспокоювати себе. Зайве втішати.

— Тут треба їм таку контрреволюцію загнути,— злісно шепоче він сам собі,— щоб тим Семкам аж у носі засвербіло! Але що їм зробиш? Що? Кирикові моторошно від свого безсилля, і з вуст зриваються тяжкі, як чавунний брукхт, матюки, що гуком розтинають задумливу тишу.

Кирик вертається до хати, лягає на ліжко, і знову думи шматують на кавалки знесилений мозок.

Зрештою, переможений ними, він засинає тяжким, схвильованим сном. Йому весь час ввижаються кошмари, хтось душить, хтось в'їдливо кричить:

— Розкуркулити падлюку!

І тикає пальцем на нього. Зрештою він бачить, як женеється за Семком і б'є його кілком по голові, б'є з силою, від усього серця, б'є аж доти, доки голова не обертається на якусь кашу, і Семко розчавлений лежить на землі, тільки очі, що вискочили з орбіт, живуть... Вони швидкими стрибками тікають від Кирика, і він ніяк не може наздогнати їх...

Прокинувся Кирик від галасу, що стояв у хаті. За столом під божницею сиділи три постаті: дві незнайомі, а третя — Семко.

— Вставай, вставай, хазяїне, не годиться так довго вилежуватися,— привітно промовив один з чужих, насмішкуватим поглядом розглядаючи Кирика.

Напроти них стояв Кириків син Семен; обличчя йому почервоніло, він щоразу поривався щось сказати. Кирик промовчав, нічого не відповів на слова чужого, підвівся і підійшов до стола. Хотів посміхнутися, але вуста безсило скривилися злістю, і, розтягуючи слова, хрипким голосом запитав:

— Що скажете, товариші?

Семко нервово ворухнув плечима, з язика ледве не зірвалося:

«Товариші, та тільки не тобі»,— але, пересилуючи бажання, втримався.

На запитання відповів Семен:

— Вони, гату, план, значить, нам до двору доводять,— і їдко всміхнувся,— самообкладають нас на 450 карбованців, або гршми, або збіжжям.

Комісія мовчала, очевидно, погоджуючись із Семеном, а в Кирика на спині виступив холодний піт. Півроздягнений, без чобіт, з розкуйовдженим волоссям, з чорною борідкою, що рідкими пасмами звисала на груди, він скидався на розгніваного звіра, в його постаті було щось хиже,— ніби зупинився він на хвилинку і ось-ось кинеться на свою жертву.

Чомусь пригадав сон і Семкові очі, зелені, насмішкуваті, що їх ніяк не міг піймати, і ось вони тепер нахабно розглядали його; це дратувало Кирика.

— Добре. Якось виконаємо,— прохрипів він і, похитуючись, вийшов з хати. Семен здивовано глянув услід батькові; він не звик, щоб слова згоди промовляли батькові вуста, і це страшенно обурило його.

Комісія ретельно склала в теку папери і, не кваплячись, вийшла із кімнати.

Кривобокою вулицею ідуть вони мовчки, але думка у кожного одна. Мовчання вриває Семко.

— Бачили, хлопці, таку звірюку? Це, брат, хитрий, та нічого, все одно переможемо, тоді легше справа з созом посується. Агітує він проти нас, брехні всякі розпускає, і є такі, що слухають.

II

Біля криниці, що на вигоні, завжди можна дізнатися про останню новину. Сірим ранком починає скиглити корба і брякотять відра, б'ючись об кам'яні стіни криниці. Лопотить вода, переливаючись через краї відер... Лопотять баб'ячі язики.

І доки корба, шалено розкручуючись, жене в синю глибину покривлені або блискучі новенькі відра і доки, важко скиглячи, підіймає їх догори, в'ються нескінченними мотками хитрі, улесливі й злісні слова, сплескують руки то від одчаю, то від суму, то від радощів...

Семко вже давно якось говорив у сільраді:

— Треба б біля криниці червоний куток влаштувати, агітувати жінок, а то пльотками займаються чортові душі, казяться...

Минали роки, а біля криниці, що на вигоні, сірим ранком і синім вечором невпинний гамір і брязкіт.

Коли Домка важкою ногою підходить до криниці, до неї долітають бурхливі вигуки жінок. Вона зупиняється, ставить на землю відра і, спираючись руками на коромисло, питає бабу Пріську:

— Що новенького?

— Е, новенького захотіла, Домко! Де ж те воно новеньке, от чули: кажуть, забирати будуть у нас все, розкуркулювати...

Семкова дружина Меланка теж стоїть тут і, чіпляючи відра на коромисло, кидає:

— А як же ж, розкуркулять кого треба! Годі їм з нашої роботи наживатися!

Домка, помахуючи коромислом, кричить:

— Бач яка, а ти робила? Забирати всі хочуть, а ти раніш зароби, потім базікати будеш!

Меланка не відповідає і прямує геть від гурту. Боязко озируючись по боках, Домка тихо шепоче:

— А вчора чоловік із города гворив: щойно колектив організують, зараз же такий указ введуть, щоб чоловіки жінками обмінялися, щоб спав, хто з ким хоче, коні в усіх позабирають, у Єрманію продаватимуть, хліб відберуть...

Домка, захлинаючись, поспішала викласти все те, що чула від чоловіка, від своїх гостей, і сама додавала до цього чимало.

Баби згуртувалися навколо неї і пожадливо ловили кожне слово.

І тоді, коли навколо загомоніли й закричали, вона непомітно вислизнула з гурту, навіть не набрала води, й поспішила до хати.

Вона була задоволена з того, що вдалося зворушити жінок, і приємне почуття цього задоволення притамувало біль від стурбованих думок. Їй ніяк не спадало на думку, що щось може змінитися в існуючому стані, що чоловік її, Степан Кирик, може загубити так несподівано й просто своє добро.

Відколи перестали держати наймитів, Домці доводилося більше працювати, і це ще більше примушувало її лютувати проти таких, як Семко, що загрожували забрати у них щасливе й безтурботне життя.

Вона, власне, не розбиралася докладно, в чому справа,

але почуття говорило за те, що спокою колишнього вже не буде і Кирик Степан не буде вже першим хазяїном на селі. Ця впевненість зростає ще більше, коли довелося потай продати пару коней і ховати в тайники зерно.

III

Кирик щільно зачинив за собою двері повітки, з хвилу стояв навшпиньках, прислухався... У лівій руці тримав свічку,— її полум'я, вигинаючись тоненькою гадючкою, освітлювало повітку.

Тремтячими руками прилаштував її на обріткові.

Лопатою почав розгортати в кутку гній.

Щоразу він припиняв роботу, витирав рукавом рясний піт з чола і, нахиливши трохи набік голову, чуйно вслухався, а потім знову брався до роботи.

Потім відкинув набік лопату, зігнувся над виритою ямою і витяг бляшану скриньку, міцно перев'язану ремінцями.

В очах його стояла тривога, і пальці дрібно стукотіли по блясі, розв'язуючи ремінці. Вийняв великий пакунок, загорнений у дрантя, розгорнув, відрахував кільканадцять червінців, засунув за пазуху, похапливо зачинив скриньку й знову зарив її в яму.

В ній було 29 років бажань Степана Кирика.

Тут були скарби, що мали забезпечити йому безтурботне й щасливе існування. Якими шляхами вони здобуті?

Хіба діло комусь до цього?

У Кирика тверда впевненість, що жити мусять лише хобрі й хитрі. І коли 1917 року виганяли панів і він їздив у чужу економію з сином (у чужу, щоб свої селяни не знали), він чимало нагарбав собі золота...

«Пані пожила «в своє удовольствіє»,— думав тоді Кирик,— час і мені пожити так, маю десятин з сорок, а до цих сорока ще на ці гроші прикуплю і тоді легше житиму».

Та сталося не так, як мріяв він. Щороку було тяжче, і Кирик зрештою переконався, що даремно душив він тоді стару пані, бо лежить уже дев'ять років у землі її золото і користі від нього ніякої.

Десь у нетрях душі була впевненість, що щось мусить змінитися в існуючому стані, і Кирик потішав себе цим, очікуючи з дня на день цієї зміни.

А бляшана скринька непорушно лежала в глибокій ямі

під стінкою в старій повітці й затаїла в собі мрії й надії Степана Кирика. Скарбів в ній було чимало. Заіржавіла глибина приховала в собі пузаті пачки керенок, миколаївських карбованців, скручені трубкою петлюрівські шаги, радянські мільйони і, зрештою, червінці.

Тут були всі документи фінансової політики урядів, що перебували в країні. Кирик з ретельністю турботливого хазяїна все поповнював і поповнював скриньку, чекаючи зрештою на той час, коли матиме можливість використати її. Але завжди, коли доводилося брати що-небудь із скриньки, це хвилювало й непокоїло його.

Про її існування ні син, ні дружина не знали.

— Так краще,— вирішив Кирик, і ніколи не посвячував їх у свою таємницю. І ні син, ні дружина ніколи не запитували його, не дивувалися, коли він діставав багато грошей, ніби все так і мусило бути і не виходило із загального порядку.

Тепер Кирик вирішив піти на останнє.

«Нехай даляться,— думав він,— занесу їм 450, а там побачимо. Ні, Кирик Степан так скоро не здасться! Побачимо ще!» — трохи задирукуючи вголос промовив він, загасив свічку й вийшов з повітки.

Коли зайшов до хати, за столом сиділи Панас Ріпко і поруч із ним якийсь чужий чоловік у сірій шинелі. Кирик поздоровкався з Панасом, а той, посміхаючись, сказав:

— А це мій родич, з міста приїхав, потрібний нам чоловік — Халепою звать.

Сіра шинеля підвелася з лави і, смішно вигинаючись корпусом, промовила:

— Дозвольте-с наше почтеніє вам виразить, аднім словом, любіте і жалуйте.

Кирик стиснув міцно крихку долоню, так що шинеля сіра в поясі перегнула, і теж сів за стіл.

— Так це той,— ніби запитуючи, ніби відповідаючи собі, промовив він.

— Еге ж, Степане, той,— відповів Ріпко.— Так от дай ми по-діловому поговоримо, а воно не завадить і вікна того б...

— Домко! — гукнув Кирик. — Вікна позатуляй та й двері на заціпку, а якщо до мене — нема мене, розумієш!

Поки Домка затуляла вікна, мовчали, розглядаючи один одного, і тягнули махорку. Халепа бігав очима по хаті,

заглядав у всі кутки, і верхня губа з куцими вусиками смішно тремтіла.

«Кіт чистий»,— чомусь подумав Кирик і промовив: — Так до діла.

Халепа стріпонувся, кахикнув і вставив:

— З повесткою дня очінь, значить, впрідільонно... — і уста розбіглися в робленій посмішці.

«Гнида,— подумав Кирик,— невже ж цей щось зробіть, шпінгалет городський?»

— Так я з ним того, говорив,— промовив Ріпка, — і він, значить, згоден, остановка тільки за ділами денжними.

— Так сказать, вопрос фінансовий, — знову вставив Халепа.

— Ну, а ви за скільки домоворилися? — запитав Кирик і в'ївся очима в Ріпка.

— Та дорогувато хоче, хоч і родственник, а шкуру прямо здирає, дай, каже, за ето дело не более как двести рублей і точка.

Кирик аж підскочив, хотів виляється, але втримався й повів далі:

— Багато воно трошки, де ж тепер стільки дістанеш? От наложили на мене 450, ледве викрутився, коні продати довелось. Ні, багато хочеш дуже,— звернувся він до сірої шинелі. Халепа встав і, зігнувшись над столом, потягнув:

— В жість клянусь — не много, бога бойся! Ведь работа ета не простая, кваліфіцірована, можна сказать, не всякій выполніть сможет.

— Та ти кинь ламатися,— припинив його Ріпка,— яка там кваліфікація, ти палочки в нос не закручуй, нам воно без того понятно. Ти у положеніє ввійди наше, потому человек ти городський і должен в етом вопросі понятіє мати, бо от як всучили мені і Кирикові по 450, то й помри, а сплати.

Очі в Ріпка хитро виблискували, і він благально просив:

— Так що скинь, братику, трохи, потому як сродственник, скинь нам!

Халепа мовчав; його мовчання роздратовало Кирика, і він сердито очікував відповіді. Зрештою Халепа сів на лавку, хитнув головою:

— Харошо, раз сродственнику, значить скидку даю. Сто сімдесят і не копя менше. Работа знаете, она от...

— Та знаємо, — сердито перебив Кирик, гніваючись, що знову доведеться відкопувати скриньку, але тут треба було коритися, іншого виходу не було. І то добре, що Ріпко цього шпінгалета впіймав, можливо, що з його вміння язиком молоти буде діло.

Це трохи розвіювало гнів, і Кирик вже лагідно промовив:

— Добре, по руках...

По черзі стиснули один одному руки, і стало якось легше на душі.

— Домко, може, закусити чогось даси? — Останні слова трохи підбадьорили Халепу, а коли на столі з'явилася пляшка, обличчя його розплилося, і він з захопленням викрикував:

— Для закріплення тайного договору воно не мішаєть, как на божого человека, на меня повліять.

IV

Іноді Семен вагався. Було це тоді, коли у вільний від роботи час лежав на траві в просторому садку або, розтягнувши міхи гармонії, розважав себе піснями. Тоді чомусь хотілося такого бурхливого і водночас тужливого, щось тиснуло в грудях і викликало на очах сльози.

Останнім часом настрої такі з'являлися частіше. Тоді Семен задумувався над своїм життям і почував себе зацькованим звіром. Кипів гнів проти інших, молодих, що з ними було нове, якесь незрозуміле і вороже для нього життя. Час від часу він заглиблювався у хазяйство і за останній рік на вулицю навіть не показувався. Та й хлопці обминали його. Всюди, де не з'явиться, неодмінно чув услід за собою слово: — Куркуль.

І коли вулицею повз його хату проходив гомінкий гурт хлопців, виспівуючи чудернацьких веселих пісень, Семенові хотілось розгорнути гармонію, вийти їм назустріч, заспівати краще від них, пройти крізь їхні лави гордо й поважно, щоб розступилися вони і дали йому дорогу.

Але хлопці проходили повз, ніхто з них не дивився в його бік, і Семен не наважувався вийти назустріч. Тоді ставало гірко й моторошно, він стискував кулаки і брутально лаявся.

Тоді він ненавидів усе, було бажання взяти куцака, що

лежав під стріхою, і стріляти в кожного зустрічного, руйнувати, палити, душити власними руками.

Потім, коли злість проходила, опановувала байдужість і втома. Робив усе механічно, днями не промовляючи жодного слова.

Любив Семен читати. Колись, ще коли ходив у школу, захоплювався книжками і відтоді частенько читав. Найбільше подобалися йому книжки, де писали про козаків, про отаманів, про наскоки запорожців. Колись (тепер йому здається, що було це дуже давно) він мріяв теж стати отаманом, але це було колись, і батько сміявся з нього.

— Нам, сину, головне, земелька, нам вона найголовніша. А то дурощі, нехай інші отаманами будуть, а от як забрати захочуть її, тоді бийся, зубами гризи, кров лий, а земельки не віддай!

Семен не сперечався, знав, що зайве заперечувати батькові, і облишив думки про отаманство.

Час ішов. І впевнився Семен, що в житті його нема нічого привабливого. Дні навантажені вщерть роботою, сповнені хвилювання за ту ж саму земельку, ночі довгі й безсонні... Хіба це життя? Все це каменем висіло на шії, тягнуло вниз.

Треба було забутися, втішити чим-небудь себе. Тоді пізнього вечора ішов до вдівця Коваля, що жив край села, і разом з ним пиячили.

Від горілки ніби ставало легше, навіть було весело. Ранком повертався додому. Коли проходив вулицею, вигляд сірих хаток викликав дике обурення,—хотілося вдіяти щось жорстоке, надзвичайне, помститися.

У селі його не любили, і він знав це. Не любили за суворість, за хижий погляд і прозвали вовком.

Коли йшов вулицею, частенько за спиною коливалися дитячі голоси:

— Вовк іде!

— Вовк!

Слова ці вогнем обпалювали. Ішов швидше, щоб не чути їх, але у вухах дзвеніло:—Вовк...

Раз, коли проходив через греблю, на березі біля широкої калюжі сиділо хлоп'я. Хитро глянуло на нього і, кинувшись у очерет, пискливо вигукнуло:

— Вовк, вовк іде.

Семена охопила лють. Наздогнав хлопчика і довго з насолодою бив. Хлопець чи то з переляку, чи то від болю,

мовчав, тільки в очах його блакитних і великих був невимовний жак.

У цьому погляді було щось зворушливе й страшне, і Семен, здригнувшись, кинув маленьке тіло на землю, подався геть від нього.

Власне, Семен давно вирішив, що робити, але вагався, не було потрібної рішучості. Та й коли з батьком поговорив про це, почув:

— Куди? Та навіщо, хліба не маєш чи що? Казишся!?

— А тут що, все одно задушать, їх більше, у них сила, а нас по пальцях перещитаєш,— відповів Семен.— Краще поїду звідси, десь у копальні влаштуюся, адже он Гнат влаштувався і нічого.

— Дурниці, синку,— умовляв його батько,— це дурниці, їх і раніше багато було. Що з того, треба тільки вміти крутити ними, візьме ще наша, візьме!

— Що ж, перестріляєте? — іронічно питав Семен.

— Ні, ні,— відмахувався старий Кирик,— не кулею візьмемо, треба хитріше. Що куля? На всіх не вистачить, та й скоріше в нас пустять кулю. А от чекай, таку політику загнемо, що не до колективу буде їм.

Семен не сперечався, але батькових поглядів не поділяв. Він знав, що батько з Ріпком щось задумали, та це не цікавило його.

V

Меланка прибирала в хаті. Щіткою мастила долівку, а в голові роєм копошилися думки.

«І коли ж це в мене підлога дерев'яна буде?»

В колиці пищало немовля, заважало працювати, доводилося щоразу кидати роботу й підходити до нього.

Раніше чоловік хоч трохи допомагав, а з того часу, коли Семка обрали на голову сільради, він зовсім перестав дома бувати. Хазяйство, і так нікчемне, зовсім занепало. У сараї одна коняка і та сліпа стояла без корму, а тут свиня десь поділася, вкрав хтось чи що.

Спочатку Меланка докоряла, плакала. Семко слухав нарікання, не сперечався, а раз, не витримавши, гримнув:

— Чого скиглиш? Знала, що не за пана йдеш! — Та глянув на обличчя дружини: було воно жовте, зів'яле, під очима підковами лягли синці, зморшки зібралися густими сітками на щоках.

А було воно колись червоне, пашіло здоров'ям.

Тоді стало моторошно, і заспокоїв її:

— Нічого, Меланю, якось будемо. Скоро краще заживемо. Ось, чекай, колектив організуємо, скоро, скоро... — І Семко довго розказував Меланці, як то воно в колективі буде. Слухала, і від лагідних розмов проходила злість.

.

— Доч моя, дай странніку божему водіци іспіть!

Меланка здригнулась, випросталася. На порозі стояла постать у чернечому одязі, у правій руці щіпок, а в лівій клуночок.

Зразу ж у око впала довга сива борода, гостроверха шапка і брудне сіре волосся, що спадало на плечі, мов шматки клоччя.

Було в постаті щій щось незвичне й суворе — навіть не глянув на божницю, не перехрестився. Набрала кухоль води й подала йому.

Випив мало, ледве вустами доторкнувся.

Меланці чомусь ніяково стало.

— Та ви сідайте, відпочиньте. Їсти, може, хочете? — запитала вона.

Чернець переступив поріг, поважно сів на лавку, поставив щіпка між ногами, поклав навхрест на нього руки і сперся підборіддям на них.

— Нет, доч моя, благодарствую, кушать не хочу, а вот посидеть человеку божему не мешаает.

Меланка, не знаючи, що робити, мовчала.

Він пильно розглядав хату, глянув на божниці, перехрестився незграбно. Під божницею у кутку павуки розвели своє царство, облуптали мереживом тоненьких ниточок ікони; чернець з докором глянув на Меланку і, позіхнувши, промовив, розтягаючи слова:

— Нехорошо, доч моя, нехорошо, бога забиваєш, а время тяжкое наступает: іспитаніє ніспослал на нас господь. Явілся он днесь ко мне в келію і ізрек: «Іді ти, син мой, і скажі людям правду мою, скажі, что даю я ім іспитаніє. Видержат его, і коль не поколеблется в них вера в меня, всьо хорошо будет, не видержат, тогда пусть на себя пеняют. Забилі оні доми божії, не чтут законов моїх, на пастирей своїх руку поднімают, комуністам себя продают...

Меланка була приголомшена словами монаха. Це вчора думала, що стара Киричиха вигадками лякає, а глянь —

справді людина божа ходить. Тремтячи, вслухалась вона в слова монаха.

Той, насупивши брови, тягнув далі:

— Колективи видумивають, разум человеческій затемняють, хотят согнать вас всех в стадо, превратить в баранов, і будет царить на земле ад і суєта. Не іді, доч моя, к нім, не поддавайся на іскушення, остерегай людей.—Раптом замовк, почув за вікном чісь кроки, швидко підвівся і вийшов. У снігах здивався з Семком. Той здивовано глянув, всміхнувся, поступився вбік, даючи йому дорогу.

Монах від хати до хати ходив. Розмотував клубок балачок, обплітав ним хати, і з хати в хату плазували тривожні слова, хрестилися старі, витирали ікони, запалювали каганці. Коли вечір кошлатими тіннями на хатки ліг, монах шмигнув на городи і звідти стежками подався до Кирикового двора.

VI

— Ти його затримав? Так. Це добре. Він тут? Так. Це добре, ану приведи його сюди!

Начальник міліції Попов сидів на триногому сільрадівському столі. Було жарко, сонце щедро налило теплом кімнату, і Попову здавалося, що від жмутів сонячного проміння примружують очі на стінці Петровський і Чубар.

Поки Семко за монахом ходив, начальник розглядав кімнату, лису голову сільрадівського секретаря Архипа, що писав щось у кутку, щоразу вигираючи піт з лоба. Начальникові хотілося спати. Учора всю ніч не спав. У Ланівках довелося мати діло із зграєю розбишак, сьогодні з цим чортівним монахом, а завтра знову кудись доведеться поїхати. Та ждати довго не довелося. Рипнули двері, й у кімнату вступила людина в чорній рясі, а за нею Семко.

Попов мимоволі підняв брови.

В обличчі монаховому було щось знайоме. Головне — ці очі...

«Ах, чорт, де це я їх бачив?» — подумав він. На хвилину відвернувся до вікна. Монах стояв, похиливши голову. Попов рвучко підійшов до нього і пильно глянув у вічі. Всміхнувся і схопив його за бороду. Раптом борода опинилася в його руках. Семко й Архип завмерли здивовані. А Попов, міцно стискаючи бороду в руках, зареготав. Потім, перемагаючи сміх, суворо промовив:

— Так це ти, Халепо, в монаха обернувся, знову за старі діла берешся, із злодія агітатором хочеш стати? Ти глянь на нього, глянь! — звернувся він до Семка.— Знаєш, хто це? Це ж Халепа, злодій, не раз уже за ґратами сидів. Так, значить, знову за ґрати підеш, знову влип! — сказав він, звертаючись до Халепа. Той похилив голову і мовчав. На таку зустріч він не сподівався.

Архип вискочив на ганок і схвильовано вигукував:

— Дядьки, гей, дядьки, ану сюди йдіть, чудо побачите!

Незабаром біля сільради зібрався гурт селян; гомоніли жінки, заглядаючи у вікна, всім хотілося побачити монаха, не вірилося, що це злодій.

Звістка, що чернець, який по селу ходив і кінець світу віщував, зовсім не монах, а звичайний злодій, дивувала селян. Стояли біля тинів гуртками, про це тільки й балакали. Семко з Меланки сміявся:

— Бач, святого знайшла! Да, — вже серйозно додав він, — це Кирикова робота, хитрий чортяка! Та нічого, тепер пришкваримо, тепер хлібозаготівлю виконаємо і колектив організуємо! Як на долоні він у нас тепер, переможемо, — упевнено говорив він.

Семко був певний, що перемога за ними.

VII

Кирик на призьбі сидів похнюплений. Перебирав сухими пальцями чорну борідку. Щойно з двору пішли вони. Згадав про них і злісно сплюнув. Приходила комісія, а Семко за головного в ній, геть-чисто все хазяйство описали, тільки коняку одну лишили, а клуню, кажуть, під колективну стайню заберуть.

Гнів у грудях клетотів.

— Під колективну, — вигукує Кирик, — якраз для вас будував!

Він зовсім розгубився, загинули мрії, розвіялися всі, мов макові листочки.

— А Ріпко, теж спільник, — утік, сволота, ех, падлюка!

Семен на поріг вийшов, глянув на батька і процідив крізь зуби:

— Вклепалися ми, папашо, не вдалося нам друге чудо!

Кирик аж підскачив:

— З батька смієшся, з батька?—заверещав він.—Стривай, я ще їм покажу, я ще...

Але замовк, бо знав, що нічого більше не може вдіяти, завтра вони прийдуть, чужі й ненависні, захазяїнують на його подвір'ї.

— А ви не кипіть, ви краще подумайте, що далі робити. Нічого ви їм не зробите, тут треба про власну голову подумати. Вони вчора ввечері на сході одноголосно ухвалили колективні організувати, їх уже не повернете. Треба якось інакше.

Кирик майже не слухав свого сина; він розумів добре тільки одне — що не робити, минулого не повернеш. Але раптом у голові промайнула блискавкою думка, жахлива думка, навіть здригнувся... Але ж нехай так — вирішив твердо.

Глянув на Семена, той відхилився вбік — у погляді в батька промайнуло щось божевільне.

А Кирик прохрипів:

— Нічого я їм не віддам! Візьмуть вони моє!

Підвівся і подався геть від хати.

Надвечір тумани затьмарили небо, вітер здіймав завісою пилюку, але дощ не пішов.

Вітер куйовдив пилом, соломою і тоскно голосив у комині. Кирик відходить від вікна, йому більше не хочеться думати, лягає на ліжку і намагається заснути. Але заснути не вдається. Думка, в'їдлива й страшна, заповонила мозок, точить його терпугом, і він чекає півночі.

Підвівся, глянув на годинника — 12.

Вийшов з хати. Зайшов у стайню, зачинив щільно за собою двері; у кутку каганець стояв, намацав, запалив. Сів на чураку, дивився на долівку. Корови жували соломку і великими сумними очима дивились на хазяїна. За дерев'яною загородою рохкали свині. Кирик підвівся, витягнув з-під жолоба косу, спробував її на палець.

— Підгострити б треба.

Зняв з притулка камінь і почав гострити. Гострив довго й спокійно. Дивувався, звідки взявся спокій.

Коса жалісно стогнала тоненьким голоском, іноді зривалася з каменя, лезом край зачіпала, тоді злісно сичала. Корови дивились пильно, і в очах їхніх був невимовний сум. Зрештою Кирик закінчив. Підійшов до корови, міцно перев'язав їй ноги, схопив за роги, відігнув набік голову і, по-звірячому щось вигукнувши, врізався їй косою в горло.

Корова заревла, забилася пручко, але гостра коса до половини горла дійшла, і кров забила фонтаном.

Кров бризкала на ноги й руки, а очі дивилися так само порожньо й сумно.

Заревла друга корова. Зірвалася з прив'язі й осатаніло забігала по сараю. За загородою заметушилися свині й коні. Кирик зупинився, щось вигукнув, кинув на долівку косу, вискочив із стайні, підпер двері кілком і на хвилинку сперся плечима на одвірок.

Важко сопів, руки в крові, а на чолі виступив рясний піт.

Провів рукою по обличчі і лишив на ньому криваві патьоки.

Відірвався від дверей, вмить ускочив у другу половину стайні — там бечка з гасом стояла; вибив затичку, хутко тремтячими руками запалив сірника і підніс до отвору.

— Так краще,— прошепотів він,— ні вам, ні собі!

Стовп вогню з шумом вирвався. Вискочив і двері замкнув, кинув геть ключі кудись у темряву. Тоді кинувся до клуні, хапливо тикав сірниками солому...

Домка розпачливо крикнула:

— Рятуйте, горить! Степане!

Семен вмить зіскачів з тапчана й кинувся до дверей. У вікні стояла полум'яна завіса...

Село ожило. Гримали дзвони.

Бум!

Бум!

Бум!

Галас шугав від хати до хати. Вогонь міцним колом клуню й стайню охопив. Навколо метушилися люди, гомоніли, кричали, прибіг Семко, притаскали смока. Хтось з гуртка злісно вигукнув;

— Нехай горить, все одно куркульське!

Семко визвірився:

— Замовчи, свелото, наше воно тепер, спільне, на нашому поті здобуте!

Полум'я не вщухало. У стайні ревла корова. Пожежник кинувся до дверей і упав, придушений балкою. Впала стіна. І смолоскипами в небо летіли іскри.

Вода не помагала, ненажерливо ковтало полум'я стайню, і коли двері згоріли й кістяк палаючих дощок упав на землю, надвір вискочив кінь, чорний, з обсмаленим хвостом, і розтягнувся на землі.

— Ой лишенько, тільки б вітру не було!

— Нічого, не перекинеться, садок навколо.

А вогняні язики догори тяглися один перед одним, ніби квапились обцілувати оксамитове небо. Тільки місяць бай-дуже й насмішковано дивився на пожарище, навіть хитро підморгував єдиним оком.

У садку під яблунею знайшли Кирика. Сидів на землі, обхопив руками коліна і впірнув очима кудись у безвість. На обличчі, на руках, на ногах — кров.

Семко руку на плече поклав.

— Ходім.

Кирик пізнав його по голосу, але не глянув на нього, слухняно підвівся й пішов попереду гурту, не підводячи голови, тільки хитався з боку на бік.

— Це ти підпалив? — твердо проговорив Семко.

Кирик зупинився.

— Я! Це я! — дико крикнув він. — Нехай вогонь пожере всіх вас, проклятих!

Замовк.

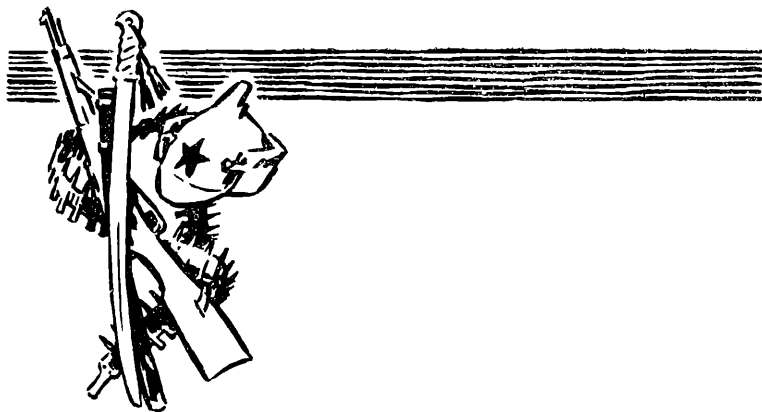
На подвір'ї голосила Домка. Пройшов повз натовп, що стояв колом, глянув на землю — лежав Семен з витягнутими вздовж тіла руками, з посинілим обличчям, схожим на глечик, і з його скроні, розчавленої навпіл, червоною стьожкою тяглася кров. Балкою, що впала з обгорілої стіни, пробило голову.

Відвів очі вбік і, зціпивши зуби, мовчки пішов далі. Селяни їжачились, немов по спинах хтось щітками скріб, схали баби.

Тіліи головешки, сморід м'яса з пожарища линув.

Домка дико галасувала, рвала на собі волосся і билася головою об мертві синові груди.

А на сході, розсуваючи мечами сонячних променів сірі тіні вересневої ночі, відважно й урочисто сходив новий день.

СХІДНИЙ ВІТЕР

Місто стихало. Поволі розгортаючи темні крила—велетенською дивовижною птицею спускалася на брук липнева ніч.

В повітрі тремтів дзенькіт стихаючого дня, а десь недалеко на околиці важко чмихали паровози.

Мао Сюй-ю з силою зачинив двері й опинився на тротуарі.

Гнівню погрозив кулаками, і в очах блискучими вогниками мигтіла лють. Ішов, не кваплячись, розхристана на грудях сорочка, без кашкета, на ногах драні черевики, і від того жалісно скрипів пішохід.

Хитався з боку на бік і щоразу вигукував сердито незрозумілі слова.

Міліціонер пильно глянув на нього, хотів був зупинити, але ліниво гукнувши: «Товаришу!» — відвернувся від тротуару.

На оклик Мао Сюй-ю не зупинився, тільки спішив, і раптом його заморозило, хоч навколо лилася запашна теплінь. Так непомітно, розмовляючи сам з собою, він пройшов Хрещатиком і спинився на розі. Просто — Поділ, ліворуч — Володимирська гірка.

«Додому б»,— подумав він. Але махнув рукою й повер-

нув ліворуч. Злість проходила. Замість неї в тіло наливалася втома, оливом наповнювала м'язи. Стало моторошно. і Мао Сюй-ю опустився на першу, яка трапилася, лавку. На другому кінці хтось сидів. Мао Сюй-ю стис скроні руками і сперся ліктями на коліна. Він сидів так довго, аж застоюлася кров у жилах, і, коли відірвав руки від голови, скажено закололо в ноги, немов уп'ялись у них тисячі гол. Він озирнувся. Де-не-де на лавках блукали білі тіні.

— Мерзотник! — уголос вилаявся він...

Тут тихо й спокійно, а там, у підвалі, його товариші обливаються потом, тіла їх огортає неприємна липка волога і шкварчать розпечені до червоного праси, як і серце Мао Сюй-ю. Так від ранку до пізньої ночі, а іноді цілими добами. Там, у підвалі, метушилися пральники в задусі й тісноті, у бруді, а на вулиці над дверима висіла зелена пофарбована табличка:

КИТАЙСЬКА ПРАЛЬНЯ «СВОЯ ПРАЦЯ»

Лі Тянь, завідувач пральні, власне, не завідувач, а повноправний хазяїн, милувався з таблички. Вона приємно лоскотала його зір, а до кишені струмками текли десятки червінців. Десять пральників працювали спокійно і вперто. На десять пральників іде всього 60 карбованців на тиждень, і Лі Тянь щонеділі замикає в секретну скриньку ретельно складені стовпчики засмальцьованих карбованців.

— Хіба так погано жити? — дивувався Лі Тянь, коли хтось із пральників просив надбавки.

І так минали дні, працювала пральня, і ніщо не порушувало спокій Лі Тяня, що поважно походжав серед пральників, не перевіряючи їхню роботу.

А коли щомісяця на дверях з'являлася постать фінінспектора, Лі Тянь танув в улесливій посмішці, запрошував його до кімнати, виймав свої книги, а їх було три; дві на конторці, третя таємна під двома замками в його скриньці. Про існування тієї третьої, окрім Лі Тяня, ніхто не знав.

Лилися довгі й нудні скарги про поганий заробіток, скреготав і платив податок, а перед тим, коли знав, що приїде фінінспектор, давав по декілька зайвих карбованців пральникам.

Між іншим, Лі Тянь був не тільки хазяїном пральні. У кутку підвалу була таємна дошка, і Лі Хун, доглядач пральні, головний помічник Лі Тяня, також знав про це.

Дошку підіймали, унизу була маленька чотирикутна

комірка. Там вони готували опіум. Влітку Лі Тянь виїжджав за місто, привозив великі пакунки, і тоді пральня працювала лише 8 годин.

Приходила людина у картатій сорочці, забирала згодом ці пакунки, і в ті дні Лі Тянь був надто веселий.

Мао Сюй-ю мало чим різнився від дев'яти своїх товаришів.

Мао Сюй-ю був такий самий — і покірливий, і слухняний.

І без заперечень виконував накази Лі Тяня. За це він одержував щомісяця 24 карбованці. Але Мао Сюй-ю ніколи не забував далекої батьківщини. Він з заздрістю дивився на околицьне життя і мріяв про небесний Китай, про неосяжні поля рису... Але думки обривалися, бо там брати були кулі, бо там зрошувалася земля людським потом, а рис і шовк вивозили пани у білих кітелях. А тут був Лі Тянь, пральня, і Мао Сюй-ю довго кашляв, випльовуючи олив'яними кульками кров. Мережив кривавими пльовками брудну підлогу півтемної халупи, і йому здавалося, що бісером цих крапок тяглося його нудне й сіре життя.

Тоді в спогадах виринало минуле, закидав голову на руки, сплющував очі, і майоріли перед ним давні дні.

Це було давно. Тоді Мао Сюй-ю був повний юнацького завзяття й бадьорості, тоді він працював жонглером у цирку Лі Тяня, і тіло його було гнучке, як гума, і блискуче, як бронза.

Мао Сюй-ю носив на носі тарілки з водою, ходив на голові, ковтав шаблі й дихав вогнем...

Глядачі задоволено сміялися й нагороджували його ширими оплесками.

А в перервах між виступами старий жонглер Сун Чунфа збирав навколо себе своїх товаришів і до пізньої ночі розказував їм про дивовижні краї, про рівність і братерство, про якусь щасливу землю.

Розмови ці п'янили юнацький розум, запалювали в ньому жадобу до життя.

І Мао Сюй-ю мріяв, що ось заробить грошей і тоді лишиться це місто, повернеться до небесного Китаю і разом з своїми братами почне будувати таку казкову країну.

Та що мрії?

Мрії — дим. Колись, коли він був малим і жив з бать-

ками своїми на березі Бей-хе, він любив стежити за поїздом, який щовечора проходив тут. Був невеликий, вагонів з вісім, ішов швидко, упевнено.

Навколо розлягалися, як безконечна шахова дошка, по-смуговані нивками поля, і зачаровано стояла передвечірня тиша, а він ішов могутньо й грізно, кидаючи під укіс густі кудлаті пасма диму, розсипаючи снопи іскор. Мао Сюй-ю здавалося, що іскри сяють багато ясніше за мільйони зірок на блакитному килимі неба.

Тоді Мао Сюй-ю мріяв, що ось зупиниться поїзд, він увійде до вагона, і той помчить його кудись у незнану, невідому й привабливу країну.

Але поїзд не зупинявся. Він байдуже проходив повз селище, лишаючи за собою лише дим, згодом танув він, і пропадали мрії, лише вслід йому кілька хвилин тривав жалісний зойк рейок.

Танув дим, і зникали мрії...

Була буряна соковита осінь.

Все переіначилося в цій країні. Похапливо зачиняли вікна, забивали двері, ворота, місто завмирало.

На вулицях цокотіли кулемети, і цирк більше не працював.

На пішоходах не було більше паній і панів, ходили гуртками люди в шинелях, у шкіряних піджаках, матроських бушлатах і міцно стискували в руках гвинтівки.

Циркачі сиділи в хаті, нікуди не ходили й мовчали.

Були вичерпані всі розмови, і настала нудьга.

За стіною лунали постріли й схвильовані крики.

— Слухайте, хлопці, — звернувся до них одного ранку старший Сун Чун-фа. — Слухайте, хлопці, — сказав він удруге, запалюючи очі. — Ви чуєте?

За вікнами захлиналася канонада.

— Ви чуєте? — повторив він удруге. — Там ллють кров, там б'ються за волю, за правду, щоб не було кулі, щоб усі були людьми.

У той час двері кімнати відчинилися, і на порозі з'явилася постать. Це був сусіда, робітник з заводу. У шинелі, без картуза, стиснувши у правиці маузер, він пильно вдивлявся в кімнату.

Сун Чун-фа не ворухнувся, не розплющив очей, тільки легенько махнув рукою, ніби бажаючи сказати цим, щоб не перебивали його. Але робітник не помітив цього руху й схвильовано промовив:

— Товариші, юнкери тиснуть нас... Бракує сил... По-
грібна допомога, є гармата, треба людей, щоб підвезти її
до барикади. Ходімо зо мною, ви допоможете нам, справа
нашої перемоги — це й ваша справа, — владно закінчив він.

Ніхто не ворухнувся. Сун Чу-фа розплющив очі і під-
нявся на ноги.

— Треба йти, цей чоловік говорить правду, — сказав
він.

Циркачі сиділи мовчки, похиливши голови на груди.

— Ми не підемо, — промовив з свого кутка Лі Тян. —
Це не наша справа, — продовжував він, — коли в своїй хаті
бешкетують, чужі не повинні втручатися. Ти говориш нісе-
нітницю, Сун Чун-фа, нам потрібний карбованець, щоб про-
жити, й нам не треба проливати свою кров за чужих. — Лі
Тян гнівно вигукнув ці слова, розмахував руками, і вони —
циркачі — на знак згоди кивали головами.

— Не слухайте його, — скрикнув Сун Чун-фа, — він бре-
ше. Це наша справа! Я знаю, — звернувся він до Лі Тяна, —
ти за темну ніч, ти за дні, що в жили наливають втоми, бо
в банку лежать твої гроші, бо ти багатший за нас... А ці
люди, — він показав пальцем на робітника, — б'ються з та-
кими, як ти.

Лі Тян схопився на ноги і загрозово вигукнув:

— Бережися, Сун Чун-фа, ти загубиш своє життя, як
згубив свою долю.

— Моя доля там, — відповів старий і простягнув руку
до вікна (за вікном рвали постріли).

— Ходім, — звернувся він до робітника, і вони вийшли
вдвох, не зачинивши за собою дверей.

Тоді Мао Сюй-ю захотілося піти за своїм старим дру-
гом, але щось стримувало, якийсь невідомий страх, і він не
наважився. Він лишився сидіти поруч із своїм товаришем.

Шумить листя, хтиво хитаються віти, і в шелесті їхньо-
му — сумна розповідь минулого життя. Вітер міцніє. Він
сміливіше перебирає листя дерев. В його подиху якась вог-
кість, але вона приємна. Теплими обіймами обвиває тіло.

— Східний вітер, — шепоче Мао Сюй-ю, — східний
вітер...

Тоді в його уяві постає далека батьківщина під неосяж-
ним килимом блакитного неба.

Та хіба вона його батьківщина?

Мао Сюй-ю пригадує розмови з молодим робітником із
сусідньої державної пральні. Прості й щирі слова, але

скільки в них нового, незнаного!)? Вони налили в його душу бадьорість і породили нові думки.

Лі Тянь щоразу звертався до нього:

— Кинь товаришувати з цим росіянином! Він чужий тобі, тільки марно час гаєш!

Але Мао Сюй-ю добре знав, що Сашко не чужий — хіба в його ставленні до нього нема братньої душі і щирості? Ні, він тепер знає, чому Лі Тянь невдоволений з цієї дружби. Лише дякуючи Сашкові, багато зрозумів він.

Але годі, більше нема шляхів до Лі Тяня, більше не знайде він до задушливої пральні! Сьогодні він покінчив із старим життям, нагромаджене за багато днів нелюдської праці раптом прорвалося, і він посварився з хазяїном.

Лі Тянь уже дійшов до того, що почав знижувати платню, і тоді Мао Сюй-ю сказав:

— Я йду від тебе, але знай, що виведемо на чисту воду твою пральню, і ти відповідатимеш за все! Є на тебе управа! В країні робітників таких, як ти, не терпітимуть. Ти дурив нас. Ти не маєш права знущатися з нас!

Ах, спогади! Спогади вогненними колами обіймають знесилений мозок. Перед очима майорить давно минуле, і враз виростає буряна, соковита осінь, постріли Сун Чун-фа. Тоді Мао Сюй-ю жалкує, чого не пішов з ним.

Де він тепер? Чи дійшов до мети? А може, згорів у боротьбі? Може...

Надходить світанок. Відриваються від неба зорі, летять кудись у безвість, сіріє. Скоро ранок. Мао Сюй-ю озиряється навколо — в садку нема нікого, лише на сусідній лавочці, похрюпуючи, спить людина. На другому кінці лавки лежить щось біле. Хтось забув. Він простягає руку — газета.

Розгорнув, напружуючи зір, прочитав:

«Китайські білобандити тероризують мирне населення. Розгул маньчжурських мілітаристів. Полум'ярі війни провокують нову бійню. Страйк робітників-китайців на шанхайських заводах».

Мао Сюй-ю уважно читав кожне слово. Серце забилося швидше, підвівся, підійшов до ліхтаря і почав уголос читати газету. Але зрозумів, що там, у далекому Китаї, ішла вперта боротьба, генерали гнали військо на радянський кордон, і там, можливо, як і тоді, тієї буряної осені, захлиналися кулемети й гуркотіли гармати.

І раптом блискавкою майнула думка: поїду!

Думка оберталася на тверде вирішення. Він усвідомлював усією істотою, що це так треба. Він помилився колись, і тепер помилку можна виправити. Мао Сюй-ю боронитиме радянську країну.

Вже давно загасли зорі, надійшов метушливий ранок, і Мао Сюй-ю йшов до військкомату. Прокидалося місто, пройшов перший трамвай, і в його гуркоті йому вчувався брязкіт зброї.

1932

НА КОРДОНІ

Мого дня, за годину до світанку, як і всі місяці своєї служби на заставі, сержант Сергій Никифоров вважав, що на всьому державному кордоні немає затишнішого і спокійнішого пункту, ніж село Вільховець. Його оточували ліси й гори, над ними підносилось блакитне ясне небо, а з зелених карпатських вершин віяли холодні вітри, сповнюючи простір загадковим тривожним шелестом.

Там, за гірським хребтом, починалась чужа земля.

Тиша й гори навівали на Никифорова тугу за рідним Челябінськом і збуджували давню й звабну мрію — стати льотчиком. Сергій знав: мрії мріями, а тепер він повинен пильно охороняти кордон. В Першотравневе свято Никифоров одержав телеграму від робітників заводу, на якому працював до призову в армію. В ній урочисто писалося: «Батьківщина доручила тобі ключі від своїх воріт, боєць Сергій Никифоров. Міцно тримай їх у руках!» З гордістю показував він її товаришам, а начальник прикордонної застави навіть наказав надрукувати телеграму в багатотиражці. Суворі були слова телеграми, водночас і хвилюючі, і значні. І коли Никифоров далеко пізніше сам підбив під Новоградом-Волинським три «тигри», а кулеметною чергою з четвертого його поранило, і він лежав два місяці в

госпіталі, долаючи смерть, він часто повторював їх, хоч і телеграма, і село Вільховець були вже чимсь давнім і дуже далеким. Згадував він їх тоді, коли стріляв з окопів під Білгородом, і тоді, коли на обгорілій бантині переправлявся через Дніпро. У глибині душі Сергій був певен, що це вони, ці слова, допомогли йому знести всі муки та страждання і подолати смерть.

...Але того давнього дня, за якихось сорок хвилин до світанку, занепокоєний дивним передчуттям, сержант Никифоров у сотий раз думав про несправедливість долі, яка закинула його аж на край рідної землі, де він два роки мусять бачити перед собою ліси й гори, зустрічати тих людей і щоранку, прямуючи на варту, обганяти суворого й мовчазного гуцула чабана Нечипорука. А могло статись, що він був би льотчиком і доля зласкавилась би над ним: злітав би, скажімо, навколо земної кулі і, приміром, з міста Вера-Круц послав би телеграму в Челябінськ... Або зробив би таку мертву петлю, що в газетах писали б: «Сергій Никифоров — гідний учень Чкалова». Мрії схвилювали сержанта. А тут ще згадалась чорноока гуцулка Оленка, дочка Нечипорука, яка загадково посміхається, проходячи повз нього, брязкаючи срібними дукатами, вплетеними у довгі, густі коси.

...Стурбований думками, сержант підвівся й почав одягатись. І тільки-но він узявся за чоботи, як один по одному пролунали три постріли. Казарма вмить ожила: Никифоров якось одразу вчув лихо. Загавкали за стіною вівчарки, розчинились рвучко двері, і на порозі виросла плечиста постать лейтенанта Бровченка.

— Швидко на кордон!..

А коли через кілька хвилин Никифоров, лежачи за кулеметом, поливав хльосткими струменями куль вузький гірський прохід, яким загарбники намагались продертись у долину, він раптом збагнув, яка оманлива була та удавана тиша всі ці місяці і дні.

Так, то була війна! То було пекло. Гітлерівці вибивались із сил, намагаючись пробратись у долину, але купка прикордонників стійко тримала в своїх руках прохід, відбиваючи атаку за атакою.

Двічі до Сергія підповзав Бровченко і хрипким голосом кричав йому у вухо:

— Молодець, сержант! Із штабу дзвонили — протриматися за всяку ціну, поки підійдуть польові війська.

— Війна? — спитав Никифоров. — Виходить, фашист на нас війною?

— Війна! — відповів лейтенант і поповз далі, а Никифоров припав до кулемета, бо гітлерівці знову кинулись в атаку. І знов їх відкинув назад кулемет сержанта. Вже високо в небі стояло сонце, а біля прикордонного пункту Вільховець з неослабною силою точився бій. Він тривав до глибокої ночі, але не приніс ворогові успіху.

Непроглядна півтьма сповзала з гір у долину. До ранку стояла тиша, а тільки-но багряне вітрило світання випнулось на обрії, знов ударили кулемети і вибухнули перші міни. Лейтенант Бровченко, тричі поранений, лежав у окопі. Чи то в гарячці, чи в піднесенні бою він кричав і командував:

— Прикордонники! Ні кроку назад! Ні кроку!

Сліпа куля влучила його в скроню, і він затих. Никифоров озирнувся. Їх залишилось десятеро. Виходить, двадцятьоро вже полягло. Він глянув поверх узвишся і побачив над ним високий прикордонний стовп. На залитій сонцем табличці зоріли чотири літери. Серце стислося у сержанта від невимовного страждання. Щось холодним клубочком підкотилось до горла. Він глибоко вдихнув запашне ранішнє повітря і твердо скомандував:

— Слухати мене. Я приймаю команду. Помремо, але не відступимо! Покажемо фашистським псам, як воюють радянські прикордонники!

І решта дев'ять почули кожне його слово і ще завзятіше ударили по ворогові. І знову фашисти відкотились назад, лишивши на схилах гори десятки своїх забитих солдатів.

Опівдні хтось підповз до сержанта. Він озирнувся і побачив старого Нечипорука. Гуцул тримав у руці глечик. Молоко вихлюпувалося з нього. Піднісши глечик до вуст Никифорова, старий сказав:

— Пий, іншим теж принесли.

І сержант потрісканими губами припав до глечика, не зводячи зору з темного провалля гірського проходу. Чабан ближче присунувся до сержанта.

— Спасибі тобі! — прохрипів Никифоров. — А тільки ти відповзай далі, бо уб'ють, гади.

— Гаразд, чого там! — відповів гуцул. — Мало наших лишилось, мало...

Він ще хотів щось сказати, але громохке гудіння, виповнивши небо, перервало розмову. Никифоров з тривогою

глянув угору. Низько, наче зграя шулік, перевалювали через хребет ворожі літаки. Щось обірвалось у серці Сергія. Він ще міцніше стис рукоятку кулемета, розуміючи, що наближається найстрашніше. Глянувши вбік, він знову побачив над узвишшям осяяний сонцем прикордонний стовп. Сержант раптом відчув у серці якусь невимовну, хвилюючу теплінь і зрозумів, що для нього найдорожче у світі оця людина, це зелене узвишшя, цей край рідної землі. Гуцул Нечипорук ледяв біля нього, затаївши подих. Він теж зрозумів, що тепер починається щось лихе і непоправне.

Наче у відповідь на його думки, пролунав вибух, від якого колихнулась земля. Здавалось, гори зрушили з місця і покотились у долину. Один по одному ворожі літаки скидали бомби на тихий, зелений Вільховець. Над білими хатами знялось полум'я.

Никифоров не пам'ятав, що сталося потому. Контужений вибуховою хвилею і відкинутий далеко від кулемета, він знепритомнів, а коли розплющив очі, побачив навколо високі дерева і зрозумів, що він у лісі. А тоді настали хвилини, яких він ніколи не забуде... Оленка, дочка Нечипорука, така, здавалось, примхлива і насмішкувата, ішла попереду сержанта і вела його вузенькою, зарослою стежкою до перелазу, звідки він міг потрапити до своїх. Горіли рани, шуміло в голові. Він падав, повз і, зрештою, скорився Оленці, яка, взявши його на плечі, впевнено йшла вперед. На прощання він обняв Оленку і міцно поцілував у губи. На очах у неї були сльози, уста дрібно тремтіли.

— Ми повернемось! — сказав їй Никифоров. — Клянусь тобі, ми повернемось!

Він притис її руки до свого серця. Гаряча Оленчина долоня вловила його схвильоване биття.

...Коли згодом сержант відходив разом із своєю частиною на схід, коли стояв на смерть під стінами Волзької твердині і ходив у штикову атаку під Харковом, — усі ці довгі місяці суворих боїв він згадував прикордонну заставу, чорноську Оленку, старого гуцула Нечипорука. Перед його зором вставав залитий сонцем високий прикордонний стовп і табличка з чотирма літерами.

А в далекому Вільховці замість хат стояли руїни. Гуцули подались у гори. Ніхто з них не наважувався зійти у долину. Та однієї ночі Нечипорук і Вакар спустилися вниз.

Мовчки пройшли гуцули до узвишся, за яким починалась чужа, не радянська земля, і якийсь час дивились на захід. Звідки прийшла чумна пошесть сюди, у квітучу долину...

— Ось він! — сказав Нечипорук, побачивши те, заради чого вони зійшли з гір. Вони обережно обгорнули рядном зрубаний гітлерівцями прикордонний стовп, підняли його на плечі і понесли в гори.

Завивали люті вітри у довгі зимові ночі, мела віхола, гримотіла луна і кололась на скалки серед гір, а навесні страшні грози бушували серед скель і захлинались гірські річки. Гуцули забрались далеко і жили серед скель і лісів. Часто згадували вони відважних прикордонників, які три доби стримували шалений натиск загарбників, згадували сержанта, якому пощастило вирватися з того пекла. Говорили вони скупко, як звикли розмовляти поміж себе люди, що живуть серед верховин і суворих лісів. Та в кожному їхньому слові була повага і захоплення. Прикордонний стовп лежав у печері. Про нього не було мови, тільки часом кинуть на нього оком і зітхнуть. Але він був тут, біля них, і це сповнювало серце гуцулів ясною надією і вірою, допомагало зносити тягар холоду, голоду і злиденного тяжкого існування.

Десь за тисячі кілометрів від них воював колишній прикордонник Никифоров. Він був уже капітаном, і три ордени прикрашали його груди.

...Вже за Львовом повіяло диханням карпатських вітрів. Сергій наче відчув пахощі далеких вільховецьких луків і лісів. Поставали у пам'яті білі хатки, гірські ручаї, чорноока Оленка, мовчазний Нечипорук. Бачив Никифоров той далекий день, що почався пострілами та оглушливими вибухами бомб... На узвишші височів залитий сонцем знак недоторканності і непорушності рідної землі — смугастий прикордонний стовп.

І в серці капітана прокидалась вогненна лють до ворогів, яка штовхала його вперед і вперед, туди, до осяяної сонцем межі Батьківщини. Він уже уявляв собі той день, коли стане на кордоні. І ось знову зійде над горами і долинами сліпуче сонце, і урочисто заграють гуцульські трембіти.

Той день, про який мріяв Сергій Никифоров, настав. Полум'яніло серпневе сонце. Вітрець пестив верховіття дерев, ворухив важкий шовк гвардійських прапорів. За Вільховцем стояв на узвишші прикордонний стовп, при-

несений сюди гуцулами. Нечипорук і Вакар поставили його на тому самому місці, де він стояв три роки тому. Капітан Никифоров, змахнувши сльозу, наказав салютувати сміливим гуцулам, які зберегли знак недсторканності радянської землі. Щаслива Оленка радісно дивилась у вічі Сергієві. Вітер колихав пера на зелених гуцульських капелюхах. За хвилястими пасмами гір лунала оглушлива артилерійська канонада. Там тривала битва, прийшла перемога.

Блиснула на сонці мідь оркестру, полились могутні звуки Державного гімна. Через гірський перевал ішли наші танки. Коли затих оркестр, карпатський вітер підніс на своїх крилах у блакитну височінь урочисту пісню трембіт.

Капітан Никифоров зайшов до штабу, зняв телефонну трубку, викликав командира прикордонної застави і доповів:

— Сьогодні о десятій годині тридцять хвилин прийняв заставу і несу службу по охороні державного кордону Радянського Союзу.

— Вітаю! — почув він у відповідь — Ви там служили у сорок першому?

— Служив, товаришу полковник!

— З щасливим поверненням, товаришу капітан!

За вікном урочисто грали трембіти.

ДЖОН МЕЛЬНИК ІЗ КЕНТУККИ

У е сталося через сорок вісім годин після капітуляції Німеччини. Ми опинились на польовому аеродромі, очікуючи погоду. Густі хмари низько купчилися над землею. Лив безперестанку дощ, і льотне поле нагадувало тванисту долину, на котру, невідомо з якої причини, приземлилися кілька зеленокрилих, важких літаків.

Всі ми поспішали у своїх невідкладних справах і всі мали досить заклопотаний, а сказати певніш, засмучений вигляд. Примха погоди примусила нас вже другу добу сидіти в цьому невеличкому чехословацькому містечку Дражіце, між Іглавою та Брно, і спільно вичікувати доброї години. Наш літак, щедро омитий дощем, стояв наготові біля того, що ще вчора можна було назвати злітною доріжкою, а ми марнували час в маленькому кафе з пишною назвою «Королева Марго» і дивилися на нього крізь широке вікно.

Нас було четверо: два військових кореспонденти, капітан-танкіст та прославлений ас-винищувач, Герой Радянського Союзу, відомий цілому фронтові майор.

Через кожних півгодини в кафе забігав чехословацький лейтенант, якого господар кафе, пан Бочек, підкреслено шанобливо називав «пан велитель», себто пан комендант. і,

вслухавши від заклопотаного офіцера коротке повідомлення, в тому ж швидкому темпі перекладав нам і так уже зрозумілі слова найконфіденціальнішим тоном:

— Пан велітель просить сказати, що він зв'язався з Брно. Обіцяють погоду.

Кафе «Королева Марго» містилося на околиці Дразіце, поруч з аеродромним полем. Другу добу ми вже користалися гостинністю пана Бочека, попиваючи руду рідину з сахарином, що мусила нагадувати каву. Балакучий господар розкривав перед нами, мабуть, найпильнішими його слухачами, свої мрії. Пан Бочек з захоплюючою яскравістю малював перспективи свого майбутнього та водночас і того, що станеться на всій земній кулі в ближчі п'ять-десять років.

Якраз в ту хвилину, коли пан Бочек торкнувся значення склянки пльзенського пива в смузї екваторіальної спеки та, в зв'язку з цим, злостивих намірів відомого шахря фабриканта Баті, якого можна з певністю вважати зрадником і пройдисвітом, саме в цю мить рипнули двері, і на порозі кафе знову виросла сухорлява постать «пана велітеля».

— Зв'язався з Брно,— скоромовкою почав велітель». Бочек, втративши раптом свою, здавалося, несхитну рівновагу, уїдливо додав:

— Обіцяють погоду.

Комендант не помітив чи просто не хотів помічати іронії пана Бочека. Він глянув за поріг у темний передпокій і ввічливо сказав комусь незримому:

— Ласкаво прошу.

— Той, кого він запросив, виявився ставним парубком у формі американського офіцера.

— Полетить з вами, з вашого дозволу,— стомлено повідомив,— прошу, знайомтеся,— звернувся він до американця. Той хвацько відкозиряв нам і, пристукнувши підборами, по черзі привітався з нами. Поки відбувалася церемонія знайомства, під час якої виявилось, що американець трохи говорить по-російськи, «пан велітель» зник, і тепер всю владу взяв у свої руки пан Бочек. Дух пожвавлення тріпнув крильми під темними сволами стелі кафе. Американець видобув з кишені пляшку коньяку і швидко наповнив ним келишки, подані Бочком. Ми випили за перемогу над фашистами, за Москву, за Америку. Наш друг майор запропонував піднести келихи за пана Бочека, і той вкрай розчулювся.

Розмова наша з новим знайомим була трохи строката і не дуже логічна. Втома та спільно обмежене знання нами англійських слів і російських американцем були досить тривкою завадою на шляху до легкої розмови поміж нами. Тоді, коли бракувало слів, ми ляскали один одного по плечах і виразно кивали головами. І все ж час тягся надто мляво, а комендант довго не з'являвся. Присмерки вечора стали тулитися до вікон, і усміхнена заступниця кафе пана Бочека королева Марго, намальована місцевим художником у вигляді амазонки, потьмяніла і, як пожартував майор, теж засмутилася в зв'язку з відсутністю прогнозів на погоду з уст «пана велітеля».

Вірний своїм принципам все достоменно знати про своїх відвідувачів, пан Бочек почав старанно «обробляти» нового знайомого. Про нас він уже знав майже все, що його цікавило, і ось він став розпитувати американця. Те, що пан Бочек, крім слова «містер», нічого не знав з англійської, не було йому на заваді. Невідомо чому, але його чеську скоромовку, зміцнювану виразними рухами короткопалої правиці, підморгуванням і підказуванням, американець начебто розумів слово в слово.

Треба Бочеку віддати належне. Його настирливість зробила б честь найзавзятішому дослідникові. Справедливість вимагає зазначити, що цікавість господаря кафе була така необмежена, що після двох десятків запитань американець тільки стомлено кивав головою, часом знесилено вимовляючи тільки одне слово «хелло», яке викликало у Бочека нестримний захват.

— У мене є двоюрідний дядько у Вашингтоні,— кричав Бочек на вухо американцеві, наче той був глухий. Але пан Бочек був певний, що, підвищуючи голос, він робить свої слова зрозумілішими для іноземця.— Тридцять років тому, пан-містер, він прислав мені листа, який починався словами: «Хелло, Зденек». Зденек — це я, пан-містер,— пояснив американцеві Бочек, притискаючи руку до серця.— Я Зденек, я Зденек Бочек,— повторив він двічі, і змучений американець зраділо повторив:

— Я Зденек. Йес! Я Зденек.

— Не ви, пан-містер, Зденек, а я Зденек.

З тим, що хтось, хай це навіть американець, хоче привласнити його ім'я, пан Бочек не міг погодитись.

Ми всі не без захоплення спостерігали цей словесний бій, але американець, наче потопаючий, ухопився за слова

«я Зденек», ніби вони стали для нього рятівним кругом у штормі запитань, якими його захльоскував невтомний пан Бочек.

Бочек стомлено витер картатою хусткою чоло і сів на краєчок стільця, обводячи нас жалібним поглядом, шукаючи нашого співчуття і допомоги. Він волів, щоб ми стали на цей раз посередниками між ним і американцем. Але наш майор усміхнувся і потім раптово з найофіційнішим виглядом сказав:

— Шкода, пане Бочек, але ми не можемо втручатися у ваші особисті справи. Суверенітет — справа свята і недоторканна.

Це зауваження хоч і не спричинилося до взаємопорозуміння між Бочеком і американцем, але дало йому привід втлумачити американцеві, що таке суверенітет Чехословаччини і що накоїли в його країні Чемберлен, Даладьє, Гітлер та всі фашисти вкупі. Красномовство Бочека виявилось невичерпним.

Покінчивши з німецькими загарбниками, він перейшов знову на своє.

— Я хочу мати ясність у себе вдома і у цілому світі, — звиряв Бочек свої заповітні мрії американцеві, — тепер, коли наші брати росіяни визволили нас, ми будемо жити по-новому. Приїздіть до нас, пан-містер, через п'ять років і ви не пізнаєте навіть Дразжіце. Дайте слово, що ви приїдете? — зажадав від усіх нас пан Бочек.

Ми пообіцяли, і пан Бочек розчулено заявив, що в його готелі ми всі матимемо безкоштовні номери з умивальниками.

— Сервіс! — прокричав він зраділо, згадавши ще одне слово, на вухо американцеві і ляснув його по спині. — Сервіс, пан-містер!

Американець здригнувся і розгублено заусміхався. В дверях з'явився комендант.

— Виліт відкладається, — повідомив він розгублено, — але синоптики з Брно...

— Обіцяють погоду, — озвався з свого місця наш майор. — Так?

— Обіцяють, — невесело проказав комендант, він потупцював на місці і, швидко відкланявшись, зник. Бочек розпалив у каміні дрова. Багряні язички освітили засмучене обличчя королеви Марго. Пан Бочек поставив на стіл миску з кнедліками, тарілку ерзац-сосисок, котрі чеською

мовою грайливо називалися «горкі-паркі», та пляшку з пивечком.

Американець, на якусь хвилинку залишений напризволяще Бочек, пожвавів і став пригощати нас коньяком. Ми згромадилися навколо каміна. У шибки монотонно стукав дощ, вітер торгав віконниці і посвистував у комині. Майор поставив на стіл пляшку вермуту. Рубіновим кольором переливався у високих келихах напій. Моторний Бочек, поласувавши вермутом, виголосив промову про перевагу італійського вермуту перед іспанським, не забувши, однак, відзначити, що пльзенське пивечко все-таки краще вермуту, навіть італійського, і, звичайно, споживніше для людини.

Наш супутник танкіст замріяно сказав, що терпкий на смак вермут нагадав йому вишневі сади на рідній Мелітопольщині.

— Що може бути приємніше спогадів про батьківщину! — заговорив майор. — Я ось вже чотири роки як дома не був. Чотири роки, немов один день, промайнули. Позавчора, як з гітлерівцями покінчили, генерал мені сказав: «Поїдь на два тижні в своє село, на людей подивись, себе покажи, яким героєм став». А від мого села окупанти тільки димарі залишили. Батька замордували, сестру в неволю погнали. Мати та братик у сусідньому селі притулок знайшли... А заплющу очі, рідне село переді мною. Чепурні хати, ставок, левада, колгоспний клуб, силосна вежа, рівні шереги стовпів з проводами... Одним словом, що казати, на думку вона у всіх, рідна домівка.

— Ви говорите святу правду, пане майор, — схвильовано мовив Бочек, — свята правда ваша. Я думаю, що найстрашніше в світі для людини, коли нема у неї вітчизни. Коли б мене запросили на майбутню мирну конференцію і спитали б: «Пан Бочек, що треба зробити з окупантами?» Я, не замислюючись, відповів би: «Позбавити їх батьківщини, пани міністри, бо вони прагнули це зробити з нами».

Бочек ще довго викладав нам свої погляди на німців та гітлерівський райх, не даючи нікому з нас проронити й слова. Майор, мабуть, поринувши в спогади, заплющив очі. Танкіст приліг на вузьку канапку в кутку. Ми дивилися на вогняні спалахи у каміні, майже не слухаючи Бочека, і він знову напосів на американця.

— Насмілюся запитати, пане американець, з якого штату ви будете?

— З Кентуккі,—повторив слідом за американцем Бочек.— Не чув про такий штат,— здивувався він, наче всі штати були у нього на обліку,— але нічого, тепер знати-му,— втішав він американця.— А містер одружений? Ні? Треба одружитися, обов'язково. Війні кінець, і саме час справляти весілля. Чи є у містера наречена в штатах? Нема. Нічого, нехай пан-містер не турбується. Обов'язково підшукаємо,— щедро пообіцяв Бочек.— У нас дуже добрі дівчата в Празі, але, звичайно,— Бочек хитро примружив очі і покрутив пальцем перед носом американця,— тепер всі дівчата в Чехословаччині хочать вийти за радянських воїнів, а парубки одружитися з росіянками, і пан-містер, мабуть, їде до Москви шукати собі наречену. Готовий у заклад битись на тисячу крон, що це саме так!

— Ні, я їду на Україну шукати родичів.

— У пана-містера родичі на Україні? — Бочека наче невидимою пружиною підкинуло на стільці.— Ого, я розумію тепер, пан-містер, мабуть, везе їм спадщину від багатого родича. Вірно? Що? Ні? А навіщо пан-містер їде? Просто побачитися? Це теж добре. Родичів треба любити,— з якоюсь непевністю, затинаючись, додав Бочек.— Тим більше, коли між ними цілий океан води та ще кілька морів.

На цей раз видко було, що Бочекова цікавість припала американцеві до смаку, і він охоче відповідав на його численні запитання.

— Де живуть ваші родичі? — спитав майор, розплющуючи очі і уважно вдивляючись у розчервоніле обличчя американця. Той добув з кишені записну книжку.

— Село Низівка, п'ять миль на захід від міста Полтави.

— Людям везе,— сплеснув у долоні Бочек,— до них їдуть гості навіть з-за океану, а ось до мене ніхто не їде, хоч би двоюрідний дядько прислав листа.

Бочек покwapно спитав:

— Чи везе містер родичам подарунки? Ні? Шкода. Ет, я й забув, адже містер весь час, мабуть, на війні.

Американець відповідав Бочекові російською мовою, але Бочек вважав за свій обов'язок перекладати його відповіді знову ж таки на російську, плутаючи чеські і російські слова.

— Містер ніколи не був у Росії, чи ж він колись там уже жив?— обережно поцікавився Бочек. Він хотів ще щось додати до свого запитання, але американець рішуче спленив його рухом руки і сказав:

— Мій батько з України. Він приїхав у Канаду тридцять п'ять років тому шукати, як він говорив, кращої долі.

— Знайшов? — поцікавився нетерплячий Бочек.

— Ні! В Канаді її не знайшов і подався у Штати. Батько помер, так і не знайшовши кращої долі і в Штатах... Матір лишилася самотна зі мною. Але ми ніколи не забували Україну... У нас там родичі, брати батька й матері. І от я їду до них, щоб познайомитися, і я хвилююся, містери, ви розумієте.

Американець замовк і, прикусивши губу, стурбовано позирав на нас.

— Вам не треба хвилюватися, пан-містер. Вас добре зустрінуть. По-перше, родич, а по-друге, союзник. Можете бути спокійні, це говорить вам Зденек Бочек, а Зденек Бочек гаразд знає, що говорить.

Американець ніяково усміхнувся. Він розстебнув френч і, вільніше вмовившись у кріслі, повідомив:

— Батька мого звали Сидір, хоч американці називали його Стів, а Сидір хороше ім'я, чи неправда?

— Всі імена хороші, якщо вони належать хорошим людям, — озвався майор, загадково глянувши на американця.

— Абсолютно справедливо, — негайно включився у розмову Бочек, — наприклад, мені говорять: «Пан Бочек, чому у вас таке непрезентабельне прізвище?» А я вважаю, що справа не в прізвищі.

— О'кей, — погодився американець.

— О'кей, — підхопив Бочек і додав: — Виходить, пан-містер наполовину американець, наполовину українець.

— Чому наполовину? — наче образився американець. — Я українець, хоча народився в Штатах, але ж батьки мої українці, і я...

— Нічого не маю проти, пан-містер. Тільки не ображайтеся на Бочека. Але осмілюсь зазначити, Америка повинна була раніше почати війну з Гітлером і треба було це зробити ще тоді, коли фашисти полізли на нашу республіку...

Бочек, мабуть, ще довго говорив би на цю тему, але втрутився в розмову майор.

— На якій ділянці фронту містер воював? — спитав він у американця.

— На Ельбі. Я за фахом пілот-випробувач, містер.

— Виходить, ми з вами колеги, — схвально мовив майор. — Це приємно.

— О, це дуже приємно,— озвався американець і потягнувся келихом до майора. Задзвеніло скло, і ми всі випили за братство по зброї.

— Як приємно, коли люди мирно розмовляють, коли в каміні палає вогонь, а фашисти розтронені і паршивий Гітлер перетворився у жменьку смердючого попелу,— заговорив розчулено Бочек.— Так, містер, скажу вам, що вам і не захочеться їхати назад з України. Ось побачите. У нас теж трапився подібний випадок, коли до моєї тещі приїхав у Прагу з Америки брат, погостював місяць, покрутився, пустив нам всім порохи в очі, а потім сказав сестрі: «Знаєш, Лібушка, я залишаюся в Празі, набридло мені на чужині тинятися». І лишився. Що не кажіть, а рідна земля тягне міцніше магніту.

Американець уважно вислухав Бочек і тихо мовив:

— У мене ще одна справа в Росії. І для цього я змушений буду поїхати до Москви. Я повинен розшукати одну людину.

— Господи, це ж виключно цікаво,— сплеснув у долоні Бочек; він скочив з стільця, знову знеможено сів і знову підскачів, не в силі всидіти.

— Насмілюся запитати, пан-містер, та людина теж ваш родич? Ні! А хто ж?

— Людина ця врятувала мене від лютої смерті.

Ми всі затихли. Якусь часинку тривало напружене мовчання. Здавалося, що навіть королева Марго, зацікавившись, вихилилася з багетової рами.

— Я повинен обов'язково знайти цю людину. Це моя головна мета. На цю поїздку я витратив усі свої заощадження. Але це пусте в порівнянні з моєю метою. Мати мені писала: «Ти мусиш його розшукати, Джон». Джон—це я,— пояснив американець.

— Ви мусите його розшукати,— погодилися всі ми.

— Обов'язково,— рішуче проказав Бочек.

— Він врятував мене,— замислено продовжував американець, позираючи на згасаючий вогонь у каміні.— Півтора місяці тому під час бою мене підстрелив «мессершмітт» і я викинувся на парашуті. Вітер одніс мене в розташування німців. Мене помітили і кинулись до мене. Я був поранений в голову, ось тут,— американець показав пальцем червоний рубець на скроні,— і я знепритомнів. Свідомість повернулась до мене тільки в шпиталі. Велике було моє здивування, коли я побачив навколо себе росіян. Мені опові-

ли, що врятував мене радянський льотчик. Він бачив, як мене підбили і що я викинувся на парашуті. Тоді він приземлив свій винищувач на ворожій території і на очах у гітлерівців вивів мене на радянські позиції. Я хотів неодмінно побачити цю людину, але він був на фронті. Тоді я попросив передати йому на пам'ять мою запальничку, яку мені подарувала мати, а він переслав мені ось це...— Американець показав нам янтарний мундштук.

— І ви, пан-містер, так і не бачили цієї людини? Не знаєте, хто вона.

— Ні, містер Бочек, не бачив. Я навіть не знаю його прізвища, але сподіваюся тепер його розшукати...

— Це не так легко, містер,— обізвався з свого крісла майор, що з надмірною увагою вислухав розповідь американського офіцера.

— О, як це прикро,— бідкався Бочек,— як прикро.

— Але я не втрачаю надії, що я його розшукаю. Я написав уже листа до радянського командування, послав об'яву в газету.

Американець встромив у мундштук сигарету і нахилився до каміна, щоб дістати жаринку.

— Прошу,— запропонував майор і, підвівшись, простягнув американському офіцерові свою запальничку.

Американець узяв її і в ту ж мить схопився на ноги.

— Де ви добули її? Це... це моя запальничка.

— Ваш подарунок. Мені передали її згідно з вашою волею.

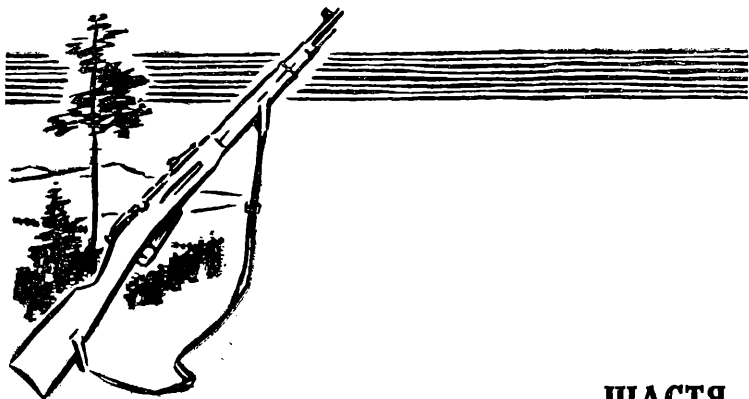
— Ви?! Виходить, це ви?!

— Я,— весело погодився майор,— будемо знайомі, майор Сергій Мельник, з села Низівки, сім миль на захід від Полтави.

— лейтенант Джон Мельник з штату Кентуккі,— уривчастим голосом проказав американець.

— Родичі! Побий мене Нептун, якщо це не родичі! — зарепетував Бочек.— У мене серце розривається від радості. Папи офіцери, ви розумієте, що сталося?

Ми розуміли. Ми відійшли, щоб не заважати Джону Мельнику з штату Кентуккі порозумітися з своїм рятівником і невідомим йому досі братом. У кафе крізь квартиру влетів теплий весняний вітер. На небі виникла синя смуга, і на ній мерехтливим сяйвом засвітилася зелена зірка, віщуючи нам погоду.

ЩАСТЯ АНТОНІНА РУЖІЧКИ

Скажемо прямо: Антонін Ружічка нічим не знаменитий. Ось він стоїть перед своїм маленьким будиночком біля шляху. Злегка порошить сніг. Шумить вітер. Над звивами Судетських гір, добре нами видних, нависають темні грудневі хмари. В Антоніна Ружічки спокійне, обвітрене обличчя. На високому чолі тануть сніжинки. Впевнено й міцно лежать на нових перекладах паркана його мужні руки. Дивлячись мені у вічі, він говорить посміхаючись:

— Ось і я, Антонін Ружічка. Ось мій будинок,— погляд Ружічки звертається праворуч,— мій сад, моє поле, мій мотоцикл...— Ружічка сміється.— Все мое, розумієте мене, товаришу, все мое, і небо мое, бо я — господар своєї країни так само, як усі мої брати, що живуть тут поряд і по інших містах та селах.

Ружічка балакує. Він хоче поговорити. Йому треба розказати багато про що. Але, перш ніж почати свою розповідь, він веде мене засніженим полем до кам'яної брили доту. В цьому доті солдат Антонін Ружічка вперше відчув, що таке зрада. Тут у 1938 році йому наказали скласти зброю і відкрити путь гітлерівським загарбникам в його країну. Темної ночі в снігах своєї хати Антонін Ружічка закопав гвинтівку і патрони. Через три роки з цієї гвинтівки

партизан Ружічка убив гестапівця. Але, перш ніж це сталося, довелося пройти через багато жахів, мук і злигоднів. І, з точки зору якого-небудь ласого на сенсацію так званого журналіста так званої вільної преси, в житті Ружічки немає нічого визначного, щоб про нього оповісти, скажімо, на сторінках «Таймсу», тим більше, що власники того ж таки «Таймсу» прямо, а не посередньо винні в тому, що Ружічка зазнав мук в кошмарні роки німецької окупації. Інша річ, якби Антонін Ружічка був племінником знаменитого короля взуття Баті або винахідником манікюрного апарата... О, тоді можна було б написати про милого, симпатичного чеха, який любить пиво і гарячі сосиски, якому приступне розуміння суто європейських інтересів, для якого Мюнхен був не терновим вінцем, а пальмовою гілкою... Але Антонін Ружічка простий селянин. У нього не було свого поточного рахунку в лондонському банку. Лише зрідка, тільки в неділю, він дозволяв собі випити кухоль пива. Скажемо одверто — і до Мюнхена Антоніну Ружічці жилось не солодко. З цього й почнемо.

...Густо покраяні смужки землі. А за цими смужками розкинулось пишним килимом поміщицьке поле. Ліс і луки теж поміщицькі. Ружічка, як і його сусіди, не вилазив з боргів поміщиків. Все в будинку і навколо нього належало, власне, не йому, а поміщиків. Але пан Бенда любив взивати себе добряком, справжнім чехом. «Справжній чех» вважав, що йому не годиться судитися з своїми братами по вірі й крові, він продав свої векселі, боргові розписки німецьким куркулям, що жили під кордоном. В хату до Ружічки прийшов німецький куркуль. Він поклав на стіл зім'яті розписки і хрипким голосом сказав різко й зле: «Давай гроші або геть звідси!» Грошей не було, Ружічці довелося розстатися з прадідівською смужкою землі, яка годувала кілька поколінь його предків. Довелося віддати коня й корову, плуги і борони, перелічити яблука на старих яблунях і здати чужинцеві.

Дочка гера Мюллера акуратно зрізала квіти на грядках перед вікнами Ружічкової хати. З хати винесли ліжка, швацьку машину, золоту рамку, в яку був вставлений портрет пана Масаріка. І ніхто не допоміг Антоніну Ружічці в біді. Те саме творили німецькі куркулі і в сусідських хатах. Поміщик пан Бенда, до якого метнувся Ружічка, висловив своє співчуття:

— Треба терпіти, пане Антонін, і треба витирати ноги,

коли входиш у світлицю. Чех завжди повинен бути акуратний.

Антонін Ружічка глянув на сліди своїх ніг на паркеті і, ковтаючи сльози, вийшов з поміщицького будинку. В цю хвилину він згадав слова свого приятеля, паровозного слюсаря Поспешія: «Всі пани одним миром мазані. Там добре, де панів немає».

Про країну, де немає панів, багато розповідав Ружічці його приятель Поспешіль. Про цю країну пам'ятав і багато думав у тяжкі дні Антонін. Колишній господар Ружічка став наймитом. Працював до знесилення. Треба було думати про шматок хліба для жінки і дітей. Заросли доріжки в маленькому садочку. Злидні й горе надовго оселилися в хаті Антоніна Ружічки. Багато чого стало ясним Ружічці в ці тяжкі місяці. На його очах у людей, які потом і кров'ю зрошували свою землю, відбирали право на неї. Німці, мов сарана, лізли через Судети. Вони стали тут хазяями. Але і в ці дні чудово почували себе і пан Бенда, і власник млина пан Кліка, і хазяїн пивного заводу пан Местек. Життя підтверджувало слова слюсаря Поспешія:

— Поки будуть пани, наші або німецькі, немає нам щастя на рідній землі, Антонін.

Трапилось так, що Ружічка попав у гості до шахтарів. Він шукав роботи. Йому сказали: на шахті добре платять. Але на шахті був страйк, саме тому, що хазяї її знизили місячну плату і скоротили багатьох робітників. Однак те, що Ружічка того дня потрапив на шахту, було для нього великою удачею. Уперше в житті Ружічка був присутній на зборах. Оточений натовпом засмалцьованих людей, стояв на вагонетці чоловік і, розмахуючи затиснутою в руці кепкою і чітко вимовляючи слова, говорив:

— Німецькі імперіалісти і наші пани фабриканти та поміщики діють заодно. Вони хочуть задушити свободу народу, хочуть перетворити нас у рабів, стерти з землі нашу державу. В Празі і Градчанах сидять люди, яким власна кишеня дорожча за народну волю. Вони продають нас. Та хіба ж можна знищити народ Гуса і Жижки? Хіба можна подолати правду? Ні. Тисячу разів ні.

І сотні голосів громом відповіли промовцеві:

— Ні. Тисячу разів ні.

— Правда переможе! — вигукнув промовець.

— Правда переможе! — відповіли йому шахтарі хором.

І разом з ними кричав Антонін Ружічка.

— Наші брати в Радянському Союзі, робітники і селяни, готові прийти нам на допомогу, вони — одна наша надія...

...В суворі дні 1938 року посивілий солдат Антонін Ружічка не раз згадував слова Клементя Готвальда, почути того пам'ятного дня на шахті. Ось чому Ружічка не віддав своєї гвинтівки і не скорився наказові надпоручика. Темної ночі пробрався він до себе додому. Відводячи тремтятьчі руки дружини, він несамовито копав землю в сінях і, загорнувши в чистий рушник гвинтівку, сховав її до кращих днів.

Гітлерівські солдати навантажили на грузовик взяті з доту кулемети і повезли їх на Пльзень. З цих кулеметів, виготовлених на заводах Шкоди чеськими робітниками, розстрілювали потім беззахисних жителів Лідіце. Це було дуже страшно, Ружічка це добре розумів. Тепер він знав, що треба робити. Вдень Ружічка, як і раніш, працював за наймита. Терпляче зносив він уїдливі насмішки гера Мюллера, який, наглядаючи, як Ружічка коле дрова, пашекував про те, що всі чехи — брудні свині і що вища раса — це німці. Але коли певз будинок гера Мюллера проїздив у відкритій і розкішній машині пан Бенда, гер Мюллер поспішно ставав і низенько вклонявся. Серед ночі Ружічка йшов з дому. Дружина ні про що не питала. Мовчала і, звичайно, до його повернення не спала. Вернувшись одного разу вдосвіта, Антонін розказав їй, що гітлерівці готують війну проти радянської країни. Так сказав йому слюсар Поспешіль, який побував у Празі. «Скоро і нам доведеться битись, — сказав Ружічка, — запам'ятай ці слова мої, друже».

...Битись довелось. В занедбаній каменоломні слюсар Поспешіль розказував своїм однодумцям про Радянський Союз, говорив про те, що треба всім чехам об'єднати свої сили, готуватися до рішучої битви. Цієї ночі Антоніна Ружічку прийняли до партії комуністів.

Цієї ночі було вирішено висадити в повітря залізничну колію на дільниці, де проходить військовий ешелон. І цієї ж ночі на каменоломню прийшли гестапівці. З короткої і жорстокої схватки Ружічка вирвався. Вирвались і інші. На місці залишився з пробитим серцем слюсар Поспешіль. Труп його був виставлений на наругу на сільському майдані перед будинком німецького коменданта. Але наступної ночі труп викрали і поховали таємно в лісі, щоб прокляті фашисти не могли вчинити наруги над героєм. Тоді Антонін

вирішив: треба діяти. Він одкопав гвинтівку. Йому здавалося, що в останній раз він дивиться в очі дружини. Мовчки, без слів, вони попрощались. І, не озираючись, Антонін Ружічка пішов з рідної оселі. Йому здалося, що серце його налилося сталлю, що твердішою стала рука і зіркіше око. Може, тому він не промахнувся, стріляючи у вікно в гестапівця, може, саме тому він пустив під укіс ешелон загарбників, і, може, ця нова сила, що народилася в ньому, сповнила його твердою вірою, що правда повинна перемогти. Інакше-бо життя буде безглуздом.

Так почалося нове життя Антоніна Ружічки. Саме цей період поклав початок його новому життю. Ружічка зрозумів, що значить бути комуністом, яке це щастя, яка гордість належати до найхоробрішого загону свого народу.

Антонін Ружічка набув ще одну якість — стійкість. Так, він був непохитно стійким у найтяжчі дні, коли, зраджений провокатором, потрапив у лапи гестапо і був кинутий у страшний Панкрац у Празі. Коли йому виривали нігті на пальцях і били гумовими палицями по п'ятах, він плював у лице своїм катам, але не сказав ні слова.

У кого він навчився стійкості? Коли це цікаво, він може розказати. Антонін Ружічка скидає капелюх. Сніжинки губляться у сивому волоссі. Суворо сходяться брови. Він розказує про те, як у невеличкому місті Пляшторець його послала підпільна організація на роботу на фарфорову фабрику. На фабриці працювали радянські полонені. 7 листопада 1942 року жменька мужніх радянських людей повстала. Вони роззброїли гестапівську охорону і вирішили боротися зі зброєю в руках. Кілька днів тривав нерівний бій. Радянські люди стійко билися з польовою частиною, спеціально кинутою для придушення заколоту. Антонін Ружічка був зв'язковим між повстанцями і місцевою жменькою підпільників. Повсталі загинули смертю героїв, але не здалися. Антонін Ружічка ніколи не забуде палких слів росіянина Степана Тимофєєва, що найлютіша смерть не страшна, коли ти вмираєш за свободу Батьківщини, коли ти знаєш, що Батьківщина твоя непереможна. Простий радянський воїн сказав Ружічці:

— Все одно ми їх подужаємо. Наші прийдуть у Берлін. Визволять твою Прагу.

Слова радянського воїна були пророчі. Антонін Ружічка одягає шапку і мовчки дивиться на схід.

— Отак усі ми, чехи, дивилися туди в довгі тяжкі роки

неволі. І ми дістали свободу завдяки радянській країні. Радянські воїни визволили нас. Я знов у своїй рідній оселі господар. Нехай я посивів і постарів, але я з гордістю ношу на своєму тілі рубці від ран. Я теж бився. І нехай ніхто не думає, що можна знов торгувати нашою свободою і нашим життям. Спробували в лютому 1948. Що з того вийшло?

Ружічка усміхнувся, махнув рукою і, помовчавши хвилинку, провадив далі:

— А я, Антонін Ружічка, член комітету національної дії. Авжеж, тепер інші часи. Може, саме тому пан Бенда утік в американську зону, а гер Мюллер вернувся туди, звідки прийшов, і замість слова пан ми тепер гордо вимовляємо: содруг — товариш. Це дуже багато значить.

Антонін Ружічка замовкає. Не поспішаючи, ми вертаємось до його будинку. Мимо нас по шляху пробігають грузовики і легкові машини. Ідуть школярі, і молоді голоси розтинають піснею зимовий день. Вдома Антонін Ружічка, тепло посміхаючись, розповідає про наступні справи, про прийдешню весну, коли машинно-тракторний кооператив, організований з його ініціативи, зоре оті смужки землі і коли буйний врожай зійде на рідній землі.

— І я тепер дуже щаслива людина. В чому мое щастя, спитаєте ви мене, дорогий співдруже? — Ружічка, посміхаючись, дивиться на мене. Він ніби чекає, щоб я повторив його запитання.— А в тому мое щастя, содруже, що є на світі Радянський Союз і що ми з ним брати навіки.

— В цьому щастя всієї Чехословаччини і всіх трудящих свободолюбних людей у світі. Це велике щастя, товаришу.

ЗМІСТ

I

Інтернаціонал	5
Марсельеза	10
Готель «Фавар»	16
Останній маршал	24
Крила	30
Шлях в невідоме	39
Дорога поета	50
Остання ніч	57
Пісня	64

II

У тайзі	69
Перед світанком	74
Арсеній	81
Допит	94
В камері смертників	101
Командарм четвертої	107
Під Уфою	117
В дорозі	122
В розвідці	130
Чуєш, сину?	135

III

Прапор	145
Труханів острів	149
Маро з Алібунара	155

Наречена	162
Друга зустріч	168
Гудзик	175
Повернення	183
Відплата	194

IV

Перша	203
Винахід	215
Прапор перемоги	224
Помста	234
Секрет майстра	239
Страйк	249
Кут падіння	255
Рейд ескадронного Бунчука	270
Новий день	281
Східний вітер	298
На кордоні	305
Джон Мельник із Кентуккі	311
Щастя Антоніна Ружічки	320

Рыбак Натан Самойлович

Рядом с нами. Рассказы.

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

*

Редактор *О. С. Дяченко*

Художник *А. М. Говлев*

Художній редактор *К. І. Зологарьова*

Технічний редактор *Н. М. Вайншенкер*

Коректори *А. М. Іваненко, Л. П. Яблонська*

*

Здано на виробництво 11/1 1963 р.

Підписано до друку 6/IV 1963 р.

Формат 84×108/зв. 10³/16 фів.-друк. арк.,
17,32 ум.-друк. арк., 16,97 обл.-вид. арк., +1 вкл.

БФ 01063. Тираж 30 000. Зам. 4028.

Ціна в оправі 66 коп.

Радянський письменник,

Київ, Бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова фабрика Головополіграфвидаву

Міністерства культури УРСР,

Одеса, Купальний зав., 5.

18-107

Handwritten red ink characters, possibly a signature or date, including a horizontal line and a character resembling '子'.